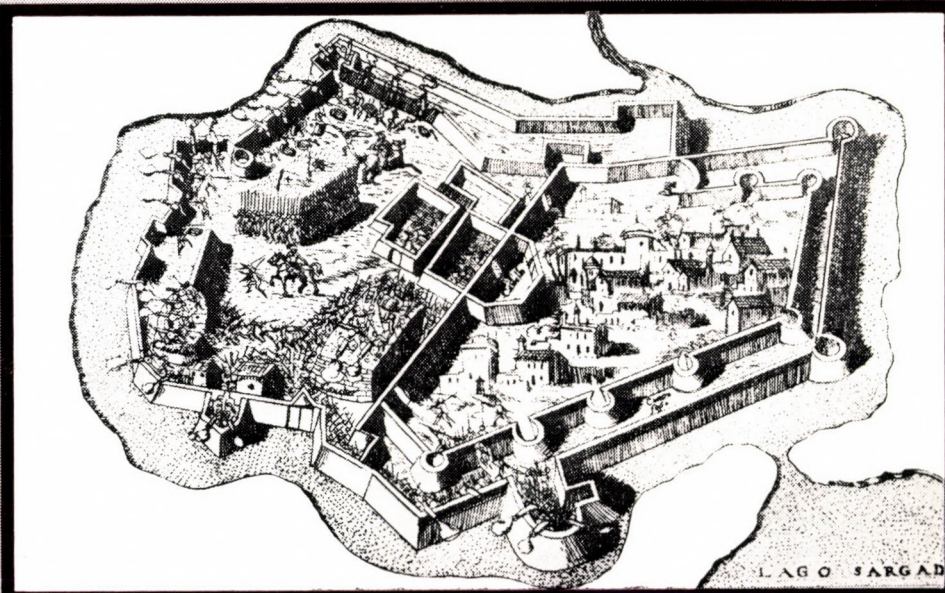

SZÁNTÓ IMRE

A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon

1541–1593

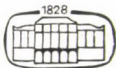
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁNTÓ IMRE

A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon

1541–1593

Az oszmán birodalom hódító törekvései miatt a védelem erősítése fontos kérdéssé vált. A könyv bemutatja a magyar végvári rendszer gazdaság-, társadalom- és hadtörténetét Mohácstól a tizenötéves háború kezdetéig. Ismerteti a végvári rendszer kiépítését és fenntartását, az ezzel kapcsolatos pénzügyi, szervezeti és politikai kérdéseket. A szerző a marxista történelemszemlélet alapján, gazdag – kiadott és kiadatlan – levéltári forrásanyag és a vonatkozó szakirodalom felhasználásával mutatja be a védelmi vonal szervezetét, a végvári katonaságot, a végvári rendszer fenntartásának forrásait és a „vitélő rend” helytállásának eszmei alapjait.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A VÉGVÁRI RENDSZER
KIÉPÍTÉSE ÉS FÉNYKORA
MAGYARORSZÁGON
1541–1593

SZÁNTÓ IMRE

A VÉGVÁRI RENDSZER
KIÉPÍTÉSE ÉS FÉNYKORA
MAGYARORSZÁGON
1541–1593

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

ISBN 963 05 2288 8

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980 · Szántó Imre

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
I. A török veszedelem	11
II. A védelmi vonal szervezete	23
III. A végvári katonaság ..	47
IV. A Habsburg-birodalom és Magyarország	66
V. A végvári rendszer fenntartásának költségei	73
VI. A végvári katonaság helytállásának eszmei alapja	92
VII. A végvári harcok szerepe és jelentősége	103
Rövidítések jegyzéke	113
Jegyzetek	115
Irodalom	147

ELŐSZÓ

A feudális kori magyar történelem haladó fejlődési vonalát a 15. sz. végén, a 16. sz. első évtizedeiben lejátszódó tragikus eseménysorozat törte meg. I. Mátyás király halála után a bárók uralomra jutásával megdőlték a központosításnak a rendi állam megszilárdításán túl elért eredményei. A nemesi reakció következményeképpen Magyarország gyors hanyatlásnak indult. Mohács olyan bűnös politika eredménye, amely sokkal súlyosabb következményekkel járt egy katonai vereségnél. Ekkor veszett el a középkori Magyarország függetlensége, s ugyancsak ekkor kezdődött az ország három részre szakadásának folyamata. A belviszályok, de mindenekelőtt a török háborúk szüntelenül pusztították az ország életterejét.¹

A hanyatlás okai nem kis részben a török háborúk okozta veszteségekben keresendők. A török hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget azonban nem tekinthetjük elegendőnek ahhoz, hogy Magyarország 16–17. sz.-i történetének kedvezőtlen fejleményeit pusztán erre a tényezőre vezessük vissza. A 16–17. sz.-i magyarországi fejlődés jellegzetes vonásainak alapvető összefüggéseit, a feudális magyar állam végzetes hanyatlását nem a török hódítás tényében és a vele járó háborús pusztításban, hanem a kései feudalizmus általános kelet-közép-európai törvényszerűségeinek jellemző formáiban, az egyetemes gazdasági és társadalmi irányzatokban kell keresni.²

A hazánk helyzetében bekövetkezett súlyos fordulat igen nagy horderejű világtörténeti változásokkal esett egybe. A 16. sz. elejétől új szakasz kezdődött nemcsak Európa történetében, hanem az egész világtörténelemben is. Korszakunk küszöbén következtek a nagy földrajzi felfedezések, elsősorban Amerika felfedezése. Az európai gazdaság belső fejlődése maga után vont a nemzetközi kereskedelem jellegének és áruösszetételének a változását; ez indította meg a nemzetközi kereskedelem útvonalainak a Mediterráneumból az Atlantikum irányába való eltolódását. Ennek folytán Nyugat-Európa egyes atlanti partmenti területei növekvő mértékű keresletet támasztottak a tömegfogyasztást szolgáló élelmiszerek és nyersanyagok iránt, amelyeket Kelet-Közép-Európának baltikumi, illetve ahhoz kapcsolódó területeiről szereztek be. Ez a kelet-közép-európai piac ösztönözte Nyugat-Európa fejlődő országainak iparát az áruterelés növelésére, a céhes kézművesség kereteinek áttörésére. A nyugat-európai tőkés ipar jelentős részben ezen a kelet-közép-európai piacon felnöve és megerősödve vált képessé a nemzetközi kereskedelemből és a gyarmatok kihasználásából felhalmozódott pénztőkét termelő tőkévé változtatni.³

Európa nyugati országaiban a 16. sz. folyamán megerősödtek a városok, megindult az egységes belső piac kialakulása; megkezdődött az eredeti tőkefelhalmozás, mely előkészítette a tőkés termelés kibontakozását. Sok tekintetben más volt a fejlődés útja Közép- és Kelet-Európában. Az Elbától keletre fekvő területeken a robotmunkán alapuló földesúri árutermelés, az úgynevezett „második jobbágság” (Leibeigenschaft) volt a feudális kizsákmányolásnak az a formája, amely egyben a feudalizmus bomlásának, a kapitalizmusba való átmenet kínosan hosszú előzményeinek, előtörténetének sajátos útja.⁴

A magyarországi fejlődés alapvető jellemvonását a 16–17. sz.-ban tehát nemcsak a török hódításban és a tartós hadiállapotban, hanem a fejlődés általános törvényszerűségeinek Közép- és Kelet-Európában kimutatott, itt általánosan jellemző formáiban kereshetjük. Bizonyosak lehetünk benne, hogy török hódítás nélkül sem kerültünk volna a polgárosuló fejlődés élvonalába. A rendiség előretörése, s ezzel párhuzamosan a korábban még biztató szabad paraszti és polgári törekvések elakadása, a jobbágság helyzetének fokozatos súlyosbodása teszik számunkra egységessé külsőleg és belsőleg a tárgyalt korszakot. Az ipari-városi fejlődésben Nyugat-Európától való elmaradás, amely a 16. sz. folyamán a világpiacon kezdeti kibontakozásának körülményei között inkább fokozódott, Közép- és Kelet-Európa számos országára kedvezőtlenül hatott, s ezt Magyarország különleges helyzete, szerencsétlen politikai viszonyai még csak tetézték. Azt viszont már a török uralom számlájára írhatjuk, hogy ez a lemaradás az elkerülhetetlennél jóval nagyobb méretű le⁺⁺.⁵

Magyarország katonai szerepe Mohács után megváltozott; a török és a Habsburg-birodalom ütközővonalán hadszíntérré süllyedt. Későbbi története mintha örökölte, továbbvitte volna, amit akkor ráért a Mohács utáni másfél évszázad. A török hódítás ugyan nem jelentett „nemzethalált”, de kétségtelen, hogy több évszázados gazdasági és társadalmi elmaradással, több milliós embervesztéssel járt.⁶

A török birodalom hódító törekvései elleni védelem a 15–17. sz.-i Európa legégetőbb kérdései közé tartozott. A védekezés elsősorban a végvárak révén történt, ezért a végvári rendszer kiépítése és fenntartása, a vele kapcsolatos pénzügyi, szervezeti és politikai kérdések ismerete és valóságghú ábrázolása elsőrangúan fontos. A török elleni küzdelmek bonyolult kérdéseit különböző országok tudósai régtől fogva igyekeznek megválaszolni. A magyar történetírás már régen felismerte a végvári rendszer szerepének fontosságát, ennek megfelelően számos kisebb-nagyobb tanulmány és a kor történetét összefoglaló valamennyi szintézis foglalkozott is ezekkel a kérdésekkel.

A Hadtörténelmi Közlemények megindulásakor, mindjárt az első (1888.) számban két értékes cikket találunk a végvári rendszerről, annak felszereléséről és költségeiről.⁷ E folyóirat VII. (1894.) évfolyamában olvashatjuk a következő buzdítást: „Nem cselekednék érdemtelen munkát az, aki a végvári életről, a XVI., XVII. században, egy minden részletre kiterjedő, megelevenítő korrajzot nyújtana.”⁸ Ez a buzdítás adta meg az elhatározást Szegő Pál munkájához (Végváraink szervezete a török betelepésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, 1541–1593. Budapest, 1911). Szegő szerkezetileg zavaros feldolgozása azonban csak az addigi szakirodalom kompilációját nyújtja.

A végvári élet irtózatos véráldozata, mérhetetlen szenvedése, a végvári vonalon véghezvitt hőstettek nálunk Takáts Sándor munkásságáig jóformán teljesen ismeretlenek voltak, a késő utókor csak a krónikások viszonylag színtelen előadásaiból ismerte azokat.⁹ Az ő – levéltári kutatásokra támaszkodó és aprólékosan részletes – munkái ma is kiapadhatatlan forrásai a török kor megismerésének. Pataki Vidor bécsi munkássága eredményeképp elsőként rendszerezte a 16. sz. második felében folytatott végvári építkezéseket.¹⁰ Nem lehet célom felsorolni a magyar polgári történetírásnak a végvári rendszerről megjelent munkáit, tudományos cikkeit, annál kevésbé, minthogy Csorba Csaba jó áttekintést és rendszerezést nyújtott a magyarországi várkutatás eddigi eredményeiről.¹¹

A török korról történettudomány és szépirodalom vélekedése tarka sokféleséget tükröz, sajtóságos módon mégis éppen a kérdések lényege marad eldöntetlen. A vélemények egyik véglete hajlamos arra, hogy Magyarország minden baját, fejlődésbeli lemaradását a török uralomból vezesse le.¹² Míg régi történetíróink a hazai török népben a pusztító pogánynál egyebet nem láttak, Takáts Sándor viszont úgy ábrázolta a Kárpát-medence népeinek élethalálharcát a török hódítók ellen, mint „a barátságot kereső török és magyar végvári vitézek” testvéri ölelkezését, lovagi bajvívását.¹³ A kor idealizálása, olykor célzatosan, sokszor ötletszerűen kiemelt adatai óvatosságra intenek munkáival szemben. Bár polgári szemléleténél fogva több fontos körülményt elhallgatott, vagy pedig helytelenül értékelt, mégis kiviláglik tanulmányaiból, hogy népünk legjobbjai milyen határtalan hősiességgel és önfeláldozással harcoltak a török hódítók ellen.¹⁴

Minthogy a török elleni küzdelmek részletes feltárásával marxista hadtörténeti irodalmunk is adós még, éppen ezért ma sem nélkülözhetjük – szemléletükből következő hibáik ellenére sem – Salamon Ferenc, Szendrei János, Acsády Ignác, Takáts Sándor, Szegő Pál, Szekfű Gyula és a többi polgári kutató munkáit.

A végvári harcok kutatásának elvi és módszertani kérdéseit mintaszerűen világította meg Sinkovics István.¹⁵ A magyarországi várépítészet fellelhető adatainak legnagyobb igényű összegezését és értékelését Gerő László végezte el.¹⁶ Az Akadémiai Kiadó a közelmúltban jelentette meg az „Értekezések” sorozatban Fügedi Erik és Engel Pál kismonográfiáit, amelyek a kialakulástól a 15. század végéig követik nyomon a magyarországi várak történetének fő kérdéseit.¹⁷ Bár az elmúlt időszakban megjelent néhány figyelemre méltó tanulmány és forrásközlés, mindezek az eredmények azonban csak valamelyest javítanak a mérlegen. A végvári hadszervezet kialakulását, fejlődését és működését csak nagy általánosságban ismerjük. Nemcsak tematikailag, hanem területileg is sok nyitott kérdéssel találja szemben magát a kutató.

A feudális és polgári történetírók forráskutatása és forrásfeltárása önmagában nem lehet megnyugtató alapja a marxista igényű műveknek.¹⁸ Az 1541–1593 közötti időhatárokon belül a témakör szintézisére közel hét évtizeddel ezelőtt – mint láttuk – Szegő Pál tett kísérletet, azóta azonban a kutatás eredményeiben és módszerében sok mennyiségi többlettel gazdagította a szakirodalmat. Ezért ismét időszerűvé vált az újabb, modern szempontok által vezérelt monografikus összegezés. A végvári rendszer gazdasági, társadalmi, hadszervezeti kérdéseinek és a törökellenes várharcolás történeté-

nek új forrásanyagok alapján történő alaposabb feltárását és feldolgozását marxista hadtörténetírásunk fontos és halaszthatatlan feladatának tekintjük.¹⁹

A komplex megközelítés igényével váraink történetét az elmúlt évtizedben régészeti, építészettörténeti és levéltári alapkutatások összevetésével dolgozták fel.²⁰ Értekezésünk tárgyát nem a török hódoltság határán emelkedő, katonai célt szolgáló végvárok (arces finitimae) építészettörténeti tisztázása, régészeti szempontú vizsgálata képezi, hanem a végvári rendszer gazdaság-, társadalom- és hadtörténeti kérdései Magyarországon a 16. sz. második felében, anélkül természetesen, hogy minden részletkérdés megnyugtató megoldására vállalkozhattunk volna.

I.

A TÖRÖK VESZEDELEM

A 16. század első évtizedeiben két európai, illetve inkább mediterrán nagyhatalom – a spanyol–német, németalföldi Habsburg-birodalom és az oszmán török szultánság – gyors előretörésének vagyunk tanúi. A kor politikai történetének legjelentősebb vonása e két nagyhatalomnak az európai hegemonia megszerzéséért vívott küzdelme, majd 1533 után a közöttük kialakult ingatag erőegyensúly. A Habsburgok hatalmi helyzetének alakulása és a török birodalom harca a mohamedán világ fölötti uralomért, a korabeli világesemények hullámverése jelentősen befolyásolta Magyarország sorsát a 16. században.²¹

A megerősödő török hatalom a 14. század derekán átlépte Európa határát, és a következő két évszázad alatt sorozatos harcokban egymás után hódította meg a délkelet-európai országokat.²² A török 1365-ben fővárosát Kisásziából Drinápolyba (Edirne) helyezte át. Sem a hanyatló bizánci császárság, sem a szerb állam, sem Bulgária nem tudta megállítani az oszmán hódítók gyors előnyomulását. A 14. század nyolcvanas éveiben Bulgáriát, azután Thesszáliát hódította meg, majd a Rigómezőn (Kosovopolje) elszenvedett döntő vereség (1389) után Szerbia is meghódolt a töröknek. A török portyázók a 14. század végén már a magyar déli végekre – Temes megyébe, a Szerémségbe – is eljutottak.²³

Konstantinápoly elfoglalásával (1453) szilárdan megvetették lábukat a Boszporusz mindkét partján és onnan folytatták támadásaikat. Rövid idő alatt teljesen hatalmukba kerítették Albániát, (amely 1467-ig, Szkander bég haláláig még tartotta magát), 1462–1466 között Boszniát, 1481-ben Hercegovinát.²⁴ II. Mohamed szultán halálakor (1481) a törökök már a Szávától délre fekvő magyar erődlánccal néztek farkasszemet. A horvát–szlavón védelmi vonal mögé hatolt török portyák a 15. század második felében gyakran végigpusztították Krajnát és Dél-Stájerországot, sőt magát Grazot is elérték.²⁵ Havasalföld és Moldva elismerték a szultánt hűbéruruknak.²⁶

A török sikereit nagyban előmozdította az a körülmény, hogy a balkáni államok egymás között torzsalkodtak. A bizánci, bulgáriai és szerbiai feudális uralkodó osztályok nem mérték fel az ázsiai betolakodók részéről fenyegető óriási veszedelmet, amikor pártharcaikban török segédcsapatokat alkalmaztak. A helyzetet az is súlyosbította, hogy a Balkán orthodox és „eretnek” népessége a vallási térítéssel jelentkező magyar hódító törekvésekkel szemben sok esetben felszabadítóként fogadta a vallás iránt türelmesnek látszó törököt.²⁷

Bár az oszmán hódító az Al-Dunánál már elérte Magyarország déli határát, Hunyadi János győzelmei és Mátyás erős állama egyelőre elreteszelték a török előnyomulásának útját.²⁸ Mindaddig nem tudta a Szávától északra megvetni a lábát, míg a déli védővonalat megfelelő állandó őrség tartotta megszállva, s mögötte erős, gyorsan mozgósítható tábori hadsereg állomásozott. A Mátyás király és II. Bajezid szultán által 1483-ban kötött békét először maguk, majd utódaik folyamatosan meghosszabbították.²⁹

I. Szelim szultán nyolc esztendő uralma (1512–1520) idején a nyugati végeken béke honolt, a háborúk súlya keletre helyeződött át. A török hódító törekvések célpontjai elsősorban Irán, Örményország, Kurdisztán és az arab országok voltak. Az 1514. augusztus 23-i csaldiráni csatában I. Szelim vereséget mért a Szezevidák perzsa államára, hódolásra bírta a Zülkadir türkmén fejedelemséget, és birodalmához csatolta Bitlisz, Mardin és Dijarbekir környékét. I. Szelim szultán 1516. augusztus 24-én Aleppo közelében teljesen szétszórta a mameluk szultán seregét. E győzelem eredményeképpén az oszmánok kezére került egész Szíria és Hidzsáz, a mohamedánok szent városaival, Mekkával és Medinával együtt.³⁰

Török ellenőrzés alá kerültek a Földközi-tenger és a Vörös-tenger partjain fekvő fontos kereskedelmi központok. A Földközi-tenger, amely a korábbi évszázadokban Európa gazdasági életének ütőerét jelentette, török „beltengerré” változott. Az európai kereskedőknek más utakat kellett keresniük a „mesés Indiák” felé, ha nem akartak a török kénye-kedvének kiszolgáltatottáivá válni. Az oszmán csapatok 1517-ben elfoglalták Egyiptomot. Ezzel elvágták az utolsó szálát, mely Velencét a Kelettel összekötötte.³¹

I. Szelim fia, II. Szulejmán szultán (1520–1566), a kiváló katonai és politikai szervező, már Nyugat ellen fordult. A török birodalom legnagyobb kiterjedését és hatalmát az ő uralkodása alatt érte el.³² Szabács 1521. június 7-én, Zimony augusztus közepén hősi védelem után török kézre került.³³ Nándorfehérvár (Belgrád) 700 főnyi őrsége Oláh Balázs vicebán parancsnoksága alatt két hónapig ellenállt; abban bízott, hogy a király csapatai majd idejében megérkeznek. De Báthori István nádor Péterváradnál, Szapolyai János erdélyi vajda Lippánál tétlenül várakozott seregével. Belgrád védői a városból a vízivárba, majd a felsővárba szorultak vissza, de „nagy emberséggel” tartották magukat. Mikor már érezték erőtlenségüket, a parancsnok a szultántól kapott hitlevélben bízva megmaradt 72 emberével augusztus 29-én kivonult a várból, de Zimonyon túl a török kíséret egy szálig levágta őket.³⁴

Így 1521-ben török kézre jutott az a vár, amely a szultán számára Magyarország kapuja, vagy – mint a törökök mondták – „Magyarország meghódításának kulcsa” volt.³⁵ Nándorfehérvár (Belgrád) elfoglalása kétségtávol a Magyarország ellen indítandó döntő török támadás előfeltételét jelentette. Ezzel megnyílt az út az ország belseje felé, minthogy a Duna bal partján nem húzódott végvári vonal, illetve ami volt, azt 1522-ben (Orsova) és 1524-ben (Szörény) megszerezték a hódítók. Ezáltal Erdély is megnyílt a török hadak előtt.³⁶

A török haderő 1521-ben és 1526-ban megsemmisítette Magyarország déli védelmi vonalát, nagyobb vár – Péterváradon kívül – nem védte a budai utat, s a mohácsi

győzelem után 1529-ben és 1532-ben már Bécsset fenyegette. Az oszmán birodalom a szultánok és a katonai-feudális arisztokrácia hódító politikája eredményeként a 16. századra hatalmas állammá fejlődött.³⁷ A három világrészre kiterjedő birodalom befolyásával Európa leghatalmasabb királyainak is számolniuk kellett. Szulejmán szultán döntő tényezővé vált az európai politika színpadán. Több európai állam – Velence, a német protestáns államok, s kiváltképp Franciaország – reális szövetségest keresett és talált a török szultánokban.³⁸

A szultáni seregek a magyarországi hadjáratokkal egyidejűleg keleti irányban is kiterjesztették a birodalom határait. 1522-ben elfoglalták Rhodosz szigetét; a johannita lovagok 179 napos ádáz küzdelem után megadták magukat.³⁹

A régóta lappangó ellentét Törökország és a perzsa siiták között Szulejmán korában Tahmaszp sah uralkodása (1524–1576) alatt két ízben vezetett háborúhoz. Első ízben (1534–1536) Transzkaukázia és Irak volt a legnagyobb ütközetek színhelye. A túl-erőben levő török had ellen a sah nem vállalta az ütközet megvívását. A törökök elfoglalták Tebrizt, majd röviddel utóbb Bagdadot is. A szultán 1536-ban tért vissza Istanbulba anélkül, hogy a perzsa sáhon döntő győzelmet aratott volna.⁴⁰

A perzsák a végtelen hosszú utánpótlási vonalból eredő török nehézségeket ügyesen kihasználták. „Ebbe a nyomorúságos helyzetbe juttatta a törököket a perzsa uralkodó kitűnő stratégiája. Állandó visszavonulásával úgy tett, mintha nem merne ütközetbe bocsátkozni; közben az egész környéket felperzselte, a telepéseket pedig valamennyit magával vitte.”⁴¹ A perzsa sah defenzív taktikájával szemben az azerbajdzsáni és iráni hadműveletek mindvégig meddő kísérletek maradtak. Szulejmán helytartói a bagdadi tartományt tovább szélesítve 1538-ban eljutottak Basráig, de Tahmaszp sahot most sem sikerült ütközetre kényszeríteni.⁴²

A második perzsa hadjáratra mintegy két évtizeddel később került sor, amikor a sah szökevény öccse, Elkász mirza Szulejmán udvarába menekült és a szultánt háborúra tüzelte bátyja ellen. A szultán még most sem tudta ellenfelét csatára kényszeríteni. Megelégedett azokkal a sikerekkel, amelyeket vezérei 1548-49-ben Grúziában értek el. A háború második szakaszában a szultán megint Tebrizig nyomult, ahonnan ütközet nélkül tért vissza. E hadjáratok nevezetesebb hódítások nélkül zárultak. Az 1555-ben kötött amasiai békeszerződés értelmében Transzkaukáziát felosztottak Irán és Törökország között.⁴³

A perzsa sah háborúival ismételtelen lekötötte Szulejmán hadait és ezáltal nyugati háborúi megszakítására kényszerítette. Így a perzsák harcai kihatottak Magyarország sorsára is. A perzsák győzelmének hírei megdöbbantották a szíveket a magyarországi várakban és udvarházakban is.⁴⁴

I. Szelim szultán arabföldi és perzsiái háborúi, valamint Szulejmán 1534–35-ös keleti hadjárata közel megkétszerezte a birodalom területét. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a küzdelmet sem, amelyet V. Károly császár a Földközi-tenger medencéjében – a fő fronton – vívott a törökkel. Nem kisebb térről volt szó, mint arról, hogy melyik nagyhatalom kaparintsa meg a Mediterráneum kereskedelmének hasznát. A földközi-tengeri török flotta megvetette lábát a Levante partjain, megfosztotta a genovaiakat és velenceieket régi kereskedelmi támaszpontjaitól a Krímben, Ciprus,

Rhodosz szigetén és az égei-tengeri szigetek nagy részén. Kalózaikkal elárasztották a Földközi-tengert, és elzárták a Perzsiába, Arábiába, Indiába és Kínába vezető egyenes utat.⁴⁵

Bár a török birodalmat körös-körül tengerek övezték, de önálló hadműveletek elvégzésére alkalmas flottája sokáig mégsem volt; kifejlését ugyanis az állandó szárazföldi hadjáratok mindig háttérbe szorították. Szulejmán politikájának tulajdonképpeni főiránya, hogy uralmát észak felé az európai szárazföldön szélesítse ki, visszatartotta attól, hogy a Földközi-tenger nyugati medencéjében fokozottabb tevékenységet fejtsen ki. Flottáját ugyan 1522-től a következő tíz esztendőben mindig kéznél tartotta, de jelentősebb vállalkozásba – a velencei Signoria következetes békepolitikája miatt – nem bocsátkozott.

A spanyol armada Andrea Doria vezetésével 1532-ben görög vizekre vitorlázott, s a török flottát elűzte a Jon-tengerről. Gyors egymásutánban elfoglalta Koront, Patraszt és a moreai Dardanellákat. Szulejmán szultán a török flotta újjászervezésére 1533-ban fogadta szolgálatába Hajreddin kalózvezért, akit vörös szakállá miatt neveztek el ugyancsak Barbarossának. Hajreddin a szultán flottájának élén a félholdas lobogót egészen Spanyolország és Itália partjaira vitte. 1534 augusztusában hatalmába kerítette Tuniszt, elűzte onnan az arab királyt, Muley-Hasszánt, és az új támaszponttól támadásokat intézett Szicília és Nápoly ellen. Attól tartottak, hogy a török flotta Róma ellen nyomul.⁴⁶

V. Károly császár flottája 1535 márciusában Barcelonában gyülekezett. Itáliából ott voltak a pápai hajók, Genovából Andrea Doria számos gályával, Lisszabonból a portugál flotta Don Luis infáns vezérlete alatt, sőt Ferdinánd király is küldött egy német zsoldosokból álló elitesapatot. A mintegy 500 hajóból álló armada a császár fővezérlete alatt az ősi Karthágó romjai közelében szállt partra. A császári csapatok július 14-én rohammal bevették a makacsul védett La Goletta erődjét, majd az izzó hőségben Tunisz ellen vonultak, ahova a császár július 31-én vonult be. A tuniszi győzelem az egész keresztény világban, különösen azonban Itáliában nagy örömet és visszhangot keltett.⁴⁷

Am a következő években Hajreddin a velenceiektől az Archipelagus majd minden szigetét elragadta (1536–1538), sőt 1541-ben V. Károly császár flottáját is megverte Algéria partjain. Ezzel kiterjesztette a szultán hatalmát a spanyol vizekre is. Majd pedig az egész keresztény világ rémületére és megrökönyödésére, mint a francia király szövetségese, Nizza (Nice) előtt jelent meg és több mint egy fél éven át zavartalanul horgonyzott a török flotta a touloni kikötőben, ahonnan állandóan zaklatta a spanyol partokat és Spanyolország afrikai birtokait (1543–44).

Hajreddin röviddel ezután bekövetkezett halála (1546) mindenesetre nyugalmi helyzetet teremtett a török flotta vállalkozásaiban. A kiűjult perzsa háború elvonta Szulejmán figyelmét a Mediterráneumról, de az oszmán uralom alá jutott kalózállamok a tenger felől továbbra is állandóan ostrom alatt tartották a dél-európai partokat. Turgut kalózvezér (akit a nyugati források Dragut néven emlegetnek), 1551. augusztus 14-én elfoglalta Tripoliszt, s innen nyugtalanította Nápoly partjait.⁴⁸

A katonapolitikai viszonyok alakulása a Földközi-tengeren és az észak-afrikai partvidéken hozta magával a török tengeri hatalom tevékenyebb beavatkozását a világtörténeti eseményekbe. Ez a fellendülési időszak azonban alig negyven évet foglalt magában; kezdődött Barbarossa Hajreddin első hódító hadjárataival az Égei-tengeren és a lepantói tengeri csatával (1571) zárult. A levantei tranzitkereskedelem, valamint a thalasszokrácia elvesztése súlyos anyagi és politikai presztízs-, illetve hatalmi veszteséget jelentett a török birodalom számára és így jelentékeny része volt a válság előidézésében.⁴⁹

A török uralom ugyan alapjában véve feudális jellegű volt, de a feudalizmusnak egy korábbi, sajátos – számos vonatkozásban az ún. ázsiai termelési mód jellegzetességeit tükröző – formáját képviselte. A struktúra tanulmányozásánál rögtön szemünkbe ötlik a török gazdasági-társadalmi alakulat elmaradottsága, mélységesen konzervatív, nemcsak a saját, de a birodalomba bekebelezett államok fejlődését is nagymértékben akadályozó, gátló volta. Termelőerőinek fejletlensége miatt állandóan expanzióra szorult, ennek az extenzív terjeszkedésnek viszont az lett a következménye, hogy a belső problémák megoldása – a termelőerők alacsony színvonalának kérdése, az intenzív fejlesztés szükségessége – háttérbe szorult, illetve fel sem merült, amíg a válság nem jelentkezett.⁵⁰

A rabszolgaság megléte ugyancsak a török feudalizmus fejletlen, az európainál alacsonyabb szintjét jelezte. A rabszolgaság forrásai: a sikeres háborúkban ejtett foglyok, ezenkívül a devshirme (gyermekadó), főleg a balkáni országokból, valamint a vásárlás és ajándék. Ami különös és speciális ezen szolgálélemek helyzetében, hogy nem elnyomott, hanem éppenséggel privilegizált helyet foglaltak el a török társadalomban. A kevésbé tehetséges ifjakat előbb fizikai munkára küldték Anatóliába, később visszahívták őket Istanbulba és janicsárokká képezték ki őket. A tehetségesebbeknek mutatózó ifjakat a szultáni palotához tartozó iskolákban neveltették. Közülük kerültek ki a helyi közigazgatás vezetői és a legfontosabb birodalmi tisztségek viselői is a papi és bírói tisztségek kivételével.

A török társadalom első szembetűnő jelensége a szultánok rendkívüli hatalma. Az uralkodó despotikus hatalmának az alapja az állami (szultáni) földmonopólium és a magántulajdon gyakorlati hiánya volt. Minden föld, minden újonnan meghódított terület az államot megtestesítő szultánt illette. Ebből ő az államkincstár és udvartartás mindenkorai szükséglete szerint valamennyit megtartott a saját, közvetlen használatában (ezek az ún. szultáni hász-birtokok), a többi földet pedig kiosztotta katonáinak és tisztviseleinek szolgálataik fejében. Ennek révén a szultán a török uralkodó osztály, a szpáhik felett is érvényesíthette befolyását.

E rendszernek az volt az előnye, hogy a belügyekben a szultán akarata korlátlanul érvényesülhetett a tőle függő, tetszése szerint cserélhető uralkodó szolgarétegen keresztül, a török uralkodó osztályt (a szpáhikat) viszont kizárta a politikai hatalom gyakorlásából. Ugyanakkor a hódításokban mindkét réteg erejére, támogatására számíthatott. A rendszer hátránya abban mutatkozott meg, hogy megkövetelte az állandó expanziót. Ennek elvi indoklására átvették az arab jog és a mohamedán vallás hasonló törekvéseken alapuló előírásait, így többek között a „szent háború” tanát (amely tan egyébként ma is él, helyenként).

Az iszlám szent törvénye vallási szabályok formájában is kötelezővé tette a harcot a „hitetlen gyaur” (kjáfir) ellen. A szultánok katonái – különösen a fanatizált janicsárok – magukat nem törököknek, hanem muszlimnak, az „igaz hit harcosainak”, birodalmukat „a szent háború országának” tekintették, s Allah és Mohamed próféta nevével indultak harcba. A vallásháború parancsa azonban csak ideológiáját adta a hódításoknak, amely lényegében arra szolgált, hogy „erkölcsi” alapot teremtsen a világalraelmi törekvések, a birodalom lényegéhez tartozó, intézményesített rablások számára.⁵¹

A hódítások következtében megnőtt a szultánok pénzjövödelme. Őket illette minden háborús zsákmány egyötöde. A háborúk során török kézre kerültek, vagy legalább függő helyzetbe jutottak a főbb kikötők, melyek fontos kisázsiai, illetve fekete-tengeri utakat őriztek. A szultánok annak fejében, hogy ne támadják a kikötőket, s ne akadályozzák meg a kereskedelmet, a kikötők polgáraitól óriási adókat préseltek ki. Ehhez járult a már fennhatóságuk alá tartozó kikötők és vámhelyek jövödelme, továbbá a birodalom hódított népeire kivetett türelmi adó, végül a „kímélet”, vagyis a rablóháborúk időleges felfüggesztése címén a környező, még meg nem hódított országokból kicsikart adó és „ajándék”.

A szultánok pénzjövödelme a leggazdagabb európai uralkodókét is felülmúlta. A Konstantinápolyból hazatérő követ 1524 novemberében Velence tanácsa előtt többek között beszámolt arról, hogy a török szultán évi jövödelme 4 500 000 dukát, kiadása 3 000 000 dukát, átlagosan tehát csaknem napi 10 000 dukátot költ el. Később évi bevételük 11–12 000 000 dukát körül mozgott.⁵²

Ez a nagyra nőtt s hódításokkal egyre növekvő pénzjövödelem lehetővé tette a szultánok számára, hogy haderejüket állandóan fejlesszék. A török társadalmi és politikai rendszer célja a vallás által is támogatott hódítások érdekében egy jól felszerelt és lehetőleg állandóan harcra kész hadsereg megteremtése volt. Szulejmán szultánnak 1525-ben legalább 60 000 embere állt állandóan fegyverben, vagyis a tímáros szpáhik seregével együtt szükség esetén akár 100 000 főnyi haderőt is kiállíthatott. Egy-egy hadjáratra azonban ennek legfeljebb felét vihette magával, mert hatalmas birodalma egyik részét sem hagyhatta védtelenül maga mögött.⁵³

A török hadsereg ereje nagy létszámában, lovasságának mozgékonyságában, a janicsárok és a tüzérség tűzerejében rejlett. A könnyűlovasság az irreguláris akindzsikkal együtt remek lovasstratégiát alakított ki. A főerőnek számító mozgékony szpáhik hatalmas könnyűlovas tömege mellett a török hadak tekintélyes számú janicsár gyalogsággal is rendelkeztek. A szigorúan fegyelmezett janicsárság az első állandó, fizetett katonaság volt Európában, Szulejmán idejében számuk 16 000 körül mozgott.⁵⁴ Mivel a janicsárság fizetése – a naturálgazdálkodás viszonyai között – állandó gondot jelentett, ezért a hadsereg zömét kitevő nehéz- és könnyűlovasság eltartását az adománybirtok – a hűbérviszonyok egy „keleti” formája – biztosította.

A török sereg harc készségét jelentősen fokozta a kitűnő és nagyszámú tüzérség. A tűzfegyverek nagy részét azonban nem a törökök gyártották, noha a birodalom bőven rendelkezett hadászati lag fontos anyagokkal. A fegyverek nagy részét külföldről, főleg itáliai forrásokból szereztek be.⁵⁵ A jól megszervezett élelmező-szolgálat folytán éhezés, járvány ritkábban gyengítette soraikat, mint az egykorú európai seregeket; „éle-

lemben majdnem sohase szenvednek hiányt”.⁵⁶ Szulejmán hadseregének legnagyobb gyengesége az volt, hogy műszaki, technikai színvonal tekintetében elmaradt az európai hadseregek mögött.

Az oszmán állam a szultántól függő hadsereggel és fejlett hivatalrendszerrel rendelkező központosított állam volt, amelyben az írásbeliség széleskörűen elterjedt. A korlátlan hatalmú uralkodók jól szervezett hadseregre támaszkodva, s a tisztviselők segítségével eredményesen tudták irányítani az államot.⁵⁷ A török birodalom uralkodó osztálya (a kard és a toll emberei) gondolkodás nélkül teljesítették a szultán minden parancsát. Mindezek az előnyök biztosították az oszmán birodalom, „a középkor egyetlen valódi katonai állama”, túlsúlyát Közép-Európában.⁵⁸

A kutatások mai állása mellett bajosan lehetne pontosan felmérni és összehasonlítani az európai államok és a török birodalom hatalmát, mert egy ilyen összehasonlításhoz a szükséges adatok igen bizonytalanok.⁵⁹ Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy a török birodalom gazdasági erőforrásokban gazdagabb volt minden európai államnál, katonai potenciálja jóval fölülmúlta bármely európai állam erejét.⁶⁰ Egy pápai diplomata szerint talán csak Európa egyesült erői tudták volna legyőzni akkor a szultánok birodalmát.⁶¹

A török háború tervei mindig is a legszélesebben értelmezett nemzetközi viszonyok mérlegelésével fonódtak össze. Báthori András főkapitány 1555. szeptember 12-én Miksa trónörököshöz intézett levelében a korábbi példákra, a birodalmi seregek csúfos kudarcaira hivatkozva, a török elleni sikeres védekezés előfeltételét abban jelölte meg, ha a Habsburgok egyezsége lépnek a francia királlyal és a többi keresztény fejedellemmel, s az egész keresztény „respublica” egyesült erejével indítanak támadást szárazon és vizen a török ellen. Ha ez az összefogás nem jön létre, akkor – Báthori szerint – nem létezik olyan erő, amire támaszkodva ellenállhatnánk a török hódító hatalmának.⁶²

Az oszmán birodalom egyensúlyban tartásához a már meghódított területek belső erőforrásai mindig elégtelennek bizonyultak. A belső feszültséget a teljhatalmú szultánok újabb és újabb hódításokkal oldották fel. A birodalom súlypontja, hadműveleti alapja Kisázsiaiban volt. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a török állam hadseregét nem vethette váratlanul harcba. „. . . a török császár előkészülete és kivonulása oly nagy titokban és csöndben és oly gyorsan meg nem történhetik, hogy pár hónappal előbb kémekkel azt ki ne lehetne tudakozni.”⁶³ Ezenfelül Konstantinápoly (Sztambul, Istanbul) messzesége lényegesen korlátozta a hadjáratok időtartamát. A szultáni hadjáratot még az előző évben meghirdették. A roppant birodalom minden részéből megindultak Drinápoly alá a gyülekező hadak. A török sereg hónapokig tartó út után érkezett Magyarország földjére. Szulejmán hadjárataiban az út Istanbultól Belgrádig mintegy két hónapig tartott, s innen Eszékig mintegy három hétig. A szultán az áradások elvonulása után április utolsó vagy május első napjaiban szokott indulni, s június végén vagy július elején érkezett Belgrádba.

Így a hadműveleteket a magyarországi hadszíntéren általában csak júliusban kezdhette meg. A tényleges hadműveletre két és fél-három hónapnál több idő nem maradt.⁶⁴ „Se lovaik, se embereik nincsenek ehhez szokva; – ennél fogva a török

háborúk – Rueber János felső-magyarországi főkapitány szerint – nem igen tartanak egy évben három hónapnál tovább, mint július, augusztus, szeptember.”⁶⁵ Főleg az élelemellátás és a szállítás nehézségei miatt ebben a korban nagy háborút vívni télen nem lehetett.⁶⁶ A törökök mint déli emberek nem is bírták a hideget; október végén, pontosan Kászim napja (október 26. – Demeter-nap) után téli szállásra vonultak.⁶⁷

Évről évre pedig nem tudott a szultán nagy seregeket Magyarországra küldeni, hiszen egy-egy Magyarország ellen indított hadjárat igen komoly anyagi erőfeszítést igényelt. Így a végeket csupán a határon levő csapatok veszélyeztették portyázásaikkal.⁶⁸ Másrészt a török birodalom erőit időnként évekre lekötötték a perzsák ellen vívott hadjáratok. Az oszmán birodalom életében majdnem szabályszerűen váltakoztak a háborúk hol keleten, hol nyugaton, de sohasem egyszerre. Amíg keleten harcoltak, addig nyugaton béke honolt és fordítva; az egyikből adódott a másik.

A török végek őrsegei, valamint egyes közeli szandzsákok csapatai már március–április hónapokban megkezdték a maradék területek „harapdálását”. A hadakozás ideje azonban csak a nyári idényre korlátozódott. Ezt, a júliustól október végéig tartó időszakot kellett a magyar elhárításnak átvészelnie. Minden hét, minden nap tehát a Magyarország ellen támadó török sereg feltartóztatásában jelentős területeket mentett meg a pusztulástól. A védelem szempontjából a legfontosabb az volt, hogy erre a rövid időre, júliustól októberig tartó szakaszra összpontosítsanak minden erőt, feltartóztassák a törököt, elfecséreltessék vele az időt. Ez a védekezési lehetőség adott óriási szerepet a váraknak, megerősített helyeknek. Rueber János felső-magyarországi főkapitány szerint „az ellenséget inkább hadi erejének feltartóztatásával mint nagy csatákkal és támadásokkal lehet megrövidíteni, mint ezt hosszabb idők példái tanúsítják, nekünk is csak a várakat kell hatalmas ellen használatba vennünk, és őt ezek előtt kifárasztanunk és ott megforgatnunk. . .”⁶⁹

Az oszmán állami és hadi struktúra terjeszkedésének hatóköre („actio radius”-a) korlátozott volt, nagyjában-egészében Magyarország területén végződött. A szulejmáni „önkorlátozás” katonai magyarázatát már Acsády Ignác azzal próbálta megadni, hogy a törököt Mohács után a Budát Istanbultól elválasztó nagy távolság tartotta vissza Magyarországra megszállásától.⁷⁰ Szulejmán a Buda elfoglalása után kelt fethnámében azzal magyarázta meg eljárását, hogy a magyar főváros kormányzása nehéz lett volna, „mivel abban az időben nagyon távol esett a moszlim birodalomtól”.⁷¹

Valószínűleg igazat kell adnunk Perjés Gézának, hogy Magyarország kívül esett az oszmán hadsereg akciórádiuszán; egyre kevesebb idő és energia maradt a várívásokra, s az utánpótlási vonalak pattanásig feszültek.⁷² De úgy gondoljuk, hogy Szulejmán és utódai ezt a szabályszerűséget még nem ismerték fel, sőt kifejezetten arra törekedtek, hogy akciórádiuszukat a magyar területeken átlépve a Német–római Birodalom felé meghosszabbítsák.⁷³

A fegyverszünet vagy a béke sem jelentett igazán békeállapotot a törökkel. „. . . hitünk e zsarnoka és ellensége semmi biztosítékot se nyújt a békére és a szövetségre nézve.”⁷⁴ A végeken egy percre sem szünetelt a harc.⁷⁵ A békekorszakot csak az különböztette meg a háborús évektől, hogy a hadviselő felek nem jártak ágyúkkal és várakat nem ostromoltak. De a kisebb küzdelmek, a szandzsákbégek és a török vár-

parancsnokok foglalásai, rablásai, erőszakoskodásai – a béke ellenére – soha nem szüneteltek.⁷⁶ A drégelypalánki bég írja Bakabánya polgáraihoz: „Jól tudom, hogy ti azzal beszélitek ki magatokat, hogy most a hatalmas császár és király közt békesség vagyon; mi is elismerjük és tudjuk, hogy békesség vagyon, de ti ne bizakodjatok ebben, mert a hatalmas császár fizetésem helyett titeket adott énnekem. . .”⁷⁷ E kisebb-nagyobb csatározásokat az alkudozás alkalmával ugyan mindkét fél szemére vetette egymásnak, de ezek nem szolgáltak okul a béke felbontására és a nyílt hadüzenetre.⁷⁸

A béke ideje alatt történő török ellenségeskedésnek egyik módja a lopás; a várakból kiűtő török orozva megtámadta és rabságba hurcolta a védteleneket, különösen a nőket és a gyermekeket, ezenkívül az állatállományt. Kisserényi Gábor, a Kanizsa mellett fekvő Komár kapitánya írja 1574-ben: „Sok az ellenség körülöttünk és szüntelen rabol s felesen jár. . .”⁷⁹ Még a szántóföldre, a szőlőbe sem mehetett ki biztonságban a jobbágy. A másik mód, hogy nagyobb csapatokban dobbal, zászlóval kitörve szélében raboltak a törökök, égettek és fogságba hurcolták a népet.⁸⁰ Végül fenyegető levelek küldése által behódoltatták és adófizetésre kényszerítették a falvakat és a városokat. Ha pedig a végveszélytől rettegő falu meghódolt és a „török iga” alá adta magát, akkor a királyi hatalom kíméletét veszítette el.⁸¹

A törökök állandóan a magyar kapitányokat vádolták frigytoréssal, akik veszteg sohasem ülhetnek, örökösen portyáznak, száguldanak, lest hánynak. A magyarok viszont folyton azt állították, hogy a törökök miatt lehetetlen veszteg ülniök.⁸² Így Magyarország népe tulajdonképpen állandóan háborús viszonyok között élt. A törökök „apró csatákkal vesztegették országunkat”.

A török–magyar határt nem szabad egy mai rögzített államhatár módjára elképzelnünk. A politikai határok nem estek egybe a befolyási övezetek határaival. A Habsburgok és a szultán között kötött békék nem vontak meg sohasem pontos határokat, csupán az egyes várak hovatartozását szabták meg. Hogy egy-egy várból meddig terjedt a hatalom, az mindig a tényleges erőviszonyoktól függött. A köztük és körülöttük levő határvidék, amely néhány kilométerestől akár néhány tíz kilométeres ingadozásokat is megengedett, mindenkié volt.⁸³

Ez az állapot a török érdekeknek kedvezett, mert így a várak körüli falvakból egyre többet hódoltatott meg. Ezért írja a bécsi udvari haditanács, hogy a török „minden további ok nélkül is megszegi a békét, az országot és Felsőged végházait megrohanja, kirabolja és felgyújtja; várakat és helységeket megtámad, megrohan és bevesz. . . ezen békeállapot tehát teljesen rossz, és nem lehet rá bizalommal támaszkodni”.⁸⁴

A török várak őrsége ezekre a portyákra nem annyira újabb területszerzés, mint inkább az elmaradt zsoldosítás miatt kapott engedélyt.⁸⁵ A török végvárakban ugyanis nemcsak hűbéres szpáhik és janicsárok szolgáltak, hanem fizetetlen (irreguláris) martalóc katonaság is. Ennek pedig zsákmányolnia kellett, hogy éhen ne haljon. Falvak kirablása, felégetése, az arra alkalmas emberek rabszolgavásárra hurcolása napirenden volt. Gyermektizedet – miként a balkáni országokban – Magyarország területén ugyan nem szedtek, de nem is volt rá szükség, minthogy a gyermekrablásra mindenkor mód kínálkozott. A foglyok mint török magántulajdon, vagy régi lakóhelyük közelében maradtak, vagy pedig mint kereskedelmi árukat, a birodalom belseje felé szállították.⁸⁶

A szörnyű kínzatas vagy a falvak felégetése sem volt annyira ijesztő a jobbágy számára, mint az a gondolat, hogy magát, feleségét és gyermekeit mint a barmot hajtja a török a rabszolgapiacra.⁸⁷ „Elképzelheti szentséged – írja Oláh Miklós VII. Kelemen pápához –, hogy micsoda jajkiáltásokat küldenek az ég felé, mennyi könnyet ontanak, mikor a török zsarnok a németeket és a magyarokat, férfiakat, anyákat, hajadonokat, özvegyeket, fiatalasszonyokat hátrakötött kézzel büntetlenül hajtja siralmas rabságra, s nógatja, kényszeríti és rászorítja őket arra, hogy határtalanul ocsmány fennhatósága alatt kénye-kedve szerint rendelkezésére álljanak minden elképzelhető rabszolgamunkában, sőt fajtalanzkodásban is.”⁸⁸

A hadjáratok után kivonuló seregekkel a rabságba hurcoltak ezrei lépték át az ország déli határát.⁸⁹ A magyar végvárak között és a mögötte levő területekről emberek elhajtása, gyermekek eltolvajlása a béke évtizedeiben sem szűnt meg. Családok, községek roppant sokat fizettek a töröknek az elfogott rabok kiváltására. A török végvári portyázás és rabvadászat területe a végvárvonal előtt a tengerparttól Szabolcs–Borsod megyékig félkörívben húzódott a török uralom alatt álló terület körül, amelyek során nemegyszer még az északi országhatár mentén fekvő megyékig, Trencsénig, máskor Szepesig, majd Ugocsáig is feljutottak.⁹⁰ Hasszán temesvári pasa 1567-ben a Torna, Kassa, Regéc, Eger és Szendrő várak közt fekvő vidéket dúlta fel.⁹¹ Fülel török őrsege 1584-ben Gömör vármegyét egész hosszában pusztította, sőt a szepesi határon fekvő Dobsinát is kirabolta.⁹²

A török elől menekülők keserű sorsát, a pusztulás szomorú képét Sylvester János megrázó drámaisággal jeleníti meg:

„Gyom veri fel hajdan viruló, áldott mezeinket,
Nincs, ki ugart törjön, s vessen a földbe magot,
Bárhova lépsz, a halál dermesztő képe mered rád,
Füstölgő romok és üszkösödő tetemek,
Kikhez az ég kegyesebb, és nagy nehezen kikerülték
Vad törökök rohamát s öldöklő hadait,
Erdők hérc magasán vagy zombékos mocsarak közt
Rejti szívük búját enyhet adó menedék.
Farkasok és medvék odvas barlangja tanyájuk,
Gyenge gyökér étük, vánkösök erdei lomb.”⁹³

A török uralom megítélésében a polgári korszak végéig két vélemény állt egymással szemben. Az egyik azt a valóságnál enyhébb színekben mutatta be (vö. Takáts Sándor), a másik viszont (vö. Szekfű Gyula) súlyosan elmarasztalta azt az egyértelműen negatív, fejlődést gátló hatást, amit a meghódított népek sorsára gyakorolt.⁹⁴ Azóta is sokakban felmerül a kétség és a történeti irodalomban is vissza-visszatér: nem kellett volna-e „reálpolitikusan” megkísérelni a kiegyezést a törökkel. Nem lett volna-e jobb a török előtt az első döntő csapások után meghódotni, és – a balkáni népek sorsát vállalva – az egész országot átengedni neki. Nem lehetett volna az egész ország valamilyen nagyobb Erdély?⁹⁵

Ezekre a kérdésekre *nemmel* kell felelnünk. Szegő Pál írja: „Az ország szívében, állandó lakásra betelepelve, egy fanatikus ellenség áll, mellyel megalkudni, kiegyezni nem lehet, s amely sohasem mond le a pusztításról és rablásról, amíg erővel győzi.”⁹⁶ A 16. században két világ találkozott Magyarországon, amelyik gazdálkodása módjában, társadalmi szerkezetében, jogrendjében, vallásában, szokásaiban és nyelvében az élet minden területén szemben állt egymással. A törökök a feudális fejlődés alacsonyabb fokán álltak, mint az általuk meghódított balkáni vagy magyarországi népek.⁹⁷

Magasabb szintről az alacsonyabbra lelépni, — erre egyetlen nép sem hajlandó. Márpedig a magyarországi jobbágyparasztnak is ezt kellett volna tennie, ha behódol a töröknek. „... évszázadokat zuhant (volna) vissza a társadalmi fejlődésben — írja Fügedi Erik —, s lett volna elvileg szabadon költöző földművesből vagy egy mezőváros lakosából eladható és vehető tárgy, és család nélküli rabszolga.”⁹⁸

A török hódítás nem mérhető a feudális terjeszkedés átlagos mértékével, a török feudális deszpotizmus a haladás szempontjából negatívabb erőt képviselt, mint a rendi állam vagy a centralizált feudális monarchia bármely európai változata. „A hadviselés módja, a meghódított területeken az elnyomás és a kizsákmányolás módszerei, számos ilyen tényező együtt okozta a kétségbevonhatatlan ténytet; a török szomszédság súlyosan veszélyeztette, a hódítás pedig hátráltatta vagy visszavetette az érintett népek fejlődését.”⁹⁹ Ebben a tespedésre kényszerítésben rejlik a török uralom igazi romboló hatása. A védekezés pusztító volta mellett is jobbnak kínálkozott, mint a behódolás.¹⁰⁰

A török birodalom struktúrája és politikai vezetése a szövetségi viszonyt csak időleges megoldásnak tekintette, amely előbb-utóbb óhatatlanul vazallitáshoz, majd később az oszmán birodalomba való bekebelezéshez vezetett volna.¹⁰¹ A török olyan halálos ellenségnek számított, akivel — Fráter György szerint — „semmi béke sem lehetséges”, „ki már nemcsak meghódolásunkat kívánja, mint előbb, hanem életünk ellen is acsarkodik”.¹⁰² A török olyan ellenségnek számított, „aki előtt ki nem térhetünk, hanem vele örökös harcban és háborúban kell lennünk”.¹⁰³ És csakugyan, a magyarságnak nem maradt más választása, mint a töröknek hódolás, vagy a halálos küzdelem.

Tragikus élességgel vetődött fel a kérdés: vajon a magyar nép szembe tud-e szállni a mindent elsöprő török áradattal, vagy a balkáni népek sorsára jut. A török terjeszkedés és pusztítás megállítására sürgető feladattá vált nemcsak a megsemmisülés szélén álló Magyarország, hanem a veszélyeztetett szomszédos országok számára is. A török terjeszkedése egyre fokozottabb mértékben foglalkoztatta a Német—római Birodalom, különösen annak a török hatalommal szomszédos területeinek közvéleményét. Az ellenség Magyarország területéről és délről, Horvátországból napról napra fenyegette a német területeket.¹⁰⁴

Katonailag és politikailag a fő feladat az oszmán birodalom további terjeszkedésének lefékezése. Ehhez viszont szilárd végvárrendszer és milícia (különbféle nem hivatasos feudális katonaelem), valamint megbízható szövetségi rendszer kívántatott.¹⁰⁵ Ám a Mohács utáni évtizedek bebizonyították, hogy I. (Habsburg) Ferdinánd király a törököt egykönnyen nem tudja kiverni az országból, arra viszont rákényszerült, hogy

kísérletet tegyen a török terjeszkedés feltartóztatására. A Habsburg-birodalom – más irányú kötelezettségei miatt – lemondott a török hódítók visszaszorításáról, ami Magyarország szempontjából a hadiállapot állandósulását jelentette.

A tapasztalat azt bizonyította, hogy nyílt csatában nem lehet legyőzni a törököt.¹⁰⁶ Magyarország védelmi képességét a végvári rendszer gazdasági és társadalmi szervezete tudta csak legalább olyan szinten tartani, amely megakadályozta a törökkel szemben az ország teljes megsemmisítését.¹⁰⁷ „Így saját szemeinkkel láttuk – jegyezte meg Schwendy Lázár tábornok az 1577. évi hadi tanácskozásokon –, hogy miután a németek Magyarország megmaradt részének oltalmát magukra vállalták és főképpen védő háborút folytattak, a törökök, habár tekintélyes és erős sereggel vonulnak is ki, Magyarországot oly sok éven keresztül is még se tudták teljesen kierőszakolni; hanem kényszerültek darabonként majd ez, majd ama határszéli helyet nem csekély idő s népbeli veszteséggel ostromolni és aztán ismét haza menni.”¹⁰⁸

II.

A VÉDELMI VONAL SZERVEZETE

A törökkel szemben állandó, soha nem pihenő védelemre volt szükség. A határmenti küzdelmek ugyanis soha nem szüneteltek. A védelem csak akkor számíthatott sikerre, ha átveszi és ellene fordítja a török stratégiát és taktikát. Be kellett rendezkedni a végvári életre, örökös készenlétben kellett kémlelni a látóhatárt, mikor tűnnek fel a messzeségben a portyázva pusztító török hadak.¹⁰⁹ Emellett egy állandóan fegyverben álló, mozgó hadsereget kellett fenntartani a várak támogatására és a végvári vonal részeinek eltorlaszolására. Honvédelmünk legfontosabb feladata lett váraink állandó karbantartása, korszerűsítése, új várak építése, élőerővel és utánpótlással történő ellátása.¹¹⁰

Ez a védelem magyar részről Mohács után megkésett. A Buda várának elfoglalását követő időszakban a legtöbb vár hatékonyabb ellenállás nélkül aránylag ép állapotban került a török kezére. Mialatt a magyar fegyverek belső harcokban egymás ellen fordultak, a török nyugodtan építette ki a határvédelmét. Ily módon a tegnap még magyar várak az ő területének védelmi vonalába illeszkedtek bele. A török a megszerzett várakat megtöltötte katonasággal, s ezek körül a központok körül megszervezte a maga közigazgatási hálózatát. Azt a földet, melyet Szulejmán szultán Budával birtokba vett, s melyet aztán fokozatosan kiterjesztett, szandzsákokra osztották, vagyis nyomban megkezdődött az elfoglalt tartomány katonai és közigazgatási szervezése.¹¹¹

A magyarországi török helyőrségek elhelyezkedéséről és összetételéről, valamint létszámáról az egykori török zsoldjegyzékek (nevadzsi defteri) tájékoztatnak.¹¹² A királyi végvárvonallal szemben a 16. század közepén a töröknek mintegy 30 vára volt a hódoltság határain.¹¹³ A zsoldjegyzékek alapján 1543–1632 között 98 helyőrséget tudunk pontosan követni.¹¹⁴ A régi várak mellé, amelyek közül több kisebb közigazgatási egységek, náhiék főhelye lett, a törökök új palánkokat és kastélyokat is emeltek. A kezükre került kővárakat – pl. Esztergomot – palánkkal vették körül. A török és a magyar végház építésében, beosztásában semmiféle különbség nem volt, hiszen mind-egyiket a magyarországi jobbágyág építette.¹¹⁵

A török végvárak vonala ritkább volt, viszont a fontosabb pontokon nagyobb számú őrség tartózkodott.¹¹⁶ A legnagyobb várakban – Budán, Esztergomban, Fehérvárott – 3000 körül mozgott az őrség száma. A magyarországi tartomány katonailag rendkívül fontos volt a török számára; itt nézett farkasszemet a Habsburg-birodalommal. Bizonyos rendszeresség figyelhető meg abban, hogy a további hódítás szolgálatában a török csapatok folyton északabbra vonulnak, s mindegyre a magyar végvárvonallal

szomszédos várakat rakják meg velük.¹¹⁷ E folyamat során az egyes helyőrségek stratégiai fontosságuk szerint differenciálódtak, s több rétegű várhálózat alakult ki. Ennek külső erődítésvonala magas katonalétszámú garnizonokból állt, s mögötte fekvő, másodvonalú garnizonok őrségének létszáma folyamatosan csökkent. A török terület védett belsejében fekvő várakban a 16. század végén inkább csak jelképes – 10–12 fős – őrség tartózkodott.¹¹⁸

Az egész hódoltságot körbefogó török várakban elhelyezett őrségek számát 1543-ban a magyar főrendek 10–12 000 főre becsülték, míg Boszniában és Pozsegában 8–9000 főnyi had állt készenlétben.¹¹⁹ A török végházak őrségének létszámát az 1570-es években a bécsi udvari haditanács összeállítása 47 049 főre teszi.¹²⁰ A védelem helyzetét megnehezítette, hogy a török helyőrségek száma háromszorosan meghaladta a magyarországi és horvátországi várak őrségét.¹²¹ A hódoltság határán fekvő jelentősebb török erősségekben a lovasság száma nagyobb volt, mint a gyalogságé. Ugyanakkor jelentős a martalócok száma is. A martalócokon kívül janicsárok, aszábok, topcsik és ulufedzsik alkották a török zsoldos haderőt. Sokan közülük mohamedán vallásra tért délszlávok, főleg bosnyákok voltak. A délszláv népek martalócként, de más fegyvernemek tagjaiként is nagyszámú katonát adtak a török hadseregnek.¹²²

A Mohácsot követő évtizedekben a közvetlenül veszélyeztetett országrészek mintegy bénultan várták a török terjeszkedés fejleményeit. Az uralkodó osztály nem gondolt a komoly védelemre, mert vagy legyőzhetetlennek tartotta a törököt, vagy pedig arra számított, hogy úgysem szállja meg tartósan az országot.¹²³ A török sokak számára olybá tűnt, mint aki segít a Habsburgok ellen, s területet a szűkebb országból nem foglal. A magyar uralkodó osztály nem gondolt arra, hogy az Al-Duna vonalának áttörése után szinte átmenet nélkül a Dunántúl közepén, a Felvidék szegélyén kell majd felvenni az élethalálharcot a törökkel.¹²⁴

Amíg a Jajca, Vrana, Banja Luka, Bihać, Szabács (Sabać), Nándorfehérvár (Belgrád), Szendrő (Smederevo) és Szörény (Turne-Severin) végvárakból álló déli erődvonal tartotta magát, a török legfeljebb kisebb portyázó csapatokkal hatolhatott be veszély nélkül Magyarország belsejébe. Az elpusztult dunai védelmi vonal helyében új várvédelmi rendszer kiépítésére lett volna szükség. Ehhez azonban sem elegendő pénz, sem munkaerő és anyag nem állt a király rendelkezésére. A török – kihasználva azt a formális függő viszonyt, melybe Szapolyai János király és utána Ferdinánd békekérésük által jutottak – igyekezett megakadályozni a magyar vonalak kiépítését. Így nem történt semmi a már elvesztett al-dunai és szerémségi várrendszer pótlására. Mire Buda hirtelen elfoglalásának híre felriadt a főnemesség, a török már váraiból portyázta be a még meg nem szállt területeket. A király a törökkel 1547-ben súlyos feltételek mellett kötött békét igyekezett felhasználni a végvári rendszer korszerűsítésére.¹²⁵

Mintegy húsz esztendő késedelme okozta, hogy a török hódítás északi határa nem maradt meg a Kanizsa – Szigetvár – Pécs – Kalocsa – Szeged vonalán, hanem a szerémségi és al-dunai vonaltól egyetlen lendülettel Győr – Esztergom – Eger – Szolnok vonalához került. Így aztán olyan helyek is végvárakká váltak, melyek messze estek a régi országhatártól, s melyekről egykor senki sem képzelhette, hogy végvár

szerepét fogják betölteni. A török uralom Szulejmán halála évében (1566) az ország közepébe ékelődve, a Drávától Szigetvár – Veszprém – Esztergom vonalán egészen Füleki, és onnan lefelé Egert kikerülve, Mezőkövesden, Gyulán és Jenőn át az Al-Dunáig terjedt.

Ezen a területen először csak a budai (1541), de később az 1550-es években a temesvári beglerbégiséget is megszervezték. Az 1560-as évek végén a budai pasa alá tartozott az eszéki, siklósi, mohácsi, pécsi, szigetvári, szekszárdi, koppányi, simontornyai, székesfehérvári, budai, esztergomi, nógrádi, füleki, szécsényi, hatvani, szolnoki és szegedi szandzsák, sőt hozzászámították még a szendrői, vulcsetrini és zorniki szandzsákokat is. A temesvári beglerbégiség eleinte a temesvári, lippai, csanádi, aradi, moldovai, aladzsahiszári, majd a gyulai és jenői szandzsákokat foglalta magába. Ennél fogva az ellenség megállítására az ország belsejében kellett új védelmi vonalat kiépíteni.¹²⁶

A lovagvárak (kővárak) tömeges építésének korszaka Magyarországon csak a tatárjárás után következett el; egy század leforgása alatt aztán – elsősorban a hegyvidéket, de az ország egészét is – sűrű várhálózat borította be.¹²⁷ A várak főurak és főpapok lakóhelyei voltak, birtokigazgatási, társasági és kulturális központjai és csak mindezek után katonai védhelyek. Ezekből a korszerűtlen – tűzérési tűzre nem is számító – várakból toldozták-foldozták össze a végvári rendszert. Az új török várvonal a Kárpát-medence népeit egészen új feladatok elé állította. A tapasztalat azt bizonyította, hogy a török támadásaival szemben a várak viszonylag kisszámú katonasággal is védelmet nyújtanak.

A várak szerepe a kor stratégiájában igen jelentős volt. A kor hadművészeti színvonalára következte a várak többszörös erejű támadást is fel tudtak fogni, illetve tartóztatni. Egyrészt azért, mert a védelem eszközei sokkal erősebbek voltak, mint a támadásé. A várban gyorsabban lehetett mozgatni az ágyúkat, a falak meglehetősen biztonságot nyújtottak a kézi lőfegyverek ellen, a palánk-módszerrel készült falak pedig felfogták az ágyúgolyót. Így mindenképpen az ostromló – nyílt terepen tanyázó – ellenség volt hátrányban. Másrészt azért is, mert a támadó az ostromot az akkori utánpótlási és egészségügyi viszonyok miatt a két-három nyári hónapnál tovább nem tudta folytatni. A 16–17. században a szűkös anyagi és pénzügyi ellátás, az értékes, jól képzett katonanyag kímélése megakadályozta a nagyobb, nyílt ütközetek létrejöttét s továbbra is a várak fontosságát állította előtérbe.¹²⁸

A rendszeres ostrom nagyon hosszadalmas és – szívós ellenállás esetén – sok ember életét igénylő vállalkozás volt. Ezért a 16–17. században nem is ágyúval szokták igazában bevenni a várat, hanem csellel, meglepetéssel és „tüzes szerszámokkal”. Mind a magyar, mind a török nagyon jól tudta a módját, hogyan lehet a palánkokat legkönnyebben felgyújtani. A másik módszer pedig az volt, hogy az ostromló árulókra igyekezett szert tenni, vagy a várat szorosán körülzárta és a védőket kiéhezette.¹²⁹ Ha aztán sem az egyik, sem a másik eljárás nem vezetett sikerre, akkor a támadó rendszeres ostromot indított a vár ellen.¹³⁰

Kétségtelen, hogy a török hódoltság további terjedésének gátjait éppen a várak és palánkok képezték. Nem hiába panaszkodott 1574-ben a budai pasa, hogy csak az egy

Nagykálló felépítésével a magyarok száz falunál többet vontak el a török adózás és szolgálat alól.¹³¹ A bécsi udvari haditanács 1577-ben világosan a király elé tárta, hogy „a várrendszer az egyetlen eszköz, mely által Felsőged az ellenség erejét és előnyomulását feltartóztatni képes, és amely mögött országai és népei biztonságban lehetnek”.¹³² Rueber János kassai főkapitány szerint is a töröknek azzal lehet a legjobban ártani, ha hadaikat várak övével lehetőleg sokáig feltartóztatjuk és kifárasztjuk.¹³³

Nagyobb erődítéseink elvárható ellenállásának idejét, török főerők ellen 10–30 napra, kisebb várainkét pedig legfeljebb 4–5 napra becsülhetjük. Harminc napon túli harcra csak Eger és Szigetvár védőinek erejéből telt.¹³⁴ Mindenesetre az ostromlott várak erőfeszítése – még ha elesetek is – nem volt hiábavaló, mert más várakat és területeket mentettek meg. Azok is lényegesen hozzájárultak a török erejének felmorzsolásához. Losonczy, Szondi vértanúhalála, példaadása ezeket lelkesít követésre.

A magyarországi határvédelem valójában arra volt berendezkedve, hogy az állandóan hazánkban tartózkodó török várőrségek betöréseit kivédje. A végvári vonalon nem nagy seregek ütköztek meg, hanem egymással lazán összefüggő kisebb csapatok a meglepetésszerű, gyors támadásokkal mérték össze erejüket az ellenséggel. Hadüzennettel kezdődő és nemcsak a magyarországi helyőrségeket, hanem az egész török birodalom hadijerjét foglalkoztató – „deklarált” – háború, esetén nagyobb haderőre, külön mezei hadseregre volt szükség.

Midőn Buda török kézre jutott, még halaszthatatlanabbá vált az új határok biztosítása a legfontosabb hadi támaszpontok megerősítése által. Lassanként a birtokosok is felismerték, hogy az ország helyzete saját megmaradásukat is veszélyezteti. A nagybirtokosok az egyre erősödő török hódító törekvésekkel szemben arra kényszerültek, hogy intézkedéseket tegyenek birtokaik megvédése érdekében. Ha az ellenség már közvetlenül fenyegette valamelyik úr birtokát, akkor ő maga volt kénytelen várait megerősíteni, fegyvert, lőszert, élelmet beszerezni és őrséget tartani. Balajti Pál 1556-ban „egy nyomorék faházat csináltatott volt, az pogány rabságtól, hogy gyermekestől megmaradhasson”.¹³⁵ Kávásy Jób írja 1575-ben: „Ha magam volnék, nem volna ennyi gyötrelmem, de az Úristen házastárrsal és apró gyermekekkel szeretett. Ím csináltam valami palánkokcskát ez végre, hogy ne lennék olyan, mint az nyúl, hogy mingyárast, csak egy lövést hallva is, az én édes örökségemből, házamból, kit az régi jámbor fejedelmek az én eleimnek nem pénzekül, hanem vérek hullásáért és halálukul adtak, elfutamodjam.”¹³⁶

A főurak és nemesek számára egyaránt életkérdés lesz, hogy lakóhelyük, nemesi udvarházuk megfeleljen a korszerű védelem követelményeinek.¹³⁷ Elsősorban a már meglévő várakat használták fel, ha kellett, javítgatással, tatarozással. Több várat átépítettek, másokat egyszerűen elhagytak – különösen a hegyi várakat –, és helyettük síkságon építkeztek. A legfontosabb támaszpontokat eleinte magánbirtokosok építették ki határváraknak, mint például Nádasdy Tamás Kanizsát, Török Bálint Szigetvárt és Pápát, a Báthoriak Babócsát, Lakot, Tahy Ferenc Vízvárt, Bebek Ferenc Füleket, Patócsy Ferenc Gyulát, Perényi Péter Egert.¹³⁸

Nádasdy Tamás nemcsak várait erősítette, hanem udvarházait és kastélyait is szépítette, bővítette: Sárvárt, a kanizsai, lékai és kapuvári várakat, a sopronkeresztúri és a hegykői udvarházakat. Mint roppant birtokokkal rendelkező nagyr, mint nádor és befolyásos udvari ember egyik vezetője volt az országban folyó építkezéseknek.¹³⁹

A Balaton környéki kis várak közül Devecsert és Ugodot a Choron, majd az Esterházy család, Keszthelyt, Rezit és Tátikát a gersei Pethő, Csobáncot a Gyulaffy, Szigligetet a tóti Lengyel, Vázsonyt a vásonkői Horváth, majd a Zichy család, Szentgrótot a Hagymássy család építette ki.¹⁴⁰ Somogy megyében Szenyér Nádasdy Tamásé, Csurgó Zrínyi Miklósé, Babócsa, Segesd és Marcali Báthori Andrásé.¹⁴¹

A várak magánkezelésben való maradása azt jelentette, hogy a vár birtoktartozékait a védelem költségeire kellett fordítani. A földesúri magánkatonaság alapja a familiáris-szervitori intézmény volt. Az urak familiárisai mint atyafi-szolgák szerepelnek a várkönyvekben.¹⁴² A várbeli darabontok parancsnoka a birtok tisztartója (prefektusa), a katonaság élelmezési biztos a uradalom udvarbírója (provizora) volt. A Nádasdyak, a Török Bálintok, a Báthoriak, a Perényiek és a Bebekek egész sor kisebb-nagyobb várúknak az őrségét maguk tartották és fizették. Várday Pál esztergomi érsek a magáéból fizette az (ipoly-)sági, a drégelyi és az (érsek-)újvári őrséget. E várak védelmére több mint 200 lovas és 150 gyalogost tartott.¹⁴³

Ha egy várat több főúr vagy hozzátartozóik közösen bírtak, akkor mindegyik jövedelme arányában tartozott a vár fenntartásához hozzájárulni. Gersei Pethő János írja 1553-ban Nádasdy Tamáshoz: „... őfelsége tenne valami fizetést oda (ti. Keszthelyre – Sz.l.), mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon és az atyafiak is immár semmi gongyát nem viselik, hanem mostan is tulajdon az én magam köccségével tartok népet benne”.¹⁴⁴ Ez a magyarázata annak, hogy mikor 1568-ban Gyulaffy László Erdélyhez pártolt, birtokait nem adományozta a király másnak, sőt 1574-ben nemcsak testvéreit, hanem őt és fiát is megerősítette birtokaiban. Nem valami nagyvonalú kegyosztogatásról volt itt szó, hanem csupán arról, hogy a várat továbbra is a Gyulaffyaknak kellett saját jövedelmükből fenntartaniok.¹⁴⁵ Nem volt ritka jelenség a 16. században az a kettősség, hogy a vár magánföldesúri kézen volt, őrségét vagy annak jelentős hányadát azonban nem a birtokos, hanem a király fizette.¹⁴⁶

Bármennyire is önző szempontok vezettek egy-egy főúri családot, a nagybirtokos hatalom mindegyikét „ugyanazon atra cura nyomja: a folyton megismétlődő török támadás, mellyel szemben a leghatalmasabb nagyr is tehetetlen”.¹⁴⁷ A főurak azért töltöttek be a 16–17. századi Magyarországon olyan kiemelkedő fontosságú politikai és katonai szerepet, mert az uralkodó osztályon belül az egész nemesség 9,5 százalékának a tulajdonában volt az ország földbirtokainak több mint a fele. A 16. század közepén 5 bárói család kezén volt az ország birtokterületének 25 százaléka, további 11 család kezén pedig az összvágyon 20 százaléka. Az egyházi vágyon, az összterület 22 százaléka, jórészt ugyancsak a leggazdagabb bárók tulajdonát képezte.¹⁴⁸

Amikor a nagybirtokos magát és tulajdonát védelmezte, az ország egy darabját oltalmazta. „Birtokuk, mely körül önzésük nyilatkozik – írja Salamon Ferenc –, a haza földjének egy része volt, s a török ellen megvédeni az országot legbiztosabb út volt arra, hogy magukat és birtokaikat megvédjék.”¹⁴⁹ A Zrínyiek például igen nagy

érdemeket szereztek Horvátország és a dunántúli részek megtartásában.¹⁵⁰ A Nádasdyak, Zrínyiek, Dobók maguk is féktelen, hatalmaskodó főurak, de a földön, ahol birtokaik feküdtek, készek voltak mindhalálig vállalni a török elleni harcot.

A török hódoltság állandó terjedése mind a nemesség, mind pedig a Habsburg uralkodóház számára létkérdéssé tette az ellenség előnyomulásának megállítását. Az 1540-es évtized folyamán és az 50-es évek elején – viszonylag gyorsan – létrejött a végvárvonal és hosszú állóharcra rendezkedett be. A nagy veszedelem nem tűrt halasztást; azzal az anyagi és élőerővel kellett hozzáfogni az építéshez, ami éppen rendelkezésre állott. Az első időkben a közvetlen veszély elhárítását célzó erődítési munka megelégedett ideiglenes megoldásokkal. A várépítéshez a legolcsóbban beszerezhető föld- és faanyagot használták.¹⁵¹ Igyekeztek hasznosítani azokat a tapasztalatokat, amelyeket az Al-Dunánál és Horvátországban a várerődítések során már korábban szereztek.

Az ország belsejében található apró magánvárak a tüzérség fejlődésével általában használhatatlanokká, elavultakká váltak az új török védelmi vonal ellenében, mert nagyobb számú hadinép – különösen lovasság – befogadására és tartására szűknek bizonyultak. Abban a nagy átalakulásban, amit a magyar hadszervezetben és a harcmódban a török háborúk teremtettek, a régi magyar várak szervezete is teljesen megváltozott. Egyrészt korszerűsíteni kellett a várakat, hogy a tüzérségi tűzben is helytálljanak. A magas építésű vékony falak és tornyok nem tudtak ellenállni az ágyúk tűzének. Ugyanakkor pedig szűkösségük miatt nem voltak alkalmasak tüzérség befogadására. Váraink fejlesztésének alapfeltétele volt az ágyúharc követelményeinek lehetőség szerinti érvényre juttatása. Ennek megfelelően sürgősen meg kellett változtatni a falak és bástyák alakját; tömörebbé kellett tenni azokat. Míg a korábbi tornyokon csak néhány, 10–20 ember láthatta el a védelem feladatait, most az erősebb falú bástyákon már 50–100, sőt 150 ember is kényelmesen elfért.¹⁵²

A lovagvárak magas tornyait legtöbb helyen lebontották, nehogy a védők fejére omoljanak. A magas falak és a különálló, süvegtetejű vártornyok helyére alacsonyabb, tömörebb, díztelen, és célszerű építmények kerültek. Az addig magas, vékony falak belső oldalát feltöltötték nedves döngölt földtöltéssel, hogy a várfalak koronáján az ágyúk elhelyezésére szükséges szélesebb területet nyerhessenek. Elterjedt a várfalak védelmére és az ellenség távoltartására beállított belső földmagasítás, az úgynevezett magas ágyúállás. Minden várnak legfőbb erőssége és legfontosabb része a bástya volt, melyet nemcsak a védekezésre, hanem lakásul és éléstáruul is használták.¹⁵³

A palánk fakerítésből és földtömésből állott. A szükséges faanyagot jobbára a főurak és nemesek erdeiben vágták.¹⁵⁴ A palánkot rendszeren háromféle erősségben készítették. Leggyengébb volt a hegyes, vékony, egymás mellé állított karókból készült úgynevezett „latorkert”, amely elsősorban a rablók távoltartására szolgált. A latorkert mellett igen gyakran szerepel a palánkszerű kerítést jelentő sorompó és a korlát is. Közepes erősségű volt a duplasor gerendákból álló, fűzfavesszővel összetartott és levert töltött vagy bélelt palánk. Két sorban fákat ástak földbe, az oszlopokat rózsával megfonták, s a két sor közötti távolságot pedig kitöltötték agyaggal. Ezután a fonást mindkét oldalon megtapasztották és a tetejét zsindeleyel vagy szalmával befedték.¹⁵⁵

Legerősebb volt az úgynevezett „rótt palánk”, amelyet rendszeren bástyák készítésénél alkalmaztak. Ennél nem fűzfavessző fonta át az oszlopokat; a földbe vert vastag cölöpöket vaskapcsok kötötték össze. Kívülről ez a palánk kőfalnak látszott. A fa azonban hamar elkorhadt; a palánk folyton javításra szorult. A végvárakban járt építész bizottságok sokszor panaszkodtak, hogy a palánk rothadt és bedőléssel fenyeget. Kisserényi Gábor, Komár (Zala m.) kapitánya írja 1574-ben: „Rothadtan rothad az vár. . .”¹⁵⁶ Szigetvár falait és bástyáit 15 év alatt háromszor újították meg; mintha új várat építettek volna, új anyagból újjáépítették.¹⁵⁷

A vár tulajdonképpen magva a legbelső védőöv, már rendszerint valódi kőépület volt. A legtöbb esetben ez a belső vár csak egy régi kőtorony, megrohanás ellen legalább a templom, vagy valamilyen más kőépület volt. Ebben tárolták a muníciót, s ha volt hely, rendszeren itt lakott a vár kapitánya is. Kolostorok, ha szilárdabb anyagból épültek, templomok, ha kőkerítéssel voltak ellátva, csakhamar belekerültek a védelmi szervezetbe.¹⁵⁸

Az udvari haditanács azt ajánlotta, hogy nyílt helyen, megrohanás ellen legalább a templomot, vagy a községházat fallal vegyék körül.¹⁵⁹ Egerben a 15. században épített hatalmas székesegyház falait használták fel az erődítés alapjául.¹⁶⁰ Keszthelyen a megerősített ferences kolostor és templom szolgált végvár gyanánt. Az összes ajtót, ablakot berakták, majd hatalmas gerendákból palánkot „róttak” a templom köré.¹⁶¹ Fonyód (Somogy m.) templomának bővítése és végházzá alakítása Magyar Bálintnak, kora egyik leghíresebb törökverő vitézének nevéhez fűződik.¹⁶² Nem egy helyen a vaskos fallal kerített cintermet (belül a templom, körötte a temető) is felhasználták erődítés gyanánt, annál is inkább, mert a temetőt megillette a béke joga, a menedék (asilum).¹⁶³ (Hazánkban ma is számos cintermet találunk, természetesen nem eredeti hivatással.)

A törökök állandó harcai és portyázásai miatt szó sem lehetett arról, hogy évtizedekig tartó építkezéssel nagyobb kővárakat emeljenek. A palánkerődítést viszont gyorsan el tudták készíteni. A magyar várkapitányoknak köszönhető ebben a veszélyes időben az elavult várak gyors átalakítása, találékony felszerelése. Ezt igazolja Pápa várának megerősítése is. Martonfalvai Imre, Török Bálintnének hűségese íródeákja, tisztartója irányította a várost övező palánk felújítását, árokkal erősítését és egyéb építéseket, javításokat a váron. „. . . az várost kezdém építeni – jegyzi fel Pápáról –, honnét az várat óltalmazák; az várost kisebben szakasztám, palánkját felállatám, fonatám és sároztatám gyorsasággal, azután az árokját is megásatám, csak ez kevés maroknyi néppel, minden külső segítség nélkül, kin sokan csodálkoztanak, hogy ilyen hamar véghöz vihetém.”¹⁶⁴

A munka szervezése a megyékre hárult, ezek kötelessége volt a szükséges robotmunka, építőanyag és fuvar előteremtése. A várak építésének és fenntartásának legfőbb eszköze a jobbágság ingyenmunkája (gratuitus labor) volt. A parasztfelkelések leverése és a török–német hadiszerecnce változásai következtében amúgy is nyomorult jobbágságot a várépítkezésekkel további robotok teljesítésére kötelezték. Ide tartozott a sövény, a palánk és a latorkert készítése is. A jobbágyok szállították a helyszínre az épületanyagot, égették a meszet, kovácsolták a kapcsokat, szögeket, döngölték a földtöméseket, agyagtapasszal vonták be a meggyülés ellen a külső falbori-

tásokat, s folyamatosan gondoskodtak a várfalak javításáról és a farészek kicseréléséről, de sokszor még a vár környékének és az utaknak rendbehozásáról is. Egyik vár tartományának a népe hozzáértő árokásokkal szolgált, a másíknak népe a tapasztáshoz, a harmadiké a felfonyáshoz értett jobban.¹⁶⁵

I. Ferdinándnak csak hosszas alkudozás után sikerült az ingyen munka elvét elfogadtatni az országgyűléssel. Az 1553. évi soproni országgyűlés 5. cikkelye tiltja, hogy az idegen hadak kapitányai a jobbágyokat bárhol és bármikor „ingyen”, kényük-kedvük szerint vármunkára kényszerítsék. Abba azonban beleegyeznek, hogy jó napszám mellett dolgoztathassák a jobbágyot, ha önként szolgálni akar, de erőszakkal kényszeríteni nem szabad.¹⁶⁶ Az 1554. évi törvény viszont kimondja, hogy a jobbágy egy évben legalább hat napot köteles a véghelyeken dolgozni. Ennek az úgynevezett „ingyen munkának” a mennyisége tehát eleinte évi hat nap volt, de 1567-től már évi 12 napra emelkedett.¹⁶⁷

Az országgyűlések állandóan foglalkoztak a végek megerősítésével és védelmével. Mindegyik birtokos elsősorban a saját várait, vagy amelyek a birtokai szempontjából fontosak voltak, akarta megerősíteni. Ezért pontosan megszabták, hogy melyik terület népe melyik vár erősítésén dolgozik.¹⁶⁸ Egy-egy végvár megerősítésén hódoltsági jobbágyok is dolgoztak. Így 1561 nyarán Gyulára rendelték munkára az egri egyházmegye területén élő kunokat, jászokat, továbbá a debreceni és szegedi jobbágyokat.¹⁶⁹ Eger-nél 1569-ben a török uralom alatt álló Pest, Solt és Külső-Szolnok vármegyék népe is dolgozott.¹⁷⁰

A rendek a közmunka megszavazásakor rendszeren kikötötték, hogy „annak felhasználása ne történjék aratás vagy szüret idején, hogy ne üssék-verjék a szegény jobbágyot, s a megszabott időn túl ne kényszerítsék munkára. A közmunkát a várkapitány felszólítására az alispán rendelte ki. Ebben tartozott résztvenni minden adóporta, illetve a rajta élő jobbágy személyesen. Ezenkívül minden négy porta egy-egy ígás (négy lovas vagy hat ökrös) szekeret állított ki.”¹⁷¹

A katonaság nem nagyon fukarkodott az ingyenmunka követelésével. Schwendy Lázár tábornok 1577-ben azt tanácsolta, hogy „az alattvalók robotját kell szüntelenül, lassanként felhasználni és ezeket e tekintetben legkevésbé se kímélni”.¹⁷² Amikor Kanizsa várának palánkját a török felgyújtotta, helyreállítására 1574-ben Zala megyéből 40 szekeret és 400 jobbágyot, Vas megyéből 60 szekeret és 600 jobbágyot parancsoltak ingyenmunkára.¹⁷³ Ez az ingyenmunka nagyon terhes volt a jobbágságnak. Nem hiába írta Martonosi Ispán István dunáninneni vicekapitány 1577-ben, hogy „néha erején felül kell műveltetnünk az néppel”.¹⁷⁴ A megkövetelt vár- vagy sáncmunka, vagy az élelemszállításnál, ágyúvontatásnál igénybe vett fuvar gyakran végződött a kirendelt sebesülésével, halálával, vagy kocsijuk, lovuk elvesztésével.¹⁷⁵

A megyék és a községek fájdalommal és kétségbeeséssel panaszkodtak az ingyenmunka elviselhetetlen terhe miatt. „Vélem, hogy reám panaszok fognak esni uramnak ő nagyságának, kegyelmednek is a nemes uraimtól, jobbágyok felől – írja Mezőlaky Ferenc a zalavári vár állapotáról –, mert senkiét meg nem kímélhetem a palánk csinálásra; itt a körülvaló falukat mind reá üzentem; ha atyámé volna is, ebből senkinek sem kedvezhetek, mert a vártartománnyal későn végezném a palánk csinálását.”¹⁷⁶ For-

gách Simon főkapitány 1581-ben karót és vesszőt kívánt Léva erősítésére a Bars megyei jobbágyságtól, ha pedig nem kap – írja a nemességnek –, „Isten látja, nincs mit tennem, hanem hadat kell kegyelmetek szegény jobbágyi köziben eresztenem és úgy erővel reá kényszerítenem”, mert inkább ők haragudjanak, mint hogy a vidék elvesszen.¹⁷⁷

Hiába szabályozta a törvényhozás az ingyenmunkát, szükség esetén mind a két fél – magyar és török – fegyverrel hajtotta a népet munkára. „Eleget sírunk-rívunk – panaszkodott a szegénység –, eleget könyörgünk, de annál inkább öregbedik az iga.”¹⁷⁸ Ezt a robotot azonban mégsem róttá le minden megye természetben. Azok a vidékek, amelyek a török közelsége, vagy az erősítendő vártól való nagy távolság miatt nem jöhettek el, pénzen váltották meg. Az ingyenmunka válsága egy napra, kézi robotnál tíz dénár portánként, igás robotnál pedig 40 dénár, melyet a megye alispánja hajtott be, általában a külön erre a célra alkalmazott robotbehajtó (generalis perceptor laborum gratuitorum, vagy exactor pecuniae laborum gratuitorum) által. A váltásgot másra, mint várépítésre, nem volt szabad felhasználni. Ha a jobbágmunka elégtelennek bizonyult, akkor fizetett munkásokat is alkalmaztak.¹⁷⁹

Takáts Sándor a palánképitkezést magyar építési módnak („modus Hungaricus”, „Hungarisch Manier”) tartja.¹⁸⁰ Az ilyen várépítkezési mód azonban Kelet-Európában több helyen is elterjedt. Az idegenek azért nevezték ezt az építési módot magyarnak, mert nálunk az állandó török harcokban általánosan alkalmazták. A „magyar módra” való építkezés nem azt jelenti, hogy földből építkeztek, hanem mert a palánkok elrendezésében, bizonyos védekezési újítás bevezetésében mutat helyi sajátosságot.¹⁸¹

Még legnagyobb kőváraink – Győr és Komárom – is kezdetben sövény- vagy palánképítményekkel voltak körülvéve. Ilyen palánkká építették ki Szigetvárt, Gyulát, sőt Eger vár falait is a nagy ostrom előtt tölgykarókból és vesszőfonásból készítették.¹⁸² Kanizsának is sövényépítéssel készült és földdel töltött bástyái voltak; minden része fából és földből épült. Ugyanúgy palánképítmények voltak a körülötte levő kastélyok, vigyázó házak és górék is. A várkapuk, bástyák tetején vagy egyéb magaslatokon elhelyezett katonai strázsahelyül szolgáló deszkaalkotmányt nevezték górénak.¹⁸³ Az elavult várak gyors átalakítását, találékony felszerelését a magyar várkapitányoknak köszönhették.¹⁸⁴

A palánk kitűnően megfelel feladatának. Az így emelt várfal – Forgách Ferenc szerint – jobban ellenáll az ágyúk pusztításának, olcsóbb és rövidebb idő alatt elkészíthetik, mint a kőfalat.¹⁸⁵ Eger várának palánkjáról állítják, hogy leginkább ez védte meg a várat az 1552. évi ostrom idején.¹⁸⁶ Szigetvár is ennek köszönhette, hogy 1556-ban diadalmasan került ki a török ostromból.¹⁸⁷ Az ilyen várak ostrom idején a kőfalnál jobban álltak ellen a tűz- és repeszhatásnak. A golyó a földtöltésbe behatolva benne maradt anélkül, hogy a palánkot oly könnyen meg tudta volna rongálni, mint a törékeny követ. Legnagyobb ellensége a tűz volt. Ha az ellenség ágyúival részút lövette a palánkfalat és leverette róla a külső sártapaszt, könnyen felgyújthatta a falak faanyagát. Éppen ezért 1556-ban, Szigetvár ostromakor a törökök elsődleges feladatuknak tekintették, hogy „megégessék a vár palánkját”.¹⁸⁸

Takáts Sándor szerint a megerősített helyek háromfélék voltak, úgymint: várak (castra), kastélyok (castella) és végül a kisebb erődítések, vigyázó házak (fortalitia).¹⁸⁹

Először a nagyobb várakat erősítették meg. Így pl. Szigetvár megerősítésének munkálatai már 1548/49-ben megkezdődtek. A várat körülvevő tavat a nyugati oldalon kiszélesítették, majd hozzáfogtak ahhoz is, hogy legalább a bástyákat kőből építsék fel. Ezután 1554 nyarán egy bizottság jelentést készített a királynak Szigetvár helyzetéről, s javaslatokat dolgozott ki a vár további erősítésére és felszerelésére.¹⁹⁰ Sor került a kisebb várak, várkastélyok, udvarházak, egyedülálló tornyok és templomerődök megerősítésére is. Palánkmódszerrel erősítették meg Somogy megyében Komárt, Berzencét, Somogyvárt, Drávasztárát, Kéthelyt, Lakot, Babócsát és Görösgált.¹⁹¹

A balatoni védelmi vonal fölött elhelyezkedő kisebb erősségek közül nem egy a veszedelem hírére vált várkastéllyá. Így történt ez 1530 után a devecseri (Veszprém m.) kúriával, melyet Choron András – előbb sümegi, majd veszprémi várnagy – a püspöki jószágok robotmunkájával építette ki „valódi várrá”.¹⁹² I. Ferdinánd király Kecheth Márton veszprémi püspök kérésére 1546-ban megparancsolta Zala megyének, Egerseget árkokkal erősítsék meg, hogy a töröktől való félelem miatt oda menekült veszprémi kanonokok nyugodtan elláthassák hiteleshelyi feladataikat, s a város az elleneséges betörések által elűzött nemeseket és jobbágyokat befogadhassa.¹⁹³

A török 1552-ben nagy támadást indított a Dunántúlon is, s elfoglalta Veszprémet, Devecsert és Nagyvázsont.¹⁹⁴ Veszprém eleste után a bécsi udvar igyekezett sürgősen megerősíteni a Balatontól a Dunáig terjedő védelmi vonalat. Ennek fő várai: Pápa, Palota és Győr voltak. De a kisebb várakról (Vasvár, Leveld, Csesznek, Ugod stb.) sem feledkeztek meg. A Balaton északi partján található kis váracskákat is Veszprém eleste után kezdték erősíteni, korszerűsíteni. Erre utal Magyar Bálint kapitánynak 1552. augusztus 29-én kelt levele Nádasdy Tamáshoz, amelyben tudatja, hogy a Somogy megyei Marcali igen félelmes hely, mivel Veszprémtől csak öt mérföldnyire van, a nép mind meghódolt a töröknek és sehol semmi erősség nincsen, ahova szükség idején behúzódhatnának.¹⁹⁵

Veszprém eleste után fokozódott a környékbeli várak jelentősége. Zalavár is akkor került az érdeklődés homlokterébe, amikor a török előnyomulása folytán szükségessé vált a dunántúli végvárrendszer kiépítése. Mezőlaky Ferenc a várat az 1550-es években a jobbágyok robotmunkájának kíméletlen felhasználásával erősítette meg.¹⁹⁶ A keszthelyi ferences templom és rendház várrá történő átalakítása – először csak „hevenyészve” – szintén az 1550-es évek elején történt.¹⁹⁷

A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen ezek főként 13–14. századi kis hegyi erődök. E várak többféle elrendezésben épültek szabályos és szabálytalan alaprajzzal.¹⁹⁸ A Balaton-környék végvárai – Fonyód, Keszthely és Zalavár kivételével – belsőtornyos, szabálytalan alaprajzú hegyi várak. Ez utóbbiak (Fonyód, Keszthely és Zalavár) sík vidéken épültek, s a körülöttük elterülő mocsár nyújtott természetes védelmet (ún. mocsárvárak voltak). A védelmi rendszernek Balaton környéki szakaszán a kisebb erődök sorsa egy távolabbi nagyobb vár – Győr, Pápa, Veszprém, Kanizsa – sorsához volt kötve. Gersei Pethő János a keszthelyi ferences kolostort és templomot, Gyulaffy László Csobáncot, Kövess András veszprémi püspök Sümegyet, Takaró Mihály kapitány pedig Tihanyt erősítette és bővítette.

E várak erősítése megszakítás nélkül folyt az 1550-es években, mégsem tudtak lépést tartani a fejlődéssel.¹⁹⁹

Kőváraink, melyek már az előző századokban, a hegyek csúcsain vagy nehezen megközelíthető helyeken épültek, kicsinyek voltak. Ezért tövükben rendszerint palánkot építettek. A külső palánk megnehezítette a kővár lövetését, s ha az ellenségnek sikerült is a palánkot elfoglalnia, a belső vár még mindig ellenállhatott az ostromlóknak.²⁰⁰ A várak korszerűsítéséhez hozzátartozott az is, hogy a védelmi területeket többszörösen tagolt külső védőművekkel szélesítsék ki. A végvárak közül a legtöbb két-három, sőt gyakran négy különálló, egymástól vízzel elválasztott részből állt (pl. Temesvár, Szigetvár stb.), s ezek hidakkal voltak összekötve egymással. Ezek a különálló erősségek általában véve úgy épültek, hogy egyik a másikat oltalmazza, valósággal elállta előle az ellenség útját.²⁰¹

Ahol a belső várban volt elegendő istálló, pajta és a huszárok családjai elhelyezésére megfelelő épület, a huszárságnak ott szorítottak helyet. Ahol erre nem volt lehetőség, ott vagy a végház melletti – falakkal és bástyákkal megerősített – városban kaptak helyet, vagy pedig a végház mellett részükre külön huszárvárat építettek.²⁰² Amikor az új végvári vonal kiépítése megkezdődött, az új végek melletti városokat is védelemmel kellett ellátni. A török elleni védővonal kiépülése során egész sor város és mezőváros kapott végvári szerepet. A sürgős építés és a pénzhiány következtében a városokat boronafallal és boronabástyákkal erősítették meg. Ugyanekkor készültek el a városok körül a sáncok is.

Ezzel a település egysége megszűnt, nemcsak városképileg, hanem jogilag is.²⁰³ A török háborúk konzerválták a kétsejtű városépítést; a belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk (pl. a Dunántúlon Pápán, Kanizsán, Lentin, Szentgróton, Egerszegen, Keszthelyen, Veszprémben). E városokban megkülönböztettek fegyverrel szolgáló „hóståtiakat” (katonaváros) és úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (polgárváros). A vár alját, a suburbiumot (hóstátot) is beleillesztették a vár erődrendszerébe. A vár ugyanis nagyobb tömeg befogadására lakásul nem volt elég. Ezért a hóstátot vizes árokka, széles földsánccal, palánkkal kellett körüvenni és kapukkal ellátni.²⁰⁴

Így a törökkori erősségek (fortalitia) három részre tagolódtak: a vár, a hóstát (mely külső vagy elővárnak is nevezhető; itt lakott a katonaság túlnyomó többsége), s végül a nyílt, megerősítetlen város. Ezeknél a helységeknél a gazdasági élet is a védelmi céloknak alárendelten alakult. Az ipari termelést a vár karbantartási és a várbeli katonaság fogyasztási igényei határozták meg. A végvár megtörte a városgazdaság egységét; a bormérés, serfőzés, mészárszék tartás jogán a várral kellett osztozkodni. Az összeütkezések a polgárság és a katonaság között napirenden voltak. Emellett súlyosan károsult a városi önkormányzat is. A várkapitányok a polgárok felett gyakran gyakorolták a bírói hatalmat. Így aztán a végváraknak gazdaságilag és jogilag alárendelt városok és mezővárosok fejlődését komolyan gátolták.²⁰⁵

A békekötésekben ugyan meghatározták, hogy új várakat és kastélyokat egyik fél sem építhet, de a tiltott kastélyépítéseknek nem tudták elejét venni. Erre a célra főként a régi kőegyházakat szemelték ki. Takaró Mihály tihanyi kapitány jelentette

1558-ban: „Vasárnap virradóan Ságvárott (Somogy m.) az terek egy szentegyházat erősítettnek meg; rájok üték. Istennek akarattjából mindgyárast megvettem tőlük az tornyot; egy óránál tovább viattam reájok.”²⁰⁶ Amikor Horváth Márk szigetvári kapitány 1560 februárjában arról értesült, hogy a török a hercegszöllősi templomot akarja megerősíteni, a templom fedelét felgyújtották, falait pedig löporral felrobbantották.²⁰⁷

Nemegyszer katonai fedezet biztosította a folyamatos várépítést, mint pl. Szolnokon 1550-ben, a szinte mindennap várható török támadás ellen.²⁰⁸ A komáromi nászadosoknak 1545–1552 közötti időszakban, amikor folyt a vár megerősítése, éjjel-nappal talpon kellett lenniük, hogy a török támadásait visszaverjék.²⁰⁹ Amikor 1575-ben Vas és Zala megye jobbágnépéből ezer munkás dolgozott Kanizsa építkezésén, katonaság őrizte őket, hogy a török kárt ne tehessen bennük.²¹⁰

A török sokszor még jóval a vár elkészülte után sem nyugodott bele a történetekbe, hisz egy-egy új vár felépítése nagy kárt okozott neki; több hódolt falut vont el hatásköréből. Ezért nemegyszer tiltakozott a várépítés ellen, sőt a meglévők lebontását vagy átadását is követelte, így pl. 1557-ben Sziget, Veszprém és Tata lebontását.²¹¹ Szulejmán szultán 1566-ban újra követelte Szigetet, Gyula és Eger várával együtt, s kijelentette, hogy maga fog értük jönni, ha nem adják át.²¹² II. Szelim szultán 1568-ban Tatát és Veszprémet igényelte, mert azok – szerinte – „rablók és tolvajok menedéke”. A szultán 1574-ben csak úgy hajlandó meghosszabbítani a békét, ha lerombolják Kállót.²¹³

Így lassan bár, de kiépült a török rablóportyák támaszpontjaival szemben álló magyar végvárrendszer, s a török elleni védelem stratégiája. I. Ferdinánd uralkodása (1526–1564) vége felé a fontos végvárakban majdnem kivétel nélkül királyi őrségek álltak. Ez volt az úgynevezett „hevenyészett erődítések korszaka”, a „szükségépítkezések kora” (1541–1556). Ezalatt rendszertelenül, általában fa- és földerődítéssel tették védhetővé várainkat.²¹⁴

Horváth Mihály írja: „Nyomozni, melyek voltak külön időkben a végvárak, célunkat tekintve igen hálátlan munka volna, miután azoknak mind száma, mind fekvése a harci szerencsével együtt változott.”²¹⁵ Acsády Ignác szerint a törvények a 16. században 114 várról tesznek említést, de valószínű, hogy ennél is több volt.²¹⁶ Szekfü Gyula mintegy 140-re becsüli az adriai tengerparttól Kállóig húzódó várak számát. Az 1000–1200 km-re tehető magyarországi védelmi vonal minden hét km-es szakaszára jutott egy-egy vár.²¹⁷ Markó Árpád szerint Buda elestétől a felszabadító háborúig kb. 200 végvár játszott szerepet a harcokban.²¹⁸

A mellékelt térképen mindazokat az erősségeket feltüntetjük, amelyek 1541–1593 között végvárak (arces finitimae) voltak. A térkép nem egy bizonyos időpontban rögzíti Magyarországot végvárait, hanem a jelzett időszakban szereplő összes végvárat egymás mellett ábrázolja.

Új védőművek emelése, ágyúállások létesítésére alkalmas, széles bástyák kiépítése jelentős költséget és magasfokú műszaki tudást igényelt. A főurak és főpapok ilyen nagyszabású építkezésekre nemigen vállalkoztak. A hódoltság terjedésével és a várbirtokok pusztulásával a várak és kastélyok fenntartása egyre nehezebb lett. Az ország-

gyűlések a királytól kérték, hogy gondoskodják a várak védelméről, őrségéről, építkezéséről és felszereléséről. Már az 1543. évi 7. tc. megállapítja, hogy a végvárak tulajdonosai a török állandó pusztításai miatt nincsenek abban a helyzetben, hogy váraikat megerősíthessék. Ezért a rendek a királytól azt kérték, hogy gondoskodják azokról a várakról, amelyeknek elvesztek birtokai, úgy, hogy a birtokos nem tudja fenntartásukat biztosítani.²¹⁹

A tiszántúli megyék nemessége 1544-ben azt kívánta, hogy az egi püspökség valamennyi jövedelmét használják fel Eger megerősítésére és a király nevezzen ki valakit a török elleni védelem irányítására.²²⁰ A döntő lépést az 1547. évi nagyszombati országgyűlés tette, amikor újból kérte a királyt, hogy gondoskodják a véghelyek jó karban tartásáról.²²¹ „Miatán öfelsége már tudja – mondja a 16. törvénycikk –, hogy a magyar hadi adó minderre semmiképpen nem lesz elegendő”, királyi felségeik – tehát I. Ferdinánd és bátyja, V. Károly császár –, valamint a német birodalom pénzbeli és katonai segítsége vétessék igénybe. Az 1550:9. tc. felszólította Ferdinándot, hogy a végvárakat minden szükségessel erősítse meg, hogy a támadásokat vissza tudják verni. A király illetén kötelessége nemcsak az országos végvárakra vonatkozott, hanem magánosok váraira is, ha azokat tulajdonosaik fenntartani nem tudták, az ország védelmére viszont fontosak voltak.

A polgári történetírás idealizálja az uralkodó osztály „önzetlen áldozatvállalását” a török harcokban, megfelelkezve arról, hogy a rendek következetesen igyekeztek elhárítani maguktól a honvédelem terhét. Szekfű Gyula, aki „a nagybirtok állami és nemzeti funkcióit helyezi a 16. századi magyar történet központjába”, a Habsburgok és más hatalmak (pl. a pápaság) segítsége mellett az uralkodó osztályban, főleg a nagybirtokban keresi azt az erőt, amin megtörték a török támadás hullámai. A védelmi vonalat – szerinte – mindenek felett a nagybirtokos „szíve és agya, energiája és vezetése tartja meg”.²²²

Valóban, akadtak a feudális birtokos osztálynak kimagasló tagjai, mint Losonczy István, Dobó István vagy Zrínyi Miklós, akik bátran, életüket is feláldozva, illetve szinte reménytelenül kockára téve védték hazájukat, s ezzel együtt persze vagyonukat és hatalmukat. Birtokaik védelmében sokat tettek egy-egy fenyegetett országrész, „a szerencsétlen és lesújtott” haza védelmében. A legtöbben azonban vonakodtak pénzügyi áldozatot hozni olyan várakért, amelyekből nem származott jövedelmük.²²³

Amikor a földesurak úgy érezték, hogy magánerőből a vár és az őrség fenntartásának folyamatos költségei nem fedezhetők, sorra adták át váraikat a királynak. Nem akartak a török ellen nagyobb anyagi áldozatokkal járó zsoldos köteléket tartani.²²⁴ A töröknek legjobban kitett déli végekről a horvát grófok egymás után költöztek északabbra, s unnai, kulpai váraikat a király védelmére hagyták.²²⁵ Miatán Pécs 1543-ban elveszett, Török Bálint fiai a fenyegetett Szigetvárt átadták Ferdinándnak.²²⁶ Néhány ellenségnek kitett vár, pl. Gyula, oly módon került a király kezére, hogy a védelmező férj halálával özvegye nem merte továbbra kezén tartani.²²⁷

Szigetvár eleste (1566) után Nádasdy Tamás nádor özvegye, Kanizsai Orsolya, a török támadásoknak elsősorban kitett Kanizsát más birtokokért cserében adta a királynak.²²⁸ Podmaniczky Rafael halála után Palota várát – mint Győr előretolt, erős

bástyáját – 1559 tavaszán királyi katonaság szállta meg.²²⁹ 1556 után, amikor Veszprémet Miksa serege visszafoglalta a töröktől, a király vette át a várvédelem szervezését és ennek fejében igényt támasztott az egykori püspöki vár kapitányának a kinevezésére is.²³⁰

A király törekvése félre nem érthetően megmutatkozott, hogy a várvonal területén a magánvárakra is befolyást szerezzen. Már I. Ferdinánd korában a földesurak mindazon váraiban, melyek az ország védelme szempontjából fontosak voltak, királyi helyőrség állomásozott, mely a kincstártól kapta ellátását. Mindamellet szép számmal maradtak egyes földesurak kezén is várak. Ezekben vagy a birtokos főúr, vagy a király tartott katonaságot. Így az esztergomi érsek drégelyi várának legénysége már 1546 táján a királytól kapott fizetést.²³¹ Előfordult az is, hogy a királynak őrsége nem volt a magánvárban, ágyúit azonban igen.²³²

A megújuló török hódító támadások a királyi Magyarország területén – a védelem hatékony megszervezése érdekében – a központi hatalom megerősítését segítették elő. Ferdinánd csak úgy tudta központi hatalmát kiépíteni, hogy számottevő haderőre sikerült szert tennie, s az ország védelmét közvetlenül az államhatalom irányítása alá vonta. Ugyanakkor véget kellett vetnie a főurak egyéni fegyveres hatalmának, be kellett hatolnia a főúri hatalom bástyáiba, a várakba.

A beszercebányai országgyűlés 1543-ban kimondta, hogy ezentúl senkinek sem engedhető meg, hogy új várakat emeljen.²³³ Az 1547. évi országgyűlés elhatározta, hogy azokat a kastélyokat és erősségeket, melyeket a király beleegyezése nélkül mostanában építettek, s amelyekből többnyire rabolni szoktak, a régebbi intézkedések értelmében egészen el kell pusztítani.²³⁴

Az 1548. évi országgyűlés kimondotta, hogy a szükségtelennek látszó várakat a király rontassa le.²³⁵ A nem fontos vagy nem védhető várakat azért kellett lerontani, nehogy a török könnyen elfoglalhassa és befészkelhesse magát bennük.²³⁶ Ezért törtette el Horváth Márk szigetvári kapitány 1556-ban a Nádasdy Tamás által közvetített királyi parancsnak engedelmessé Babócsát, Szentlőrincet, Sellyét és Görösgált, mert ha ezek a török kezébe kerülnének, „az egész környék pusztulását jelentené”.²³⁷

A pozsonyi kamara 1558-ban királyi biztostként kiküldte Pesti Bornemissza Ferencet, aki részletesen beszámolt Tihany állapotáról: „... jobbnak és hasznosabbnak vélné – olvassuk a jelentésében –, ha őfelsége Tihany várát egészen a földig lerontaná, mert a hely kicsiny, csak kevés embert fogadhat be, s őfelségének vajmi keveset vagy éppen semmit sem használhat, mivel nyolc–tíz mérföldnyire a vártól minden föld a töröknek hódol, s a kapitány kevés népével nem merészeltet gátat vetni az ellenség portyázásának és támadásainak, úgyhogy a török szabadon járhat-kelhet Tihany körül.”²³⁸

Azonban hamarosan kiderült, hogy az ilyen kis váraknak is megvan a hasznuk. E kisebb váracsok, bennük 10–20 lovassal és darabonttal, tartották fenn a nagy várak között az összeköttetést, és akadályozták meg a mögöttes vidékeket rabló, fosztogató török portyázásait.

A rablóvárak lerombolását több törvény kimondja.²³⁹ Egyes erősségek úgy kerültek a király kezére, hogy hadat küldött a rabló, fosztogató urakra és váraikat elfoglalta.

Így vette be Nikolaus von Salm gróf 1549-ben a hírhedt Balassa Menyhért lévai rabló-félszékét, valamint Bazsó Mátyás várait, Csábrágot és Murányt. Balassa Erdélybe szaladt, Bazsót tizenheted magával lenyakaszták.²⁴⁰ Találunk példát arra is, hogy a királyi katonaság az erdélyiekhez szító „pártosok” várait is lerombolta, így Schwendy Lázár tábornok 1566-ban Bebek erősségeit.²⁴¹

Teljes rendszerességgel 1556 óta indult meg a várépítkezés, amióta Ferdinánd annak gondját az akkor alapított, a török elleni határvédelem megszervezésére és fenntartására létrehozott bécsi udvari haditanácsra (Hófkriegsrat) bízta.²⁴² Feladata volt a király és a generális kapitány segítése, a hadügy intézése, mindenekelőtt a drága pénzen vásárolt békeévek alatt a magyar végvárvonal megszilárdítása. Munkája kiterjedt a várak építésére, korszerűsítésére, idegen építészek Magyarországra küldésére.²⁴³ A bécsi udvari haditanács egy ideig az egész végbéli védekezésre felügyelt, lassanként azonban a két déli főkapitányság (a varasdi és a károlyvárosi) kikerült hatásköréből, ezek gondját 1578-tól a Károly főherceg mellett Grazban felállított belső-ausztriai haditanács vállalta magára.²⁴⁴

Az 1541-ben még nagyon elmaradt magyarországi várépítés rövid negyven esztendő alatt elérte a kor várainak legfejlettebb színvonalát. A várak korszerűsítését, átépítését Takáts Sándor, Pataki Vidor és Gerő László alapvető kutatásai lényegében tisztázták. Az uralkodó építészeti módszer a – többnyire még föld-faszerkezetű – óolasz rendszer. Az óolasz rendszerben (1556–1570) az egész váröv kiépítésénél már szabályos alakzatra törekedtek, minden sarkon ilyen bástyákkal. Ezek a bástyák ötszögűek. A bástyaszárnyakba épített ágyúkamrákat visszahúzták a bástya „füle” mögé; így keletkeztek az ún. füles bástyák. A bástyákat föld alatti folyosók kötötték össze. A védősereg szállásául a föld alá boltozott laktanyákat, úgynevezett kazamatákat építettek.²⁴⁵

Az újolasz rendszerű építkezés korának (1570–1590) bástyái nagyobb területű, egymáshoz közelebb fekvő füles bástyákat jelentettek. A mély árok földjéből az árok külső oldalán töltéseket (contrascarpa) emeltek, mely mögé mintegy elbújtatták a várat.²⁴⁶ Az új építkezést nálunk is, mint egész Közép-Európában, olasz hadimérnökök és kőművesek végezték. A palánképítés helyett legalább a nagyobb várakat próbálták átépíteni.²⁴⁷

Legelső modern olasz várunk Győr volt, utána Komáromot és Érsekújvárt építették át.²⁴⁸ Mivel Bécsben biztosra vehették, hogy a török csak a Duna mentén támadhat, azért csak az itt fekvő várakra fordították elsősorban szerény erőforrásaikat.²⁴⁹ Pentagon bástyarendszerrel épült fel a 16. század második felében Kanizsa, Várad, Érsekújvár, Sárovar, Palota, Tokaj és több más fontos végvárunk.²⁵⁰ A század folyamán történő állandó építés következtében a pápai vár is mint újolasz rendszerű erődítmény jelenik meg a század végén.²⁵¹ Szatmár olasz tervek alapján történő modern át-, illetve felépítése, Schwendy Lázár felső-magyarországi főkapitány nevéhez fűződik.²⁵² De a kamara végváraink megerősítésére sohasem adott olyan összeget, hogy abból a terv szerinti építkezések megvalósíthatók lettek volna.

Az „architectura militaris” hatása átterjedt az „architectura civilis”-re, a kastélyok, lakópaloták építésére is. Új kastélytípus, a négy sarokbástyás honosodott meg, mely

szabályos hosszénégyszögű épülettömb, sarkain szimmetrikus elosztásban egy-egy bástyával.²⁵³

A Habsburgok a keskeny horvát–szlovén területsáv megvédelmezésével is igyekeztek biztosítani az osztrák tartományokat a török beütések ellen. Miután Szulejmán szultán 1521-ben Belgrádot, az „ország kulcsát”, s több más várat elfoglalt, az 1522-i budai országgyűlés elhatározta, hogy Ferdinándhoz követeket küldenek, rövid időre vállalja el a végek védelmét, minthogy sógora, II. Lajos magyar király a kincstár szorult helyzete miatt nem tud eléggé gondoskodni azokról.

Ferdinánd eleget tett sógora kérésének: Zengget, Klissát, Krupát, Likát, Jajcát, Skardint, Knint, Ostrovicát s több más várat német őrséggel látott el Johann Katzianer laibachi főkapitány alatt.²⁵⁴ A magyar király tehát Dalmácia és Horvátország védelmét sógorára, Ferdinánd osztrák főhercegre ruházta át, aki erre már csak azért is vállalkozott, mert saját országai – Istria, Stájerország és Krajna – is veszélyben forogtak.²⁵⁵

A 16. század második felében alakult ki a krajnai hegyvidéktől a Dráván és a Száván át az Adriáig lenyúló védelmi zóna. Rudolf császár 1578-ban a horvát–szlavón végvidék parancsnokságát átengedte Károly főhercegnek. Ő alapította a róla elnevezett erősséget, Károlyvárost (Karlovac); ez lett a horvát határvidék központja. Ettől északra Varasd (Varaždin) állt őrt a Dráva-határnál.²⁵⁶

A horvát és a szlovén határvédelem folytatásaként a magyarországi végvárrendszer a Dunántúlon a Balatonra és a Vértesre támaszkodott. Győrtől a sík területek peremén haladt kelet felé. Fontosabb oszlopai voltak: Kanizsa – Veszprém – Pápa – Palota – Tata – Komárom – Győr. Innen félkörívben (Érsekújvár – Eger – Szendrő – Kassa – Tokaj – Kálló) húzódott kelet felé Szatmárig, majd a Rézeken (Partium) végigmenve biztosította Erdély bejáratait.²⁵⁷ Az északkeleti részek védelmi szervezete Habsburg részről már nem csupán a török, hanem Erdély ellen is irányult. Súlyosan hátráltatta a védővonal keleti szárnyának építését az 1556 után kiújult erdélyi–magyar háború, amely nemegyszer módosította a várak hovatartozását.²⁵⁸

A védelmi vonal nemcsak apróbb-nagyobb várak, végházak láncolata volt, hanem egész rendszer; a megerősített helyek több egymás mögötti sora. Szélességben védőkörzetek alakultak ki, amelyekben egy-egy nagyobb vár körül több kisebb vár látta el a nagyobb – több vármegyére kiterjedő – terület védelmét. Országos viszonylatban a végvárrendszer egyes erőit Gerő László nagyság szerint csoportosította. Eszerint a rendszer elsőrendű erői: Győr, Komárom, Eger. Másodrendűek: Tata, Pápa, Veszprém, Gyula stb.²⁵⁹

Egy-egy nagyobb várhoz több kisebb vár (kastély, vigyázó ház, őrház, mellékház) tartozott, amelyek a nagy várak előőrseiként kiszélesítették a fővár védelmi körét, ellenőrzési területét. A kastélyok tulajdonképpen nem is annyira várak, mint inkább a nagy végházaknak előretolt őrállomásai voltak. A szigeti várat délről Barcs, Babócsa, Selye, nyugatról Szentlőrinc, észak felől pedig Szentmárton, Szenyér, Korotna és Segesd kastélyok biztosították.²⁶⁰ Várad körül a széles mocsarak útkereszteződéseinél megbújva apró földvárak egész sora húzódott, elzárva a városhoz vezető utakat. Ezek Váradról kapták a katonát, sorsuk a fővárral emelkedett vagy süllyedt.²⁶¹

Kanizsa védelmére készült kisebb-nagyobb palánkok voltak: Szentjakab, And, Móriczhely, Szentbalázs, Szentgyörgy, Kerecsén, Sárkányszigete, Rajk, Szentmiklós. Tahy Ferenc építette Csákánt, Szécsit és Udvarhelyt, Thuri György pedig Issabort és Szabart.²⁶² Nemcsak új görékat, vigyázó házakat építettek, hogy Kanizsa vidékét és a stájer határokat a portyázó török csapatoktól megóvhassák, hanem az erdőknek széles sávbán történő kivágásával (gyepük, Passverhackung, obstructio viarum et passuum, vagy röviden: resecatio) az utakat és átkelőhelyeket is igyekeztek elzárni.²⁶³

A dunántúli főkapitányság főerősségei: Győr, a főkapitány székhelye, mellette Komárom, Palota, Pápa, Veszprém, Kanizsa, Sárvár és Szigetvár az erősebb várak.²⁶⁴ A Dunántúl déli részén Szigetvár körül Babócsa, Berzence, Csurgó és Vízvár helyezkedett el. Fölötte a Balaton északi partján húzódó védelmi vonal meglehetősen gyenge és elavult várai: Somlyó, Devecser, Várgesztes, Vitány, Csesznek, Tihany, Nagyvázsony, Sümeg, Csobánc, Szigliget, Keszthely, Szentgyörgyvár és Zalavár a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak – Pápa, Palota, Győr – előzetes védelmében és a felderítő hírszolgálatban játszottak fontos szerepet a török közvetlen szomszédságában.²⁶⁵

Ugyanakkor a közvetlen környezetüket is védték a kisebb török portyák ellen. Nemször indítottak önálló akciót is török területre. A nagyobb török várak között állandó járőrszolgálatot teljesítettek, hogy az anyavár tudjon minden török beütésről. Helyzetüket Takaró Mihály tihanyi kapitány 1556-ban találóan jellemezte: „... énnekem előttem tűz vagyon, hátam megett víz, környűben mind ellenség.”²⁶⁶ „Csak én magam vagyok köztük – írja Magyar Bálint fonyódi kapitány – mint az ördög a sombókon!”²⁶⁷

Ezek a kisebb várak akadályozták a török rablóportyáit, de nagyobb támadás esetében őrségük a környék népével együtt az erősebb várba húzódott. Veszély esetén önmaguk mit sem tudtak tenni, meg kellett őket védelmezni, ami a fővár őrségét meglehetősen terhelte. Így Tata Komáromból vagy Esztergomból kapott segítséget, ha nagyobb támadás fenyegette.²⁶⁸ Kanizsa körül 1574-ben – Ernő főherceg jelentése szerint – annyi kisebb kastély vagy vigyázó ház volt, hogy a kanizsai őrségnek több mint a fele állandóan ezekben őrködött. Ezért a király azt kívánta, hogy a Kanizsa körüli apróbb végházakat bontsák le, hogy így a kanizsai őrség csak magát a fővárat legyen kénytelen védeni.²⁶⁹

Természetes, hogy egy-egy nagyobb erősség elesét nyomban követte a környék kisebb várainak a behódolása is. Gyula eleste (1566) után az üresen hagyott Jenő és Világosvár is török kézre került. Veszprém és Palota elesetének hírére 1593-ban Vázsony, Devecser és Tihany őrségei elhagyták a várakat, minek folytán az első kettő elesett, és Tihanyt is csak Hardeck győri főkapitány sietve odaküldött 100 darabontja oltalmazta meg.²⁷⁰

A Duna-vonal védelmét Komárom, Győr, Szentmárton (a mai Pannonhalma) látta el. A többi övezettel Palota, Székesfehérvár, Csókakő, Tata, Esztergom és Visegrád biztosította az összeköttetést. A Duna-könyök fölött az első körzetet Nógrád alkotta, körülötte Drégely, Ság, Gyarmat, Szécsény, Buják és Hollókő. Keletebbre találjuk

Egert és várait: Szarvaskőt, Sirokot és Diósgyőrt. Tőlük délre volt Nagyvárad, Gyula, Temesvár, Lippa, végül a Maros-völgy és a Temes-vidék többi vára.²⁷¹

A sok apróbb-nagyobb várnak egy fontosabb erősség volt a központja, s egy-egy ilyen vár csoport élén külön főkapitány állott. A „supremus capitaneus” teendője sokrétű volt, és nemcsak a királyi várakra szorítkozott; a végbeli védekezés minden mozzanatában részt vett. Ő volt a megyei hadak főparancsnoka is. Az alája rendelt haderő – rendszeren lovasság – feladata volt, hogy főkapitánysága fenyegetett várainak segítséget vigyen. Egy 1548. évi tervezet szerint a dunántúli főkapitány tartson 1000 lovaszt és 400 gyalogost, a felvidéki pedig 400 huszárt.²⁷²

A „velencei tengertől fogvást egész Erdélyig” hosszú félkörívben húzódó határszéeli várakat a főkapitánysági szervezetbe osztották, kivéve Komáromot, mely mint a nasszados flotilla központja „magan való végház” volt, „nem függvén más generáliságtól”. A főkapitányi (kerületi) beosztás és a főkapitányság nevei is változtak. 1547-ig még csak egy főkapitánya volt az országnak, a Dunán innen, illetve a Felvidéken. Az 1547. évi országgyűlés rendei arra kérték a királyt, hogy az ország védelmének könnyítése végett egy helyett két főkapitányságra ossza fel az országot; legyen külön főkapitánya Felső-Magyarországnak, s a tiszai részeknek és külön a Dunántúlnak. A dunántúli főkapitány székhelyéül Szigetvárt, Pápát vagy Kanizsát jelölik ki. Nikolaus von Salm gróf 1550-ben már mint dunántúli főkapitány szerepel, csak hogy Győrött székelt. Győr és vidéke már 1554-ben mint önálló főkapitányság jelent meg.²⁷³

A Dunántúlon eleinte csak egy főkapitányság volt. Úgy látszik azonban, hogy már 1556-ban kettéválasztották a dunántúli főkapitányságot: a Duna–Balaton közti főkapitányság székhelye Győr, a Balaton–Dráva közti főkapitányságé pedig Kanizsa lett.²⁷⁴ Itt a végvári rendszer a 16. század derekán főképpen Nádasdy Tamás nádor buzdítására és szellemi irányításával szilárdult meg.²⁷⁵ 1551 és 1554 között (a török–magyar erdélyi kapcsolatok alakulása következtében csak erre a rövid időre) fennállt az alföldi főkapitányság is Temesvár, majd annak eleste után Várad székhellyel.²⁷⁶

Az 1558. évi 5. tc. már három főkapitányságról tesz említést. Megkülönböztették a felső-magyarországi, a dunáninnyi (bányavárosi) és a dunántúli kerületeket. Számuk később hatra emelkedett. A Drávától délre két határőrvidék alakult ki: a szlavóniai, amely a Dráva és Kulpa között, és a horvátországi a Kulpa és a tenger között terült el. A szlavóniai határőrvidék központja Varasd (Varaždin), a horvátországié pedig Károlyváros (Karlovac) lett.²⁷⁷

A védelem mélységben is tagolódott; a várak több védelmi vonalat alkottak egymás mögött. Amint egy-egy vár elesett, egy másik lépett előtérbe. Levonva az 1526. év tapasztalatait, amikor az al-dunai végvárak eleste után nem volt további védővonal, most egy-egy területen, az eredményes és gyors török előnyomulás láttára már a második védelmi vonal is elkészült. Ha az ellenség valamelyik várat elfoglalta, maga előtt találta a második, sőt a harmadik védővonalat. Amikor Esztergom 1543-ban elesett, akkor Surány vette át a Bécs felé vezető védelmet. Majd röviddel utána Érsekújvár, amely a Pozsony – Bécs felé vezető utat és a Kisalföldet védelmezte.²⁷⁸ Óvár (Mosonmagyaróvár) környékének megerősítésénél a hadvezetés számolt Győr esetleges el-
estével.²⁷⁹

De ezenkívül is másod- és harmadrendű várak egész láncolata mutatja a végvári vonal tagoltságát. Drégely, Gyarmat, Szécsény, Hollókő és Buják eleste után Léva védte Északnyugat-Magyarország és a bányavárosok kapuját.²⁸⁰ Az 1554-ben elesett Füleik szerepét ugyancsak Léva, továbbá Zólyom, de főleg Korpona vette át.

A Dunántúl védelménél két fontos övezet alakult ki, melynek központjában a Balaton mint természetes limes állt.²⁸¹ Az egyik övezet a Dráva és a Balaton között húzódott, melynek fő támpillére Szigetvár volt, s ennek védelmi erejét egészítették ki a somogyi végházak: Babócsa, Csurgó, Kaposvár, Korotna, Lak, Fonyód stb. Az 1559. évi országgyűlésen Kanizsa megerősítését azzal indokolták, hogy Szigetvár és Babócsa elvesztése esetén egyedül csak annak segítségével lehet távol tartani a törököt a mögöttes országrészekről.²⁸²

A 16. század második felében a Dráva és a Balaton közötti védelmi vonal kétszer is módosult, mégpedig 1566 után, amikor Sziget és a somogyi végházak eleste nyugatabbra tolta a védelmi vonalat, melynek centrumában most Kanizsa lett a főerősség, a Nyugat-Dunántúl oltalmazója. „... ez képezi a szabad utat és bemenetet Ausztriába és Steyerhonba, melyen kívül nincs más akadály.”²⁸³ Az új vonal alkotóelemei pedig: Keszthely, Hidvég, Zalavár, Kiskomárom, Légrad stb. A második módosulás Kanizsa elfoglalása (1600) után következett be, amikor is Kiskomárom központtal az ún. Kanizsával szembevetett végházakra nehezedett a védelem súlya. Most ez a védelmi vonal őrizte a Karinthiába és Stájerországba vezető utakat. Így tolódott mindig feljebb a dunántúli védelmi rendszer, egészen a Balaton vonalának északi részére.²⁸⁴

A dunántúli védelem másik létfontosságú övezete a Duna és a Balaton közötti ájtáró volt. Hogy az elsődleges ez az övezet volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Győr stratégiai fontossága, valamint az, hogy itt több az elsőrendűen megerősített végvár, mint a másik övezetben. Ezek: Komárom, Pápa, Palota. Érthető is, hiszen ezek eleste közvetlenül Bécs felé nyitott volna kaput. Márpedig a szultánt hódító célja a Habsburg-birodalom szíve, Bécs ellen irányította.

A török haderő két útvonalon közelíthette meg leginkább Bécset: az egyik – kerülő út – a Dráva mentén vezetett, aminek első komoly akadályát Szigetvár képezte. A legkedvezőbb feltételeket a felvonuló török seregeknek azonban a Duna vonala kínálta. Bécsben biztosra vehették, hogy a török csak a Duna mentén támadhat, mivel az országutak – különösen esőzések alkalmával – teljesen járhatatlanokká váltak. A Duna központi fekvésénél és folyásirányánál fogva a hadműveletek természetesen adott tengelye volt.²⁸⁵

A német birodalmi seregek is legtöbbször azért nem mozdultak a győri táborból (pl. 1552-ben és 1566-ban), mert „így a Duna távol hagyatván, félni lehetett, hogy az eleség szállítása fennakad”.²⁸⁶ A császári hadsereg 1566-i tehetetlenségét is részben az indokolta, hogy nem akart elszakadni fő utánpótlási vonalától. Ezért a bécsi hadvezetés csak az itt fekvő várakra – Győrre, Komáromra és Érsekújvárra – fordította elsősorban szerény erőforrásait, „mert ezek segítségével az örökös tartományok jobban és biztosabban védhetők meg”.²⁸⁷

A Duna és a Balaton közé eső védelmi szakasz várrendszerének első vonalát Tata, Csesznek, Palota, Veszprém és Tihany alkotta. A második vonal tagjai: Komárom,

Győr, Szentmárton, Pápa, Devecser és Keszthely, a harmadiké pedig: Magyarókerék, Németújvár, Szalónak, Kőszeg és Sárvár.²⁸⁸

A védelmi vonal mélysége lehetővé tette a török áttörése esetén a további támadás megakasztását. Amennyiben a támadás kikerülte és maga mögött hagyta volna a várakat, akkor kockáztatta volna utánpótlásának biztonságát. A várak fegyveres csapatai – a környék népével együttműködve – elvághatták volna az utánpótlást s a visszavonulás útját.²⁸⁹ Szulejmán szultán 1543-ban Siklóst, a Ferdinánd fogságában sínylődő Perényi Péter várát – hiába kérték erre az elfogott főúr emberei – semmiképpen sem akarta maga mögött hagyni török őrség nélkül, mivel „ez a vár sok törököt elemészített, mikor Buda felé mentek vagy Budáról Konstantinápoly felé”.²⁹⁰

A végvár inkább csak támaszpont volt jelentős számú könnyű lovassal, ahonnan kimentek a mezőre, lecsaptak a törökre és ellenőrzésük alatt tartották az egész vidéket. A végvár hatósugara a várban tartózkodó lovassággal beszáguldható területet foglalta magában. Ezért találunk a végvárakban olyan feltűnően sok lovas. Egyik végvár sem volt képes meggátolni a török csapatok behatolását a gondjaira bízott országrészbe. Erre nem volt elég ereje. A védelmi láncolat csak megszünni, lelassítani tudta a támadásokat; a török csapatok nemegyszer áthatoltak a várvonalon, meglepve távolabbi falvakat, városokat is.

A várak körül épült apró jobbágyfalvak behódoltak és fizették az adót a töröknek, magyarnak egyaránt, hogy elkerüljék az örökös rablást, dúlást, fosztogatást és zaklatást. Így Keszthely, Csobánc, Vázsony és Sümeg falvai is meghódoltak, mert a várak gyenge őrsege nem tudta megoltalmazni őket. A végvár úgy oldotta meg igazán feladatát, hogy minél többször, minél nagyobb erővel tudta átvinni a háborút az ellenség területére.²⁹¹

A hódoltsági terület kiterjesztésének legbiztosabb módja volt az ellenséges föld elnéptelenítése. A török, mielőtt megostromolta volna a nagyobb várakat, „lehúzta róluk a takarót”, vagyis a béke idején néptelenné tette a határvár egész környékét, úgy hogy a hátulról megkerült vár végül is úgy maradt mint sziget a kihalt sivatag közepén.²⁹² „Kaposvárt, Somogyvárt, Tihanyt, Csesznekét és Szentmártont... megfosztotta jövedelmétől” a török – olvashatjuk az 1546. évi 44.tc.-ben.²⁹³ Apránként megszerezte az erősebb várhoz tartozó gyengébb várakat. 1552-ben elfoglalta a Somogy megyei Görösgált, ahova nyomban 167 emberből álló csapatot helyezett. Ezzel a Szigetvárra vezető út veszélyessé vált.²⁹⁴

A törökök arra törekedtek, hogy lehetőleg megakadályozzák az élelmiszereknek Szigetvárra való szállítását; az utakat mindenfelől elállták, s a népet másfelé – főként Görösgálba – terelték. „... valami lovagot az pasa ide alá küldött – írja Horváth Márk szigeti kapitány 1556-ban Nádasdy Tamáshoz –, hogy az szegéniséget ide be ne bocsássák, és élést ide be ne hagyjanak hozni”.²⁹⁵ A törökök elfogdosták, levágták az eleséget szállító jobbágyokat és kegyetlenül megbüntették a várhoz tartozó falvak lakóit, ha a vár jövedelmeit be akarták szolgáltatni. „... az élést mind elégeték itten kezel – írja Kerecsényi László szigeti kapitány 1555. október 12-én –, meszünen pedig nem hagyják hozni, mind vágják az népet az terekek, másfelől én égetem, ennek mind el kell pusztulni.”²⁹⁶

Mielőtt a budai pasa 1556-ban hozzáfogott volna Szigetvár ostromához, előbb a háta mögötti középszerű és kisebb erődöket (Babócsa, Vízvár, Berzence, Csurgó, Kaposvár, Somogyvár, Segesd, Szenyér, Korotna) igyekezett elfoglalni.²⁹⁷ Így aztán a fővár gyakran érett gyümölcsként hullott az ellenség ölébe. A török Kanizsa vesztere is úgy tört, hogy vártartományát pusztította és a környező kisebb várakat, kastélyokat és palánkokat bevette. Így érte el Kanizsát is Szigetvár sorsa 1600-ban. Ezután alakult ki az új – immár harmadik – védelmi vonal, a Kanizsával szemben álló végházakból, hogy „az hódolatlant a rablástól, pusztulástól és hódolástól megoltalmazza”.²⁹⁸

Ha valahol a török támadott, a támadást a védelmi vonal másik pontján indított ellentámadással ellensúlyozták. Az egyik vár segítette a másik harcát. A fehérvári bég 1544 elején már annyira megtörte a Tolna megyei Ozora falait, hogy eleste csak napok kérdése volt. Ekkor Martonfalvy Imre deák a pápai és deveszeri katonákkal, Horváth Márk a rábaközi hajdúkkal rajtaütött Székesfehérváron, hogy az ostromlókat elvonja Ozora alól. A török sereg félbeszakította a várvívást és sietve visszatért Fehérvár védelmére.²⁹⁹ Kaposvár ostromakor írja Kerecsényi László szigetvári kapitány 1555. szeptember 12-én Nádasdy Tamás nádorhoz: „. . . ha Nagyságod írna az felföldi Uraknak, hogy ott fen valami várat meg szállának most, az ez feldnek igen használna, mert ezek is azontúl megrettenének”.³⁰⁰

Szigetvár ostromától a budai pasát 1556-ban Nádasdy Tamás nádor a Babócsa elleni támadással vonta el. Mikor Ali pasa fárasztó csatározások után Sziget alá visszatért, a várbeliek készen várták az újból megerősített várban, s néhány kiütés után elvonulásra kényszerítették.³⁰¹ Mintegy tíz végvár katonái száguldozták körül a török tábornokot 1552 őszén, hogy szerény erejükkel segítsék az egrieket.³⁰²

Néha több vár őrsege közös akcióval még várakat is visszaszerzett az ellenségtől. A török 1561-ben csellel elfoglalta a Zala megyei Hegyesd várát, s innen közvetlen veszélybe került Csobánc és Szigliget. 1562 tavaszán Gyulaffy László Magyar Bálinttal, a szigligeti kapitánnyal és Eck von Salm győri parancsnok segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet. E vár ellen indított támadással akarta Nádasdy Tamás nádor visszatérésre kényszeríteni a keleti részek ellen vonult budai pasát.³⁰³

A különböző 16. századi levelekben nemegyszer feltűnik az ismert horatiusi idézet: „mert – mint mondják – a te ügyedről van szó, ha a szomszédban ég a fal”.³⁰⁴ Ezek az ellentámadások azonban csak akkor fejlődhetek volna általános felszabadító harccá, ha létezett volna egy központi „nemzeti” hadsereg, amely az egyes veszélyeztetett várak segítségére siet és a támadó harcot szervezetté tudja tenni.

A végvár oltalma alatt folytatták a falvak termelő munkájukat. Sok helyen csak a végbeliek védelme mellett lehetett a mezőkön dolgozni, s nem egy helység könyörögve kért katonaságot, legalább az aratás idejére. „Minthogy Zala megyében a török grasszál – Illésházy István kamarai tanácsosnak 1580. szeptember 1-én kibocsátott utasítása szerint –, a vár birtokainak kezelése természetesen csakis katonai fedezet mellett lehetséges.”³⁰⁵

Pápa környékén csak a városfalakhoz közel fekvő földeket vették művelés alá, a többi parlagon hevertették.³⁰⁶ Érthető, hogy a szőlőművelés a 16–17. században a Balaton környékén a biztonságot jelentő várak környékén figyelhető meg jobban.³⁰⁷

A keszthelyi jobbágyok és zsellérek művelték a környező, török világban elpusztult falvak (Cserszeg, Tomaj, Gyenes, Diás, Vashegy, Vonyarc) területén telepített szőlőket.³⁰⁸

A végvárak körzetükben biztosítani tudták nemcsak a termelőmunka folytatását, hanem a falvak megmaradását is. A végbeli kapitányok sok várost és falut megvédték a török rablásától.³⁰⁹ Nem véletlen, hogy Veszprém visszavétele (1566) után a megmaradt káptalani birtokokon egyszerre szaporodni kezdett a lakosság.³¹⁰ A vár a környék népének menedékhelye (refugium ac receptaculum) volt.³¹¹ Osztopáni Pernezi András írja 1566-ban a királynak: „Szigetvár elfoglalása után Lövöre vonultam családommal és ott kastélyt (castellum) építettem. Több mint hatszáz paraszt menekült ide a török elől.”³¹² A várak környékén levő községek jobbágyai behúzódtak a várba és innen jártak ki földjeiket művelni. Pápán találjuk a vaszari és iházi jobbágyokat, Vázsonyban a vöröstóiakat és barnagiakat.³¹³ A községek legnagyobb része Veszprém megyében is épségben csak a várak körül: Pápa, Devecser, Vázsonykő, Csesznek és Veszprém környékén maradt meg.³¹⁴

A várba vagy a vár alá húzódtak a behódolás előtt elmenekült jobbágy és az elüldözött nemes. Midőn a török 1543-ban elfoglalta Baranyát, az itt lakó kismemesség jelentős része Szigetvárra menekült és ott katonai szolgálatba lépett. „A török megszállta területről most sok nép jött ide – írja Farkasics Gergely szigeti kapitány 1557-ben Nádasdy Tamáshoz –, s hajlékokat építenek maguknak a városban.”³¹⁵ Sziget várában annyian kerestek védelmet, hogy maga a katonaság alig tudott miattuk megfélni.³¹⁶

Egy 18. századi tanúvallomás szerint „a török háborúban az ellenség miatt egészen elpusztult a Balaton melléke és a lakosok, kik Vásonban, kik Tihanban, kik Veszprémbe siettek el”.³¹⁷ A tomaji, faludi és fenéki prédiások (Zala m.) birtokosai és lakosai „a török pusztító dühössége előtt elfutottak, házaikat elhagyván és azokat ellenség által elégettetvén, lakásaikat Keszthely városában mint bátoraságos menedékhelyre vették és a városi fegyverviselő polgárok számát szaporították”.³¹⁸ Aránylag nagyobb számú lakosság Zalában csak a várral ellátott helyeken maradt, így Kapornakon, Zalabéren, Szécsiszigeten, Alsólendván, Keszthelyen.³¹⁹

A vártartomány népének sorsa szorosan kapcsolódott a vár állapotához; ha elesett egy erőd, vele együtt pusztultak a tartozékai is.³²⁰ A környékbeli lakosok „a végházakhoz recipiálták (vették be – Sz.I.) magukat a dűlás előtt”.³²¹ A távolabb eső falvak lakosai pedig a közeli erdőkbe, nádasokba „vették futásukat”, s ott lappangtak, míg csak a veszély el nem szállt a fejük fölül.³²² Murány vára körül „a megmaradt jobbágyok, akiknek alig van napi betevő kenyerek – olvassuk az 1557/58-as várvizsgálati jegyzőkönyvben –, a töröktől való félelem és közelség miatt nem művelik a földet, még meghálni se mernek házaikban, hanem vadak módjára az erdőkben kenyertelenek lappangani”.³²³

A Balaton mellett a falvak népe erdőbe, vizenyős berekbe, nádasokba rejtőzött a török elől. „Sohasem tudták apáink – beszélnek az öregek –, mikor üt rajtuk a török. Sohasem tudták, mikor kell menekülniök. Este még híre-hamva se volt, reggel már nyakukra ült. Ha idejekorán észrevették, hegyekbe, erdőkbe, mocsarakba mene-

kültek. . . Az emberek nem is mertek előbújni rejtekükből, jöllehet sokan éhenhaltak, mert fagyökérral, kéreggel és rügyekkel táplálkoztak.”³²⁴

A török kori településhálózat megváltozásának egyik lényeges összetevője, amikor egy falu – a támadók előli elrejtőzés céljából – a határon belül költözik máshová. A régészek több olyan kis település nyomára bukkantak, amelyek a török uralom alatt keletkeztek. Feltehetően úgy, hogy egyrészt a katonaság, másrészt az adóösszeírások vagy behajtók elől menekültek a mocsár és nyílt víz vagy erdő övezte szálláshelyekre, ahol állattartással vagy halászattal, vadászattal foglalkoztak.³²⁵

Egy-egy háborús dúlás következtében az érintett vidék lakosságának nem kellett feltétlenül elpusztulnia. Az emberek egy része elmenekült a török elől, szétszóródott minden irányban, de ha nyugalmasabb évek következtek, újra összeverődött és újból kezdte a munkát.³²⁶ Akik sehogy sem tudtak elszakadni atyáik földjétől, azok a szőlőhegyen bujdosnak, mint a miháldiak, vagy erdőben laktak, mint a bükkaljaiak.³²⁷ A Békés megyétől délre fekvő területek lakossága a 16. század közepe táján rendszerint otthonától nem messze, a szomszédos helyeken húzódott meg, a visszatérés lehetőségében bizakodva.³²⁸ Az Alföld és a Kelet-Dunántúl magyar etnikumát nem a beköltözők, hanem a török hódoltság idején is itt élő tömegek biztosították.³²⁹

Az „élő” falvak lakói a maguk használatába fogták a munkáskéz nélkül maradt szántóföldeket, kaszálókat, réteket és szőlőket. A „dolgozó” falu így lassanként magába olvasztotta a közelében elterülő lakatlan területeket.³³⁰ A dolgozó népnek a szülőföldhöz való ragaszkodását mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a megpróbáltatások hosszú évtizedei ellenére is szívósan igyekezett kitartani földjén. A túlélők újra munkához láttak, az örökké bizonytalan élet újabb és újabb fordulataival szemben kifogyhatatlan paraszti energia a legborzasztóbb katasztrófák után is gyorsan felépítette a felégetett, rombadőlt falvakat.³³¹

Mindkét fél – török és magyar – nagy gondot fordított a felderítésre. A kalauzok (kémek) ismerték legjobban az utakat, a vizek járását, a lápok rejtekhelyeit, az erdők tisztásait, a gázlőhelyeket. Tudták a módját, mint lehet a török leshelyeit, a várak veszélyes tájékát elkerülni.³³² A király azt ajánlotta a véghelyek tisztjeinek, hogy egymással barátságos levelezést tartsanak fenn, s ha egyik vár kapitánya valami értesülést szerez a török szándékáról, azonnal közölje azt ne csak a királlyal, hanem kapitánytársaival is, hogy így a meglepetésnek elejét vegyék és közös akciókat indíthassanak.³³³

A várparancsnok felderítőket küldött ki, akik aztán igyekeztek „nyelvet fogni”. A nyelv szóval a katonák olyan foglyot jelöltek, akit a felderítők azért szereztek az ellenség soraiból, hogy kivallatva őt, megismerjék az ellenség helyzetét, szándékát. A nyelvet arra kényszerítették, hogy „nyelvet mondjon”, vagyis hírt adjon a törökökről.³³⁴

A foglyokon kívül híreket és adatokat gyűjtöttek az ország minden vidékén megforduló „száguldók” és az álruhába öltözött magyar és török katonák. Elsőrendű kémek voltak még a kereskedők és tőzsérek, akik egyik táborból a másikba jártak.³³⁵ A marhavásárlás címén messze földet bejárt szegedi mészárosok lettek a porta üzenet- és levélhordó kémjei, sőt kalauzai.³³⁶ A kémekhez hasonló földérítő szolgálatot látott el

a nyomjáró is, akinek az volt a feladata, hogy az ellenség nyomaiból annak számát és útirányát kiderítse.³³⁷

A végvárok felriasztották a környék népét, amely így mégis könnyebben védekezhetett. A magyar várakban és kastélyokban több olyan embert alkalmaztak, akiknek tisztjük a folytonos őrökös és a kémlelés volt. Ilyenek voltak a cirkálók, a virrasztók és a strázsálók.³³⁸ A váraknak majd mindegyikében találunk virrasztó tornyot (turris timpanatoria), ahol a „virrasztók”, vagy „tornyosok” tartózkodtak. A virrasztó toronyban és a doboló bástyán helyezték el a seregdobot és a zászlókat, hogy azokkal adjanak jelt az ellenség közeledéséről. A toronyban tartották a hírmondó mozsarat is.

Valamely vár őrségét úgy hívták fegyverbe, vagy a vár vidékének népét úgy figyelmeztették, hogy az ellenség közeledtére a „hírlövő”, „hírmondó” mozsárral „lármát lövettek”, vagyis vészlövéseket adtak, amit a többi vár is átvett.³³⁹ Ugyanerre a célra használták a tűzjelzést is; éjjel magas lánggal égő máglyát raktak, nappal pedig nedves rőzse magasra szálló füstje adta meg a jelt.³⁴⁰

A templomtornyokban a harangozók, a falvak körül pedig lovas őrök figyelték a rabló ellenséget. A harang vészjelére a nép apraja-nagyja a templomba menekült, s onnan védekezett.³⁴¹ Beregszászon a tatárok elől a templom körül levő cinterembe (fallal körülvett temetőbe) húzódott a lakosság; ide hordta össze értékesebb holmiját, s innét verte vissza a támadást.³⁴²

III.

A VÉGVÁRI KATONASÁG

A 16–17. századot a hadtörténelem egyik legmozgalmasabb korszakának tekintjük. Európa haladottabb országaiban e két század jelentős változást hozott a hadviselés és seregszervezés területén. A haditechnikai eszközök jelentős mértékben fejlődtek, s ezzel összefüggésben gyökeresen megváltozott a harcászat.³⁴³ A feudális hadszervezet helyét állandó és a fejedelmi központoktól függő zsoldos kötelékek foglalták el; a nehézlovasság helyett megjelent a landsknecht-típusú gyalogzsoldos-kötélék, későbbi általános nevén infanteria.³⁴⁴

Engels mutatott rá arra, hogy a nyugati államok hadművészetében a 16. század elején kettős változás következett be: a franciák tökéletesítették a tüzérséget, a spanyolok pedig a kézi lőfegyverek minőségének javításával új jelleget adtak a gyalogságnak. Az új, sokkal jobb ballisztikai tulajdonságokkal rendelkező fegyvert muskétának nevezték. A muskétások és a pikások együttműködésével a gyalogság vált döntő fegyvernemmé, de a kézi tűzfegyverek tökéletesedése a lovasságra sem maradt hatástalan, azt is felszerelték tűzfegyverekkel. A páncélban harcoló nehéz lovasság a kopja és a kard mellé pisztolyt is kapott, de a könnyű lovasságnál is megjelent a lőfegyver.³⁴⁵

Az 1560-tól 1660-ig tartó korszakot Michael Roberts egyenesen „katonai forradalomnak” nevezi. Rámutat arra, hogy mind a taktika, mind a stratégia, mind a hadseregek nagysága és a háború társadalmi hatása vonatkozásában az előző korszakhoz képest nagy jelentőségű változások zajlottak le. Haditechnikai téren a tűzfegyverek (muskéták, ágyúk) fejlődése a jellemző. A hadsereg összetételét tekintve a gyalogság szerepének megerősödése, fő fegyvernemmé válása a szembetűnő. A hadsereg állandó, fizetett zsoldos sereg, amelynek tagjait alapos kiképzésben részesítették.³⁴⁶

A török harcokban Magyarországon is átalakult az egész katonai rendszer. „A törökkel való állandó harc . . . arra kényszerítette a mieinket – írja Takáts Sándor –, hogy a fegyvernemeket azokéhoz alkalmazzák.”³⁴⁷ Éppen ezért meg kell ismerkednünk itt a végvári védelmet ellátó katonasággal, egészen pontosan a védelmet szolgáló katonai és félig katonai elemekkel.

A magyar feudális állam katonai szervezete az 1526. évi mohácsi ütközetben egyértelműen csődöt mondott.³⁴⁸ A nemesi felkelésből és a feudális banderiális hadseregből álló hadszervezet a harcok állandósulásával használhatatlanná vált.³⁴⁹ Egyes főurak, mint a király csapatvezérei, tartottak ugyan katonát, de nem birtokaik alapján, hanem a kincstárból húzott fizetésből.³⁵⁰ Arra azonban lehetőleg vigyázott a király, hogy a zsoldba fogadott főúrnak nagy hadereje ne legyen.³⁵¹

Az addigi banderiális rendszer megsemmisült, a nemesi felkelés mint általános hadszervezeti forma értékét veszítette.³⁵² Egyre inkább az vált a gyakorlattá, hogy a nemesek maguk helyett fizetett katonákat küldtek a felkelő seregbe. A nemesi felkelés hátrányai egyre inkább szembeötlőbbé váltak.³⁵³ A török hadsereg európai viszonyokhoz mérten hatalmas létszáma és a határokon állandóan meg-megújuló portyázó hadviselés következtében a védelem súlya egyre inkább áttolódott az állandó katonaságra (miles continuus), a hivatásszerűen szolgáló hadi népre, a határvédő állandó (ordinarii) jellegű csapattestekre.³⁵⁴

A határvédő állandó katonaság – az időlegesen felfogadott zsoldosok (extraordinarii) mellett – a Habsburg-birodalom hadseregének egyik bázisát jelentette. Két fajtájuk volt: magyar honosok (magyarok, horvátok és más, az országban lakó népek) és idegenek. Lényegében csak helyi, defenzív szolgálatokra lehetett őket felhasználni, nyílt ütközetekben, főleg pedig nagyobb méretű háborúkban nem vehették fel a versenyt a jobban felszerelt és kiképzett zsoldosokkal.³⁵⁵

A végvári rendszer kiépítése és főleg az állandó készséget követő portyázó török harcmodor megkövetelte, hogy a végeket tekintélyes létszámú, jó minőségű, többé-kevésbé állandó jellegű csapatok védjék. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a török háborúkban az elavult feudális és a korszerű hadszervezet furcsa keveréke jött létre. Az elavult feudális hadszervezetet az erős központi hatalom és a hadviselés reformjához szükséges pénz hiánya konzerválta. A Habsburgoknak nem volt elég pénze ahhoz, hogy Európaszerte akkor korszerű módon zsoldosok tömegeivel szorítsa vissza a török hatalmat.³⁵⁶

A tulajdonképpeni magyar haderő két részből állott: a mezei hadakból és a végvári katonaságból. A lényeges különbség a végbeli és a mezei sereg között az volt, hogy míg amazt állandóan vagy legalábbis hosszú időre fogadták fel, addig a mezei sereget (vagy amennyiben idegen volt, az armadát) rövidebb időre, egy-egy katonai akcióra, hadjáratra (expeditióra) fogadták zsoldba. Benne egyesültek a királyi hadak mellett a főurak, vármegyék és a városok különféle hadi kontingensei.³⁵⁷

A magyar mezei hadak katonasága a következő elemekből tevődött össze: a) partikuláris nemesi felkelés (mivel a király nem volt hajlandó hadjáratokat vezetni, ezért nem is volt általános – generalis – expeditio); b) portális katonaság; c) a jobbágyság adójából és a subsidiumból fogadott zsoldosok; d) a városok kamara által megállapított adójából kiállított katonaság; e) az egyház által a tized után kiállított katonaság; f) a főurak magánhaderege. Jellemző erre a vegyes összetételű katonai erőre, hogy – a működésképtelen nemesi felkelés kivételével – minden formája zsoldosokra épült.³⁵⁸

A szultáni fősereggel szemben az örökös tartományok, Csehország és a nyugati – főleg birodalmi és itáliai – segélyhadak vonultak fel. A költséges zsoldosok nagyobb csoportjának alkalmazására azonban csak háború esetén kerülhetett sor. A külföldi segítőhadak nagyobb részét tavasszal fogadták zsoldba, s a hadjárat végeztével elbocsátották. Így ez nem oldotta meg a határvidék állandó őrségének kérdését. Mivel a Habsburg-állam képtelen volt az összes végvárat fenntartani és őrséggel ellátni, ezért a védelmet kénytelen volt egyes földesurakra és olyan népelemekre bízni, amelyek hajlandók voltak – bizonyos előjogok fejében – a határőrszolgálatot ellátni.³⁵⁹

Az erős központi hatalom és a hadviselés reformjához szükséges pénz hiánya miatt Magyarországon – elegendő zsoldos hiányában – a 16–17. század folyamán egy félig deklasszált nemesi elemekből, félig paraszti környezetből verbuválódott, az ország társadalmán belül külön társadalmat alkotó „vitézli rend” védte a várakat, részben királyi szolgálatban (*servitia regia*), részben az urak szolgálatában (*servitia dominorum*).

A szakadatlan harc lassanként átalakította nemcsak a korábbi magyar harcmódot, hanem a fegyverzetet is. Mindenekelőtt a szablya vált hasonlónvá a törökéhez. A szablya lett a lovas és a gyalogos katona fő harci eszköze, közelharcfegyvere. A nehéz lovas védőfegyverzetének csökkenésével változott a kard alakja is. A lovagi kardból kialakult a penge keskenyedésével és hegyesebbé válásával a szúrásra és vágásra jól használható kétélű, később egyélű, lovassági kard, a pallos. Ezt követően megjelentek a csak szúró célokat szolgáló tőr kardok változatai is. A lovasság csak szúrásra alkalmas kardja a hegyes tőr kard (pászárszúró) – a magyar huszár félelmetes fegyvere – a 16. század közepén tűnt fel.³⁶⁰

Az európai csatatereken kiforrott új harcászati elvek, a külföldi zsoldosrendszer és velük együtt a fegyverek a végvári harcok során Magyarországon is meghonosodtak. Az általános európai fejlődés szerint a magyarországi haderőben is változás ment végbe a részben még szálfegyverrel, részben már puskával felszerelt gyalogság javára. „Ha az ágyú törte rést rohammal kellett bevenni – írja Salamon Ferenc –, a lándzsás tömeg állott elő, de ugyanazon rés védelmére a várbeliek a puskásokat állították.”³⁶¹

A gyalogság a várban teljesített szolgálatot, a lovasság inkább a portyázásokban vett részt. A vár messze terjedő területek védelmét látta el. Voltak könnyű lovasok (*equites levis armaturae*), továbbá nehéz lovasok (*equites gravis armaturae*, vel *equites cataphracti*). A lovasság nagyrészt könnyű lovas, huszár, mert a török ellen ezt a fegyvernemet lehetett legjobban használni. Mocenigo velencei követ, aki a schmalkaldeni háborúban V. Károly császár oldalán tartózkodott, jelentésében azt jegyezte meg a magyar huszárokról, hogy „a törökökhöz sokban hasonlítanak, s mivel éppen a török háborúban gyakorolták be magukat, gyakran megfélemlíték a török nagyurat s most különösen a németeket. . .”³⁶²

A könnyű lovasok főfegyvere a keleties szablya, a hegyes tör, a buzogány, a hosszú lándzsa (kopja), valamint a könnyű és rövid puska (karabély) volt, védekezésre a pajzs szolgált. A vértezett nehéz lovasok – vasasok – gömbölyű, a végén csúcsos sisakot hordtak, a mellét és a combot páncéllal védték. A nehéz lovasság dzsidáival volt felszerelve. Puskáik is nehezebbek; az arkebus (Hackenbüchse) másfél méter hosszú nehéz villás fegyver (latinul *pixisnek*, viselőiket *pixidariusok*nak hívták).³⁶³

A magyar nehéz lovasság a 16. század folyamán a huszárság mellett egyre inkább háttérbe szorult. Egerben a magyar huszárok és gyalogosok mellett szolgáló németek között találunk nehéz, vértes lovas katonákat.³⁶⁴ A török beütések, portyázások visszaverésénél és megbosszulásánál inkább könnyű, gyorsan mozgatható fegyvernemre volt szükség. A török portyázó lovasságnak legmegfelelőbb és legveszedelmesebb ellene a könnyűlovasság, a huszárság volt. Az állandóan szolgáló lovasokat jargaló vitézeknek hívták.³⁶⁵ A főurak szolgálatában álló jargaló vitézek egyúttal familiárisaik (szolgáló atyafiaik) voltak. A jargaló vitézek után következtek a zsoldos, vagyis a hó-

pénzes lovasok (equites stipendiarii). Ezek között is voltak nemesek, akik négy-hat lóval szolgáltak.³⁶⁶ A huszárokat – szemben a gyalogosokkal – a vár nem egyénenként maga fogadta szolgálatába, hanem egyes nagy katonai tapasztalatokkal rendelkező nemes férfiak vállalkoztak bizonyos számú, jól felszerelt lovas katona szolgálatba állítására.³⁶⁷

A huszároknak portyázások idején a mezőn volt dolguk, ostrom alkalmával pedig ők intézték a kirohanásokat. Feladatuk volt a felderítés, a biztosítás, az összeköttetés, a meglepetésszerű rajtaütés, az ellenség hátában végrehajtott vállalkozás, szállítmányok elfogása és az üldözés. A régi magyar kapitányok mondása szerint a vár sorsa a mezőn dől el; a várak védőinek nem szabad megvárniuk, míg az ellenség reájuk tör, hanem föl kell ők fészékben keresniük.³⁶⁸

A huszárok többé már nem délszlávok; külföldön már ekkor mindenütt magyar fegyvernemként tartották számon. A magyar huszárságon kívül a végbeli könnyű lovas-sághoz tartoztak az örökös tartományok által néha segítségül küldött krajnai huszárok és a német lovas íjászok is.³⁶⁹

A gyalogság számaránya a lovassághoz viszonyítva közvetlenül Mohács után még igen csekély volt. Csak a várak fokozatos kiépülésével kapott egyre nagyobb súlyt és vált számszerűen is jelentékennyé. A várak állandó őrsege az 1550-es évekig nagy többségében lovas volt, de a gyalogság száma a huszárok számának rovására a 16. század vége felé egyre nőtt. A várak ostrománál ugyanis nagyobb szükség volt a gyalogságra, mint a lovasságra.³⁷⁰

Bár a várvédő gyalogos katonaság nagyobb része külföldi zsoldos, de kialakult már a magyar gyalogság is. Ezeket darabontoknak nevezték, akik a városok őrsegeiből és a jobbágságból rekrutálódtak. 1553-ban az összes városban 5400 magyar gyalogos szolgált, 1556-ban már 8300. A darabontok kanócos simacsövű elöltöltő puskával, karddal, fokossal és lándzsával voltak felszerelve. A várakban a gyalogságnak súlyos szolgálatot kellett teljesítenie. „Minden szolgálat csak rajtok vagy on szegényeken.”³⁷¹

A hosszan elnyúló végvár vonal kisebb-nagyobb erősségeinek őrzésére az eredetileg darabontoknak nevezett, nehezebb fegyverzetű és magasabb zsoldot kívánó gyalogság nem volt elegendő. A gyalogosok közé tartozott a hajdúk többsége is. A magyar hadszíntér tipikus zsoldos katonasága, a hajdúk rétege, a 16. század elején alakult ki „marha-hajtókból”, szökött jobbágyokból, Balkánról menekült rác pásztorokból és a török pusztítás révén tömegesen földönfutóvá vált jobbágyokból.³⁷²

A hajdúság a 16. század közepéig még kétarcú; egyszerre pásztor és katona, de az 1550-es évektől kezdve a hajdú név katona foglalkozást jelentett. A háborús idők felduzzasztották az ide-oda kóborló gyalogos katonaelemek létszámát, akik otthonaikból elűzve csapatokba verődve, szegénylegényként járták az országot, és a 16. század közepe felé külön társadalmon kívüli társadalmi réteggé váltak.³⁷³

A hajdúság nemcsak a török által helyükről kimozdított menekültekből, a bocsoros nemesség elszegényedett tagjaiból, hanem a megyék egyéb jobbágyalakosságából is rekrutálódott.³⁷⁴ „Azok a szerencsétlen jobbágyok – írja Sztáray Mihály prédikátor a 16. század közepén –, kiket a török kiűzött lakóhelyükről, ha valamely földesúr nem könyörült rajtuk, s nem adott nekik földet, hogy megélhessenek, csoportokba verőd-

tek, s rablásból tengették életüket. Mint hajdúk kóborolták be a pusztákat, törököt fogtak ha lehetett, de nagyobbára a szegény népen élősködtek. Az ekkorbeli törvények csavargónak nevezik őket és sokat bajlódnak velük.³⁷⁵

A szabad hajdúk első csoportjai még a 16. század közepén megjelentek, a Délvidék pusztulásával egyidőben. Ekkor még jórészüik menekült rác volt, de soraik gyorsan cserélődtek, s egyre több magyar került közéjük a Körösök vidékéről és a Nagykunság népéből.³⁷⁶

A 16. század folyamán a hajdúságnak két nagy csoportja ismeretes Magyarországon: a királyi hajdúk és a szabad hajdúk. Előbbiek mint iratos hajdúk a királyi várakban vagy kastélyos urak zsoldjába szegődve teljesítettek szolgálatot. Ezek rendes havi zsoldot kaptak. Kassától kezdve Esztergomon és Veszprémen keresztül a kis Szentgyörgyvárig (Zala m.) mintegy 30 végvárban találkozunk velük a 16. század második felében.³⁷⁷

A királyi hajdúk más zsoldosokkal együtt – a király állandó hadseregének részeseként – a véghelyeken nagyon olcsón szolgáltak. Zsoldjuk nem haladta túl a havi két forintot, gyakran azonban ezt sem kapták meg. Az eredeti fegyvereiket, a kopját, a baltát és füttykőst lassanként kard, szablya és a rövid csövű hajdúpuska váltotta fel. Katonai értékükről számos 16. századi feljegyzés árulkodik.³⁷⁸

Ezeket a zsoldos hajdúkat egy ideig megkülönböztették a régebbi magyar gyalogostól, vagyis a darabontoktól. Később a darabont név a városi gyalogságról áterjedt egyéb puskás gyalogságra, s így a két elnevezés egymásba olvadt. Zay Ferenc 1561. december 15-én Miksa trónörököshöz írt levelében a magyar gyalogosokról azt írja, hogy ezeket manapság már csak hajdúknak szokták hívni.³⁷⁹ A 16. század végére a magyar gyalogság megjelölésére szélében a hajdú elnevezés vált általánossá. Az egykori források úgy emlegetik a hajdúkat, mint a törökök valóságos rémeit. A hegyesdi (Zala m.) török védősereg 1562-ben az ostrom szorongatott pillanataiban kijelentette Magyar Bálint sziglieti és fonyódi kapitánynak, hogy „ím szablyánkat kihánnyuk, az házat (várat – Sz.I.), is megaggyuk és mi magunkat is rabságra aggyuk, csak az Istenért az drabantnak ne hagyj levágni”³⁸⁰

Ha a hajdúk nem kaphattak rendes zsoldot, elszegődtek zsold nélkül is, szabad nyereség fejében. A királyi és a földesúri zsoldban álló, tehát biztonságlevéllel rendelkező hajdúk mellett a végvárakban, főleg azonban az egyes földesurak falvaiban meghúzódva, igen nagy számban éltek a zsold nélküli hajdúk, akiket gazdátlan, uratlan vagy fizetetlen hajdúknak, nagyon gyakran szabad legényeknek neveztek. A szabad hajdúkat (liberi haidones) nem szervezték állandó hadseregbe, legfeljebb egy-egy hadivállalkozásra fogadták fel. E talajt vesztett, földönfutó elemek zsoldért és zsákmányért bárkinek szolgáltak, csak a töröknek nem.

Tartottak szabad hajdúkat magánszemélyek, nemes urak, sőt a végbeli kapitányok és hadnagyok is, akik osztoztak velük a zsákmányon. A törvények a 16. század közepétől egyre-másra emlegetik az olyan földesurakat, akik magánhadseregükbe – valamelyes zsold és szabad prédálás ellenében – szabad hajdúkat fogadtak fel. A Balaton környékén Thuri György, Magyar Bálint és Gyulaffy László kapitányok egymásra hivatkoztak, s egymást vádolták a hajdúk tartásával, azok pusztításai miatt, pedig

mindegyik tartott hajdúkat.³⁸¹ Az 1597. évi törvények tanúsága szerint is „igen számos mágnásnak és nemesnek a fekvő jószágon” éltek szabad hajdúk.³⁸²

Ezek a szabad hajdúk semmiféle hatalomtól nem függtek; az országban – főleg a török határszéleken – szerte kóboroltak. Ha a prédálásnak más lehetősége nem kínálkozott, saját népüket is sarcolták.³⁸³ A felvidéki jobbágyok 1558-ban panaszkodtak, hogy a csábrági és korponai hajdúk mindenüket elszedik, úgy hogy már kenyerüket sem merik otthon tartani, hanem ólban, istállóban, szalma között kénytelenek rejtgetni.³⁸⁴ Az embertelen sors embertelenné tette őket magukat is. A szabad hajdúk megszálltak egy-egy falut, felélték, s ha már nem kaptak eleget, a szegény embereket fejjel feléle kötötték, s tüzet raktak alájuk. Gyakran kimentek a hódolt helyekre is „szerencsét keresni” vagy „törököt fogni”, s betevő falatjukat rablásból teremttették elő. „. . . a szegénységet eszik el mindeneből, szabadon dúlván a falukat”.³⁸⁵

Hiába rendelkeztek a törvények a szabad hajdúkra mindannyiszor rögtöni halálos ítéletet, mégsem tudták megszüntetni kalandozásait. Egyszerűen azért nem, mert nélkülözhetetleneknek tartották őket a végvárszakban. A végváriak ugyanis – a fosztogatás mellett – úgy is megpróbálták pótolni elmaradt zsoldjukat, hogy felvállalták egy-egy földesúr jobbágysági adóztatásának és a birtok igazgatásának feladatait.³⁸⁶ Elsősorban a szabad hajdúk voltak azok, akik a hódolt jobbágyokat a magyar földesurak iránti engedelmisségben tartották, s mint gyalogosok, a lovasoknál könnyebben kereshették fel a járhatatlanabb helyeket; alkalmasabbak voltak a török területekre irányuló portyázásokra.³⁸⁷

A szabad hajdúkra vonatkozólag az 1563. 23. tc. azt mondja, hogy azokat a végvárakban semmiképpen sem lehet nélkülözni, mert ilyen gyalogságot kell kiküldeni a töröknek behódolt jobbágyok engedelmisségben tartására és őfelsége jurisdictiójának fenntartására.³⁸⁸ Ezek az akciók semmiképpen sem voltak alkalmasak arra, hogy a jobbágyság és a végvári katonaság együvértartozásának tudatát elmélyítsék.³⁸⁹

A szabad hajdúk rajtaütésszerű támadásaitól a törökök állandóan rettegettek. Ibrahim Pecsevi török történetíró a 16–17. század fordulóján azt jegyezte fel, hogy a hajdúk miatt Budáról Belgrádig nem lehet egyik palánkból a másikba átmenni, hacsak 5–600 ember együtt nincs. Ő maga is pécsi házában mihelyt beesteledik, felköti kardját, ölébe veszi puskáját és úgy alszik el.³⁹⁰

A szabad hajdúktól megkülönböztetjük a szállás nélkül kóborló hajdúkat, akiket „bitang hajdúknak” is mondtak. A szabad hajdúk egy része erdőkben tartózkodott (pl. Somogyban és Baranyában) és onnan csaptak ki a török utasokra és katonákra.³⁹¹ Számuk egyre szaporodott, a 16. század közepén több tízezerre rúgott.³⁹² A magyarországi hajdúság nemzetiségi összetételét tekintve a 16. században túlnyomó többségében magyar volt, de más népelemek (balkáni rácok, horvátok, románok, rutének) is találhatók közöttük.³⁹³

Ez a megélhetést nem találó, harchoz és zsákmányhoz szokott népréteg óriási közgazgatási és rendőri problémát jelentett. Ebben a korban a legnagyobb megvetésképpen használták a „hajdú erkölcsű” kifejezést. A magyar országgyűlések törvényeket hoztak a hajdúk kiirtására, de hiába akartak velük leszámolni.³⁹⁴

Az Adriai-tenger partjától Erdély határáig a magyar–török végvár vonal mentén, hol zsoldból, hol zsákmányolásból élő katonai és szegénylegény elemeket a 16. század

második felében különböző néven (vlachok, uszkókok, morlások, „martalócok”, „haramiák”) emlegették. Ezek a Balkánnak a török előnyomulása következtében megbolydult embertömegeiből kerültek hozzánk a megritkult lakosságú Délvidékre. A balkáni szlávok vagy elmenekültek a hódítók elől, vagy felvették velük a harcot. A balkáni népek tiltakozásának egyik módját az embertelen török uralommal szemben, a hajdukok vagy más néven hajdutok, illetve az uszkókok meg a kleftek tevékenysége fejezte ki. Hajdukoknak a szerb, hajdutoknak meg a bolgár gerillákat nevezték, uszkókoknak pedig a Primorjén működő szerbeket hívták, akik lényegében Ausztria határőreinek szerepét töltötték be. Ezek a harcos népcsoportok a meghódított balkáni országokban a rája társadalomból rekrutálódtak; valamennyien szökevények, akik a török földesúr engedélye nélkül hagyták el földjeiket.³⁹⁵

A menekülés iránya megegyezett a török hódítás irányával, tehát észak felé, az akkori Magyarország déli területére és a tengerpart felé irányult. A horvát nép zöme nem volt hajlandó török fennhatóság alatt élni, és urait követve északra húzódott. A menekülők eleinte Lika és Korbavia grófságokban („desertum primum”) telepedtek le, de hamarosan ezek a területek is török uralom alá kerültek. Később Horvátország megmaradt részeit („desertum secundum”) szállták meg. Szállásterületük a Dunántúlon is növekedett. A hajdani Bács, Torontál, Temes és Arad megyékbe, s a Dunántúl déli megyéibe, Somogyba, Baranyába és Tolnába nagy tömegű délszláv lakosság költözött.³⁹⁶

A horvát határőrvidék (Granica, Krajina) elnéptelenedésével a Habsburgok igyekeztek mind több olyan embert toborozni, akik hajlandók voltak ezekre a területekre letelepedni és a török betörésekkel szemben a határt védelmezni. A Habsburg-szolgálatba lépett harcias délszláv lakosságból csakhamar megszervezték az első határőr-csapatokat. I. Ferdinánd már 1535-ben örökölhető, adómentes földet adott hadiszolgálat fejében a Sichelburg körül letelepedett uszkókoknak. Hasonló kedvezményben részesültek 1538-ban a rácok Felső-Szlavóniában. E katonai telepések szolgálatuk fejében földet kaptak örökölhető joggal és mentességet nyertek a jobbágyterhek alól. A jobbágyi szolgáltatásoktól mentesített „katonaparasztk” a polgári közigazgatáson kívül falvakban és városokban félig-meddig katonai szervezetben éltek és védelmezték a stájer és karinthiai széleket.³⁹⁷

A határőrök feletti rendelkezési jogot a bécsi udvar magának tartotta fenn, ami éles összetűzésekre adott alkalmat a horvát országgyűléssel. E szakasz csakhamar a károlyvárosi és varasdi határőrvidékek területére tagolódott, melyeket 1553-tól közös, teljes hatalmú parancsnok irányított. A felső-ausztriai rendek az 1578. évi brucki gyűlésen kimondták a vend és horvát végeknek a felső-ausztriai katonai adminisztrációba való bekebelezését. Bár a horvát rendek a határőri szervezettel és annak irányításával egyáltalán nem értettek egyet, mégis jobban féltek a töröktől, mintsem hogy hatékonyan szembeszálltak volna az udvarral.³⁹⁸

Külön csapatok még a török elől menekülő délszláv elemekből összeverődött „haramiák”. Ezek zsoldot nem kaptak, maguk tartották el magukat, a szegény jobbágyok nyakán éltek. „Most immáron Zalában is támattak haramiák – írja Kerecsényi László szigeti kapitány Nádasdy Tamáshoz 1555-ben –, kik csodálatos gonoszságokat cselekesznek.”³⁹⁹ A magyar várakban ezek összeolvadtak a hajdúsággal.

A gyalogosok közé számíthatók a naszádosok is. A vízi hajdúk (naszádosok) nem evezős legények, hanem gyalogos katonák, akik fontos szerepet töltek be a folyómenti várak megvívásában, a vízi ütközetekben. Megakadályozták az ellenség utánpótlását, katonákat szállítottak a török várak alá, de szárazföldi támadásokban is részt vettek. A naszádosok között a 16. század első évtizedeiben még elég sok rácot és horvátot találunk, kiket I. Ferdinándnak sikerült megnyernie. Mikor azonban a vízi haderőnek Komárom lett a székhelye, attól kezdve a város magyar lakóiból és a Csallóköz népéből rekrutálódtak a naszádosok.⁴⁰⁰

Naszádosokkal találkozunk a 16. század második felében nemcsak Komáromban, hanem Pozsonyban, a Rábán Győrnél, a Vágon Sellyénél, a Tiszán Szolnok alatt, a Maroson Csanádnál és Nagylaknál, a Száván Sziszeknél, a Dráván Siklósnál, sőt volt néhány hajó a Balatonon is. Mikor ugyanis a déli part török kézre került, az ellenség is megépítette hajóit. A (sió-)foki kikötőben közel ezer ember szállítására alkalmas hajóhaddal rendelkezett.⁴⁰¹

A naszádosok jogait és kötelességeit legjobban megismerhetjük abból a kiváltságlevélből, melyet I. Ferdinánd király – megújítva számukra II. Lajos kiváltságait – a komáromi naszádosoknak adott 1554-ben. Vám- és harmincadmentességet kaptak, s ennek birtokában, mikor a zsold késett vagy egészen elmaradt, kereskedésből tartották fenn magukat.⁴⁰²

A zsoldos (jargaláson tartott) naszádos had, mely a folyami végházak környékén a kapitány és a vajdák parancsnoksága alatt a király által adományozott „hajós” telkeken telepedett meg, kiváltságokkal felruházott katonaközösséget alkotott. Minthogy a Budáról, Esztergomból és Fehérvárból származó kémjelentések zöme Komáromba futott be, az itteni naszádos kapitány igazgatta a kémeket, s ő továbbította a kémjelentéseket.⁴⁰³

Nemcsak a várvédő gyalogság, hanem a vártüzérség jelentősége is megnőtt. A természetes akadályok mellett ebben a korban a vár védelmének szilárdságát mindenekelőtt a tüzérség, illetve az ágyúk és a kézi lőfegyverek biztosították. Ha a fegyvernemek összetételét vizsgáljuk, akkor az derül ki, hogy a katonaság szinte teljesen lovasokból és gyalogosokból állt, s csak elvétve akadnak – és ezek is a nagyobb várakban – tüzérek és puskaművesek. Eger ostrománál 1552-ben mindössze csak kilenc tüzér akadt, s ezért az ágyúkhöz parasztokat kénytelen a várkapitány alkalmazni. Egyébként 1588-ban is csak nyolc tüzért találunk Egerben.⁴⁰⁴

Ha ágyú kevés volt is végházainkban, „tüzes szerszám” annál több. A legközönségesebb ezek között a tüzes „kalács”, a tüzes fazék vagy tüzes csupor. Széltében használták a tüzes nyilakat, a várgyújtó szigonyokat és a hegyes vasban végződő, megfelelő gyújtószerszámmal ellátott botot, az ún. „hajnalcsillagot”. Ugyancsak közönségesek voltak a tüzes lapdák, furkók, a tüzes botok, tüzes dárdák, láncfák, tüzes nyársak, ostorosnyársak, gyújtópalackok, tüzes koszorúk, furkók, vassúlymók.⁴⁰⁵

A 16. században a hazánkban működő pattantyúsmesterek túlnyomó többségében német származásúak és részben az osztrák örökös tartományokból, részben pedig a német birodalomból érkeztek az egyes várakba. Egerbe is messziről jöttek ágyúmeszterek (magistri bombardarum, Stuckhauptleute), akik egy pillanatig sem ingadoztak,

hogy bent maradjanak-e a veszélyeztetett várban. „Én a többiekkel együtt az isteni gondviselés segítségével úgy emberkedtem – írja Martin Herman az ostrom után a királyhoz –, hogy hála Istennek, az ellenség nem csekély veszteséggel volt kénytelen visszavonulni.”⁴⁰⁶

Dobó ágyú mesterei az ostrom idején: Jakab Brum Bécsből, Ludwig Endorfer Innsbruckból, Joseph mester Prágából, Fairach mester Laibachból, Cseh János a Szepeségből (Kisbesztercéről), György mester Trencsénből, Szalai Mihály Pelsőcrről, továbbá Caspar Singer és Cserney Benedek. Az egi várostromkor tehát a tüzérség tagjainak körülbelül a fele magyar, a másik fele pedig német volt.⁴⁰⁷

A hadsereg részére a szabad királyi városok szolgáltatták a tüzérséget, az élelmiszerszállító lovakat, s ellátták a sereget ágyúkkal, löporral és más hadiszerekkel.⁴⁰⁸ Máskor külföldről – Bécsből és a német birodalomból – szállították a Dunán a hadiszereket. Ágyúkat és egyéb tűzfegyvereket a fejlett osztrák és cseh ipar nagy mennyiségben elő tudott állítani. A várak ostromához szükséges faltörő ágyúkat (tormenta muralia) főként a bécsi arzenál (armamentarium Viennense) szolgáltatta. Voltak az ország területén belül is olyan központi elosztó helyek, ahonnan a környékbeli kisebb várak szükségleteit ki lehetett elégíteni. Ilyen gyűjtő hadiszertár a Felvidék számára Kassán, a bányakerület céljaira Körmöcbányán volt. Az egi vár szükségletét is Bécsből vagy a kamara útján, központi alapokból fedezték.⁴⁰⁹ A Dunántúl két központi arzenálja: Győr és Kanizsa, a két déli főkapitányságé Károlyváros. A szállítást rendszeren a kamara intézte, a nagyobb szállítmányokat királyi biztos kísérte a várba és adta át leltár ellenében.⁴¹⁰

A haderő zsoldosnak valót bőven talált bent az országban is, hiszen a török támadások hullámai egyre följebb hatoltak a déli végekről az ország belseje felé. Délszlávok, horvátok, szlavónok, de a magyarok déli részek lakosai is egyre északabbra húzódtak. E népek férfiai közül sokan katonai szolgálat révén kívántak fölemelkedni. Ennek ellenére sok volt az idegen zsoldos. Ezért az 1547. évi országgyűlés olyan végzést hozott, „hogy magyarok is toboroztassanak hadaiba; mert fölös számmal van szolgálni kész ember, ki birtokaiból kiűzetett. Ezek helyeztessenek a végvárakba.”⁴¹¹

A hazánk területén megfordult külföldi katonaság Európa több országából verődött össze. A hadak legnagyobb részét az osztrák örökös tartományok alattvalói és a német birodalom szolgáltatták. Ezért nevezték az idegen katonát az egykorúak „németnek”. Ezenkívül az olasz és spanyol katonaság is szívesen szegődött zsoldos szolgálatba.⁴¹² A viszonylag túlnépesedett Németország tízezerrel dobta Európa harctereire a katonanyagot. A verbuválók dobszavára a bomló feudalizmus talaján egzisztenciájukat veszített személyek – állás nélküli vagy rosszul fizetett mesterlegények, szegény nemesek kisebbik vagyontalan fiai, a földesúri szolgáltatások elől menekülő jobbágyok, vagy kalandvágó fiatalok – jelentkeztek katonai szolgálatra, akik létüket ezáltal a hadsereghez kötötték.⁴¹³

A török ekkor került csak szembe minőségileg és mennyiségileg egyenértékű hadsereggel; a spanyol–német birodalmi hadakkal. A török és az európai gyalogság közötti különbség mindinkább kiegyenlítőddött; a német landsknechteket és a spanyol gyalogságot a svájci minta alapján nagyon használható csapatokká képezték ki. E gyalogosok

leghasználatosabb fegyvere az 5,7 m hosszú vashegyben végződő lándzsa volt. Lőfegyverül még a 16. században is használták a nyilat, de már a puskások (arquistiers) kiszorították a nyilasokat. A várvédelem sajátosságaival függött össze a kézi lőfegyverek gyorsabb elterjedése. (A puskások különböző neveken fordulnak elő latin forrásainkban: „fistulae”, „pixides” a gyakoribbak.)⁴¹⁴

A Habsburg-birodalom hadserege taktikailag a kor színvonalán állott. A landsknechtek (pedites levis armaturae) – tisztán katonailag – a janicsárokkal egyenértékűek voltak, erkölcsi vonatkozásban azonban a rossz zsoldfizetési viszonyok következtében ellenfeleiknek alatta maradtak.⁴¹⁵ Az egész 16. századi hadviselés válságának egyik fő okozója a hadsereg anyagi és pénzügyi ellátási rendszerének a csődje. A nagy seregek megfelelő ellátására sem elegendő anyagi eszköz, sem pedig megfelelő ellátószolgálat nem állt rendelkezésre.

Néhány hétre elegendő élelmiszert leszállítottak a Dunán, azután pedig az élelem helyszíni beszerzésére szorítottak. A helyszíni beszerzés egyik módjaként a községekre támaszkodtak. Ez úgy történt, hogy 50 portánként kellett a hadseregnek szállítani hat ökrös vagy négy lovas szekér élelmet, amiért az élésmester köteles volt egy forint fuvardíjat fizetni. Másik módja a helyszíni beszerzésnek a környék kifosztása volt. Azért is gyakori ez az eljárás, mert a katonák nem kapták pontosan a zsoldot, így tisztességes úton nem tudtak maguknak élelmet szerezni. A nagy hadseregek teljesen felélték az általuk bejárt környéket. Az élelmezés nehézségei aztán éhínséget és járványokat okoztak.⁴¹⁶

Forgách Simon, aki jól ismerte a német zsoldosokat, így jellemzi őket: „Törvények az, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt, azután kóborlással élnek; ahol nincs kóborlani (rabolni), ott éhrel halnak, mert senki élést nem visz utánok... az táboruk elbűdösül, eldöglik, és nagy nyomorúságos halálukval halnak meg; mert sok meggyógyulna benne, ha volna mit enniek és inniok, de az fizetlenség miatt éhség leszen köztük, abból dögihal, osztán hamisan a magyar égnek (éghajlatnak – Sz.I.) tulajdonítják.”⁴¹⁷

Nem kis részben az ellátási helyzet megoldatlanságával magyarázhatjuk a nyáron táborokba, télen jobbágyházakhoz szállásolt császári zsoldosok embertelen pusztításait, garázdálkodásait is. A fizetlenség miatt elégületlen császári zsoldosok (cataphracti) a mindinkább elszaporodott szabad hajdúkkal ellenség módjára a törökkel legalább egyenlő kárt okoztak. Jobbágy és polgár egyaránt pokolba kívánta, ha csak közeledni látta a kóborló zsoldost. Sáros megyében 1558-ban a német zsoldosok miatt 30 helység állott lakatlanul.⁴¹⁸ Szkhárosi Horváth András írja Az Istennek irgalmaságáról című énekében: „Sok ostorral ver minket az Isten, [sáska, dögihal, török, vendégnép (= német)].”⁴¹⁹

Kanizsa környékén az 1560-as években a császári zsoldosok – mivel hiába kérték zsoldjuk kifizetését –, raboltak és pusztítva járták be a falvakat. A szegény nép sehol nem talált védelmet a „segítségre” jött hadak ellen. A jobbágyok csapatokba verődve az erdőkbe és a hegyekbe vonultak, elállták a szoros utakat, megtámadták a zsákmányolásra indult katonákat. Egy részüket megölték, másokat fegyveresen a fákra akasztották fel; így álltak bosszút az elszenvedett sérelmekért.⁴²⁰

Az általános európai hadművészet fejlődési irányának megfelelően Magyarországon is felmerült az állandó zsoldosereg tartásának az igénye. Az állandóan fenyegető török veszedelem minden pillanatban harcra kész sereget követelt; ez bizonyára már a 16. században az állandó hadsereg megeremtéséhez vezetett volna, ha a Habsburgok örökös pénzihiánya nem állott volna ennek útjába. Mivel azonban a Habsburgoknál hiányzott az erős központi hatalom és pénzügyi alap, ennek megfelelően a pénzfizetésű zsoldosság nem válhatott kizárólagos hadseregelemmé. A hadseregek pénzügyi és élelemellátása és vezetése meghaladta a 16–17. században a Habsburg központi kormány-szervek erejét.⁴²¹

Rászó Gyula összefoglalásképpen megállapítja, „hogy a XVI. században a Habsburg-birodalom hadserege osztozott a korszak nyugati hadseregeinek valamennyi strukturális hibájában. Ezek: a központi vezetés gyengesége, a pénzügyi és anyagi ellátás megoldatlansága, a zsoldoscsapatok megbízhatatlansága, az ezredre épülő hadkiegészítési rendszer fonákságai idézték elő a XVI. század hadviselési válságát.”⁴²² A hivatásos zsoldosság a 16. század végére egyenesen visszafejlődött, s a félzoldos-félfeudális hadseregelem terjedt tovább. A hajdúság és más katonaelem egyre inkább a szabadparaszti állapot felé sodródott s gazdálkodni kezdett.⁴²³

A várak zoldos seregét, ha a török hadjáratot indított, az úgynevezett megyei portális vagy telekkatonasággal erősítették meg. A vármegyék részéről kiállított portális katonaság megszervezésének két alapformájával találkozunk. A rendek egyrészt a jobbágytelkek után meghatározott számú katona felszerelését és eltartását vállalták vagy egy hadjárat idejére, vagy pedig a végvárakba állandó szolgálatra. 1543-tól minden birtokosnak a jobbágytelkei arányában – minden száz jobbágy után három lovas és három gyalogost – kellett folyamatosan kiállítani. A másik forma az volt, hogy a rendek jobbágyportáik szerint olyan pénzadót (dicát) vállaltak, amelyet elsősorban zsoldosok fogadására és eltartására kellett fordítani.⁴²⁴

E katonaság (insurrectio portalis) tehát nagyrészt a jobbágyok sorai közül, de a földesúr költségén – birtokának, vagyonának arányában – kiállított sereg volt. A lovas telekkatonaság könnyű fegyverzettel rendelkezett; lánccinggel, könnyű sisakkal, pajzzsal, hosszú kopjával és karddal. A telekkatonaság másik része kifejezetten paraszti jellegű gyalogság volt, amelyet löfegyverrel szereltek fel. A telekkatonaság legfeljebb hat hétig, néha csak egy hónapig szolgált, ezután – még nagy szükség esetén is – hazament.⁴²⁵ A „vármegye népe” igyekezett minél rövidebbre fogni a szolgálat idejét. A Balatonhoz közel eső Hegyesd visszafoglalása után, 1562. április 9-én azonnal „indulót veretett”. Magyar Bálint szigligeti kapitány „szablyával és karddal is ellenszegült, hogy feltartóztassa a katonákat, de nem boldogult velük, csaknem megölték”.⁴²⁶

Az 1543. évi beszercebányai országgyűlésen a rendek elhatározták, hogy az urak és nemesek fejenként fegyvert fognak, ha a király személyesen táborba száll.⁴²⁷ A portaszám szerinti katona s vele a nemes úr is tartozott fölkelni, midőn a török egy magyar várat ostrom alá fogott; midőn új vár építésében meg kellett gátolni, s végre midőn egy-egy rablóvárat kellett lerontani, mely a hatalmaskodók fészkeül szolgált. Minden megye saját fegyveres erejét az alispán, vagy ha ez nem volt rá alkalmas, a megyegyűlés által választott, hadjáratban járatos kapitány vezette.⁴²⁸

A telekkatonaság harcértéke nem lehetett valami magas; nemcsak gyakorlatlansága miatt, hanem azért is, mert a gyors török támadások idején igen lassan állt fegyverbe. Már Nádasdy Ferenc és más magyar vezérek is megállapították, hogy az újonc, seb-tében felültetett portális és megyei had nem sokat ér. A kiéleződött osztályellentétek korszakában természetesnek tarthatjuk, hogy a kizsákmányolt jobbágyság nem szívesen fogott fegyvert urai védelmére. Másrészt a földesurak is félték fegyvert adni jobbágyaik kezébe.⁴²⁹

A „mezei” zsoldosokat általában a hadjárat idejére, néhány hónapra vették fel, de a végvári őrségek személyzete is erősen hullámzott a veszély növekedésétől vagy csökkenésétől függően. Volt ugyan a végváraknak állandó őrségmagva is – sok vitéz éveken át egy helyen szolgált, vagy a felnövekvő fiuk folytatták atyjuk kardforgató mester-ségét, – de a békés időkre szabott őrséglétszám csekély maradt.⁴³⁰

Mindaddig, amíg a török uralom ránehezedett Magyarországra, a hadakozás a kivált-ságotlank és a fizetett zsoldosok, tehát a „hadimesterség” (Kriegshandwerk) mester-emberéinek dolga volt. A „katonai mesterség” oly mértékben specializálódott, s a mindennapi paraszti életformától annyira eltávolodott, hogy a gyakorlatlan jobbágy-tömeggel nem lehetett jelentős katonai eredményre számítani. A katonailag gyakorlatlan paraszti tömeg nehezen szállhatott volna szembe a török tűzérőséggel és a janicsár gyalogsággal.⁴³¹

A végbeliek is zsoldos katonák. A magyar zsoldos szolgálati viszony, melynek régi magyar neve a jargálás, eleinte még a régi familiáris viszony hajtása; az úr évi bérrrel fogadott szolgálatába katonákat. A havi zsold idegen hatásra terjedt el. A katonák pénzbeli járandóságát azért nevezték el hópénznek, mert a zsoldot havonta fizették. De a jargálás – a zsoldos szolgálatnak ez az ősi magyar formája – érvényben maradt nemcsak a huszároknál, hanem a naszádosoknál vagy más néven vízi hajdúknál is.⁴³²

A végvári katonaság javarészt olyanokból került ki, akiknek otthonát, földjét elpusztította a török, vagy akik az örökös jobbágyság rendszerének szorításából menekültek és javaikat elvesztvén, hivatásuknak tekintették a török elleni harcot. Az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen a rendek felhívták a király figyelmét arra, hogy azt a nagyszámú magyar katonát, kiket a török hódítás kiszorított ősi lakóhelyeikről, fogadja zsoldjába és alkalmazza a véghelyek oltalmazására.⁴³³ A városokból sok iparos vagy plebejus származású lakos is belépett a végvári vitézek közé.⁴³⁴ Ezekhez járultak még a Balkánról felhúzódó – azelőtt pásztorkodással foglalkozó – főleg szláv nép-elemek.

A végvárak katonasága emberanyag-utánpótlását elsősorban a török hódoltság terü-letéről és a kettős adózás alá jutott peremvidékről kapta. Az ország déli, délnyugati vidékéhez oly közel férközött a török és oly sokszor vonultak fel a császári zsoldosok, hogy a nemesi udvarházak lakói Szlavóniából, az Al-Dunától, a Duna–Tisza közéről, sőt a dunántúli Baranyából és Somogyból is tömegesen menekültek a távolabbi ország-részekbe. Az egytelkes nemesek nagy számban hagyták üresen kúriáikat, s mint „vi-tézlő atyafiak” valamely főúr védelme alá húzódva sokan közülük fegyvert ragadtak, mások pedig tisztviselő-familiárisként igyekeztek mindennapi kenyérhez jutni.⁴³⁵ Amikor a török 1543-ban megszállta a Baranya megyei Istvánffy-birtokokat, Pál Sziget

mezővárosban talált otthonra családjával együtt.⁴³⁶ Nemcsak a király, hanem a magánemberek zsoldosai között is sok a nemes. Nádasdy Tamás szenyéri (Somogy m.) kastélyában elhelyezkedett 35 főnyi őrségében is a legtöbb ilyen. Werbőczy Imre, Tolna megye főispánja írja egyik levelében, hogy katonái többnyire szegény nemesek, és nem szolgálhatnak zsold nélkül.⁴³⁷

A végvári katonák között a birtokaikról elűzött közép- és kismemesek csak a lovasok soraiban találhatóak. A „magyar Achillesként” emlegetett Gyulaffy László – ősrégi főnemes család leszármazottja – csak azután vállalta fel a király szolgálatát, hogy a török elfoglalta birtokait. Egymás után viselte a csobánci, a tihanyi és veszprémi kapitányságot.⁴³⁸ Magyar Bálint, a 16. század közepén a Balaton környékének másik nagyhírű vitéze, a Szaláságon (Zala m.) birtokos, de a török hódítás miatt elszegényedett nemes családból származott.⁴³⁹

Mikor a Zoltay-család szerémségi és bácsi birtokait elfoglalta a török, a család fegyverfogható tagjai mind hadiszolgálatba léptek.⁴⁴⁰ Balázsdeák István alkapitány atyja és rokonai Temesvár és Gyula védelmében estek el; minden birtokuk török kézre került, ő maga kardjával kereste kenyerét.⁴⁴¹ Bornemissza János is akkor adta fejét hadiszolgálatra, amikor ősi jószágát, Thengöldöt és Ösit elfoglalta a török.⁴⁴² Törökverő híres huszárcapitányaink szinte mind délről származtak, kiknek családi házukat, birtokukat feldúlta az ellenség, ők maguk – immár vagyon nélkül – engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek a betolakodó ellenséggel szemben.

Ám a „continuus miles”-ek s a telekkatonáknak zöme kétségtelenül a jobbágyság fiaiból került ki, akik egyrészt a török, másrészt az elviselhetetlenné vált feudális elnyomás elől menekültek és választották a végvári katona küzdelmes életét.⁴⁴³ A török hódoltság bizonyos értelemben fellazította a feudális viszonyokat; kialakult egy szabad, költöző paraszti réteg. A „laborator” és a „bellator” közti merev kősző közép-kori válaszfal sok ponton omladozott. Vagyis a sajátos történeti helyzet hatására – „ultima necessitas” idején – a néptömegek viszonylag tartósan, hosszabb időn át katonai aktivitáshoz jutottak. Nálunk a török és a német veszély miatt a nép kirekesztése a hadakozásból nem mehetett végbe oly maradéktalanul, mint Nyugat-Európában, ahol a katonáskodás és a termelőmunka különvált egymástól.⁴⁴⁴

A török végeken létrejött egy jórészt nem nemes eredetű „vitézlő rend”, mely átmeneti társadalmi helyzetet foglalt el a jobbágyság és a nemesség között. Mentések voltak a földesúri és más adó alól, „szép szabadságukhoz” tartozott a kocsmáltatási és mézszárszékjog, s a földesúri hatalom alól való szabadulás. A határterületeken és a várak körül a különböző magyar, szerb, vlach, rác határőrök, székelyek, hajdúk stb. csoportjainak széles láncolata alakult ki, akik paraszttelken gazdálkodtak, s a szabadság fejében – jobbágyi szolgáltatások helyett – katonai szolgálatot teljesítettek.⁴⁴⁵

A végvári katonaság azzal, hogy széles rést nyitott a paraszti emelkedésnek, társadalmi szempontból progresszív szerepet töltött be. Tömegükkel és igényeikkel országos méretekben a feudális rend kereteit veszélyeztette. Másrészt azonban a mostoha viszonyok folytán bizonyos feudális és antidemokratikus vonások is kirajzolódtak arculatán. A végvári katonaság, mely megélhetését jelentős részben a várbirtokok jövedelmeiből biztosította, már ebből adódóan is rendkívül ellentmondásos viszonyban volt a

jobbágyssággal. Egyfelől oltalmazta a környék lakosságát az idegen hódítók ellen, másfelől – az önfenntartás kényszeréből – önmaga sanyargatta a dolgozó népet. Ezenkívül fel lehetett használni apró úri marakodások eszközéül és a földesúri és állami terhek erőszakos behajtójául.⁴⁴⁶ „E kettős, sőt többszörös szerepével egyszerre lett a feudális osztály pajzsa és botrányköve, messze vidékek jobbágynépének pedig réme és ménéke.”⁴⁴⁷

Mindennapi életükben az önfeláldozó helytállás és a hivatásos katonaság zsoldos szelleme kapcsolódott egymáshoz. Egy lényeges különbség mégis elválasztotta a végbelieket a kódogorgó császári zsoldosoktól; a végbeliek – a megélhetően kívül – otthonukért, szülőföldjükért, családjukért, a létfenntartásukat szolgáló termelési eszközökért harcoltak az idegen hódítókkal szemben. S az az őrség, amely övéinek biztonságáért és otthonának fenntartásáért is küzdött, elszántabban harcolt, mint a lézengő császári zsoldos.⁴⁴⁸

A Magyarországon megfordult császári zsoldosokat a zsold mellett – amit legtöbbször az örökös pénzzavarokkal küszködő hadipénztárból késedelmesen kaptak vagy egyáltalán meg sem kaptak – a zsákmányszerzés vágya ösztönözte. Az idegen hadvezérek „nem érezték úgy nyavalyánkat” – Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér kifejezését használva –, azaz a háború célját nem érezték úgy át, mint a végváriak. A szenvedő és pusztuló nép sorsa iránt legtöbbször érzéketlenek voltak. „Teljesítették kötelességüket – írja róluk Acsády Ignác –, de csak bizonyos mértékben; hiányzott szívéből a szülőföld iránti odaadó önfeláldozás, amely a harcost hőssé avatja.”⁴⁴⁹

A végvárak hadi népének létszámát igen nehéz pontosan megállapítani; a kimutatásokkal ugyanis a valóság sohasem egyezett.⁴⁵⁰ Az egy-egy várban állomásozó őrség létszáma állandóan változott, a létszámra vonatkozó adatok különböző évekből származnak, ezért szinte lehetetlen egy adott időpontban, vagy akár rövidebb időközben a várak őrségének létszámát pontosan meghatározni. Az egri vár gyalogosainak létszámában eddig nem is sejtett ingadozás mutatkozik; a téli hónapokban mindig kevesebb az állomány, mint a tavaszi és nyári időszakban.⁴⁵¹

Kétségtelen, hogy a végvári katonák száma – különösen az 1540-es évektől – erősen megnőtt. A 16. század közepén (1548-ban) a királyi Magyarországon – Szlavóniát nem számítva – 26 kisebb-nagyobb végvárban és erősségben alig 1800 főnyi lovas és valamivel több mint 3000 főnyi gyalogos őrség állomásozott, melyhez még az országos kapitányok, néhány zászlósúr s a horvát bán bandériumát sorozhatjuk.⁴⁵² Egy 1552-i kimutatás szerint a Dunántúlon 1700 huszár, 2990 magyar gyalogos (hajdú), 1200 német gyalogos, Horvátországban és Szlavóniában 581 huszár és 560 haramia, összesen tehát 4653 lóva és 6000 gyalogos szolgált.⁴⁵³

I. Ferdinánd király hadereje Magyarországon és Erdélyben 1554/55-ben 8420 gyalogusból, 5997 lovasból, 727 naszádosból és 16 tüzérből, összesen 15 160 emberből állott.⁴⁵⁴

A táblázati adatok csak a királyi katonaságot foglalják magukban, viszont a magánkézben levő végvárak a 16. század második felében már nem számottevők, legfeljebb 500–1000 fővel emelhetik az említett összlétszámot.

Végvár	Lovas	Gyalogos	Naszádos	Tüzér
Győr	500	300	100	13
Pápa	200	200	—	—
Devecser	150	100	—	—
Varsány	40	50	—	—
Tihany	40	50	—	—
Csesznek	20	50	—	—
Tata	60	100	—	3
Sziget	200	400	—	—
Korotna	200	100	—	—
Lak	—	10	—	—
Újvár	100	—	—	—
Palota és Paczot	75	156	—	—
Komárom	156	400	627	—
Kassa	200	300	—	—
Eger	400	458	—	—
Léva	400	200	—	—
Korpona	400	189	—	—
Szitnya	8	29	—	—
Murány	6	118	—	—
Kékkő	50	—	—	—
Trencsén	—	94	—	—
Gyula	465	250	—	—
Várad	150	—	—	—
Erdély	2000	1000	—	—

Az 1577. évi velencei követjelentés szerint a királynak 12 000 embert kell tartania a várak őrizetére (ebből 8000 lovas), sőt az őrség számát veszély esetén még jelentősen növelik.⁴⁵⁵ Így tehát a védelmi vonalba elhelyezett őrség számát 15–18 000 főre tehetjük, tényleg azonban csak 12 000 körül járhatott.⁴⁵⁶

Ez az erő rendkívül csekélynek tűnik, ha számba vesszük a védelemre nehezedő ellenséges nyomást. Az itt állomásozó török erők jóval felülmúlták a magyarországi védelmi vonal katonaságának számát; a végvárak őrsége számarányához viszonyítva nagy török erővel nézett szembe és állta meg a helyét. Míg az egész magyar–horvát–szlovén területen 1577-ben a hivatalosan megszabott királyi őrség 18 242 lovas és gyalogos katonából állt, a török a magyarországi hódoltság területén 47 049 katonát tartott.⁴⁵⁷

Voltak nagy várak, főerőségek és fallal körülvett városok, melyekben több száz német nehéz lovas, landsknecht és tüzérség mellett könnyű magyar lovasok és hajdúk százai állomásoztak, a szabad hajdúkról és a „haramiákról” nem is szólva.⁴⁵⁸ Győr védelmére 1549-ben 10 németet, 3 tüzemestert, 300 huszárt és 220 hajdút, Szigetvárbán 200 lovas és 150 hajdút, Egerben 200 lovas és 300 hajdút, Kanizsa védelmére Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány alatt 200 lovas, Veszprémben 32 lovas és 200 hajdút vettek zsoldjegyzéke.⁴⁵⁹

1554/55-ben Győrben 500 lovas, 300 gyalogos, 100 naszádos és 13 tüzér, Pápán 200 lovas és 200 gyalogos. Devecserben 150 lovas és 100 gyalogos, Tatán 60 lovas, 100

gyalogos és 3 tüzér szolgált.⁴⁶⁰ 1563-ban Kassán Zay Ferenc kapitánysága alatt 685 könnyű fegyverzetű lovas, Szatmárban Balassa Menyhért alatt 500 könnyű fegyverzetű lovas és 200 német pixidarius, Egerben Forgách Simon kapitánysága alatt 200 könnyű fegyverzetű lovas és Gyulán Kerecsényi László kapitánysága alatt 500 könnyűlovas, 250 magyar gyalogos és 4 tüzér katonáskodott.⁴⁶¹ A Rákóczi Zsigmondnak 1588-ban adott főhercegi instrukció szerint 500 magyar huszár és 200 magyar gyalogos, továbbá 300 német fegyveres szolgált Egerben.⁴⁶²

A kicsiny várakban mindössze 10–20–30 huszár tanyázott azzal a feladattal, hogy ne engedje az ellenséget a végvárvonal mögé belopózkodni. „De ha nem több lenne csak egy 25 lovas és annyi gyalog benne (ti. a keszthelyi klastromerődben – Sz.I.) – írja Gersei Pethő János 1552-ben Nádasdy Tamáshoz –, mégis megoltalmazhatnánk száguldótól az várig.”⁴⁶³ A tarisznyavárakban (strázsaházakban) szolgálatot teljesítő pár tucat ember, vagy a magas oszlopokon álló górékban 2–6 főből álló őrség feladata a figyelés és jelzés, az ellenség egy ideig való lekötése, feltartóztatása volt. A magyar hadi költségek 1549. évi kimutatása szerint Csáktornyán 10, Somogyváron 24 hajdút, Szentmártonban 12 lovast és 32 hajdút, Szécsénben és Gyarmaton pedig 25–25 hajdút találunk.⁴⁶⁴

Míg Veszprém védelmére 1550-ben 150 lovast és 100 gyalogost tartottak szükségesnek, addig Sümegre 50 lovast és 16 gyalogost, Tihanyra 24 lovast és 16 gyalogost, Csesznekre 5 lovast és 10 gyalogost, Vázsonyra 6 lovast és 10 gyalogost, Leveldre 25 lovast és Debrentére 5 lovast irányoztak elő.⁴⁶⁵ Komár őrsége 1566-ban 6 lovasból, 12 gyalogosból, 2 őrből és a kulcsárból tevődött össze.⁴⁶⁶ A Kanizsához tartozó kisebb palánkok (vigyázóházak) körül 1576-ban Kéthelyen 20 gyalogos (hajdú), Rajkon 40 hajdú, Peleskén 35, Csákánban 30 huszár és 70 hajdú, Semenyén 25 lovas és 30 hajdú állott.⁴⁶⁷

Nemzetiségi összetétel szempontjából a várak őrsége vegyes; a 16. század második felében megnőtt a német zsoldosok száma. Egerben korábban színmagyar őrség volt, de 1577-ben már 400 német katonát találunk a várban.⁴⁶⁸ A kisebb várak őrsége általában magyar volt. A magyar elem száma azonban a végeken fokozatosan csökkent és helyzete az idegenekkel szemben mindig rosszabbodott. „Minden fontos helyre német őrséget kell tenni – tanácsolta Schwendy Lázár tábornok 1577-ben –, és ezekre bízni az őrködés és oltalmazás legfőbb gondját.”⁴⁶⁹

A magyar és német katonák között gyakran volt feszültség, amelynek az alapja általában az volt, hogy a németek jobb ellátásban és jóval magasabb zsoldban részesültek, mint a magyarok.⁴⁷⁰ Ez a körülmény nemegyszer elmérgesítette a végvárakban együtt szolgáló német és magyar katonák közötti jó viszonyt. Ám a küzdelem nem magyarok és idegenek közt, hanem nyomorgó, a hadiszolgálatban is megélhetést kereső szegény végvári katona és a zsold fölött rendelkező, a toborzást irányító német és magyar urak, parancsnokok közt folyt.⁴⁷¹

A vár élén a kapitány állt, akit e néven kívül neveztek várnagynak, porkolábnak, bánnak és vajdának is. A kinevezett kapitány és a király szerződést kötöttek, amelyben szerepelt, hogy a kapitány honnan és mennyi fizetést kap, mikor kezdődik hivatali esztendeje, melyek a kötelességei és milyen intézkedési joggal rendelkezik. Helyettese

az alkapitány (vice-capitaneus). Rangban az alkapitány után az egyes csapattestek kapitányai következtek. A csapatkapitányt a gyalogságnál és a naszádosoknál vajdának, a lovasságnál kapitánynak hívták.

A tisztikar és a legénység között az altisztek (főlegények) álltak. Ezek között legelső az őrmester (excubiarum magister), akivel körülbelül egyenlő rangot viselt a kapuőrök felügyelője, a tömlőcstartó-mester és a gyújtó-mester (Brandmeister). Ezek után következtek a másodrangú altisztek, a tizedesek (decurio, decemvir). Az altisztek sorába tartozott a zászlótartó (signifer) is.⁴⁷²

A tisztek és altisztek alatt szolgált a végbeli haderő közlegénysége (gregarii milites), amely jórészt a jobbágyságból és városi mesteremberekből rekrutálódott. Megkülönböztethetünk a végbeliek közt zászlóaljot, amely körülbelül 300 emberből állt. Ennek részei a századok vagy vajdaságajkák, eleinte 100, később néhol már csak 50 emberrel. A századok tizedaljakra oszlottak. A várban szereplő egyének között ott találjuk az építészeket, a papot, fontos személy ezenkívül az orvos, vagy ha ilyen a várban nem volt, legalább a borbély és az iskolamester is. A katonák első fokú igazgatószolgáltató hatósága a seregbíróság volt. A seregbíróság előtt elmarasztalt fél a kerületi főkapitányság hadiszékéhez mint másodfokú fórumhoz fellebbezhetett.⁴⁷³

A végvári harcok mindkét fél által előszeretettel alkalmazott harceljárása volt a lesvetés.⁴⁷⁴ A lesvetésnek két fajtája volt. Az egyik nem más, mint egyszerű rajtaütés, ismerve az ellenség menetirányát, őrzőjáratának megszokott útvonalát. A csapat alkalmas rejtekhelyen felállt, és mikor az ellenség odaért, kitört rejtekhelyéről és rajtaütött. A másik mód – a lesvetésnek a nehezebb, de eredményesebb módja – az volt, amikor az ellenséget becsalták az ún. „lesbe”. Ekkor tehát nem a véletlenül bíztak, hanem megfutamodást színlelve törbe csalták az ellenséget.

A lesvetés azzal kezdődött, hogy a csapat zöme, a derékles elhelyezkedett a les helyén. Amikor a kiállított figyelők jelezték, hogy az ellenség közeledőben van, az ellenség csalogatására kiküldött „mortalék” megindult. Mikor az ellenség közelébe ért, meglepetést színlelve visszafordult és sebes vágatában menekülni kezdett. Az ellenség erre általában vérszemet kapva utánaeredt és belerohant a csapdába, ahol a derékles minden oldalról előretörő csapatai bekerítették és megsemmisítették.

Szigetvár, Palota és a Balaton-vidék vitézei az 1550-es években főleg a konstantinápolyi hadiút mellett Eszék és Buda között szoktak lest vetni a fel és alá járó törököknek.⁴⁷⁵ Dervis bég, a pécsi törökök parancsnoka, 1549-ben panaszt tett Istvánffy Pálnál Segedh György hadnagy és szigetvári katonái ellen a portyázások miatt: „A szigeti őrség elrontja a hatalmas császár (szultán – Sz.I.) földjét, a siklósi és görögáli utakat lesik, a mecseki és fehérvári utat pedig elállják.”⁴⁷⁶ A végbeliek, és különösen a szabad hajdúk állandóan ott lappangtak a török végházak körül, úgy hogy miattuk már a várkaput sem lehetett nyitva tartani.⁴⁷⁷

A budai pasa sokszor panaszkodott a szigetiekre, hogy azok a török hajókat felverik a Dunán, ezzel a budai törökök ellátását is akadályozzák.⁴⁷⁸ Nádasdy Kristóf egerzegei katonái Földvárnál 1561-ben Kászon pasa egyik vajdáját kopasztották meg.⁴⁷⁹ Zay Ferenc szolnoki kapitány 1551 szeptember havában 300 válogatott lovasával és 100 puskás hajdúval Kalocsa palánkját foglalta el és gyújtotta fel.⁴⁸⁰ A végváriak

leshelyei az utak mentén mindig olyan helyen voltak, amerre a török csapatok vonulni szoktak. A győri huszárok Tolna alatt, a komáromiak Buda és Fehérvár körül ólálkodtak. Az egriek egészen Szegedig leszánguldtak, s ott vadászgattak az ellenséges csapatokra.⁴⁸¹

Az első törökverő nemzedék vezérei, Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós még a Száva vidékére vezették portyáikat, de fiaik már – Szigetvár eleste után – Koppány, Siklós és Paks megtámadásával kénytelenek megelégedni.⁴⁸² Musztafa budai pasa 1578. március 23-án a következőket jelenti Rudolf királynak: „A sárvári, pápai, bőszipörémi (veszprémi – Sz.I.), palotai, győri, tatai tiszttartók gyakorlatossággal való várak alá szángulástól, leshányástól, ragadozásoktól meg nem szűnnek. Ím, mai napon is Sábmbék alá szánguldottnak, a mieinket lesre akarták vönni, az vályiakat meg azonképen Gesztes alját egy nap háromszor szánguldották meg. Buda környül immár sem barmot, sem juhot ugyan nem tarthatnak. Még csak fáért sem mernek kimönni, szőlőkben vagy kertőkben sem mernek kijárni!” Ali pasa 1582-ben felpanaszolta Ernő főhercegnek, hogy „az egriek, ónodiak, sirokiak és mind közül az végbeliek az hatalmas császár várai alá szánguldanak”⁴⁸³ „A magyar végvári katonaság nem várainak vonalában igyekezett feltartóztatni a törököket – erre nem lett volna elegendő ereje –, hanem a megszállt területre helyezte át a harcok tűzfészékét, és így próbálta – változó sikerrel ugyan, de végső fokon nagyon eredményesen – helyben maradásra kényszeríteni a török haderőt.”⁴⁸⁴

A várvédők nemcsak a várat védték, nemcsak a környéken portyáztak, de nagy hadjáratok sem estek meg nélkülök. Ilyenkor csak a legszükségesebb őrséget hagyták a várban, a többiek csatlakoztak a mezei hadakhoz. A Szigetvár felszabadítására rendelt seregben 1556-ban „3000 kitűnő lovas Cseh-, Morva- és Stájerországból, Győr és Pápa végváraiból 1000 magyar lovas vett részt”⁴⁸⁵ Amikor Eck von Salm 1565-ben Fehérvár elfoglalására készült, úgy tervezte, hogy Győről, Pápáról, Palotáról és Szentmártonból 590 huszárt, 230 nehézlovast, 600 hajdút, 100 naszádot, 400 német gyalogost, összesen 2170 embert lehetne alá bocsátani. Az említett várak őrizetére otthon maradna 1980 katona, 500 jobbágyp és 100 naszádos.⁴⁸⁶

A várak és kastélyok meglepésénél és a lesvetésnél a vállalkozás sikere a jó kalauzoktól függött. A fizetetlen végbeliek gyakran meglepték a hódoltsági vásárokat és sokadalmakat (országos vásárokat) és kifosztották a kereskedőket. A harcnak ezt a különös módját nevezték vásárütésnek. A lesvetés, a vásárütés, a falvak felverése mind olyan jellegű haditett volt, hogy a küzdelem után még a győzteseknek is sietve kellett távozniuk a zsákmánnyal, hiszen bármely pillanatban attól tarthattak, hogy valamelyik ellenséges végházból segítőcsapat érkezik és elragadja a prédát, s megtépázza a harci dicsőséget. A határvédelmi harc a maga mozgalmasságával, váratlan fordulataival – Perjés Géza megállapítása szerint – „sokkal kevesebb szabályosságot mutat, mint a reguláris háború, és szinte kikényszerítette a szerencsével való szembenézést”⁴⁸⁷ Az egri katonák „a szerencse változandóságát mindig fejük veszedelmével és vérök orlásával kénytelenek tapasztalni”⁴⁸⁸

A 16. században nálunk a harcok legtöbbször még személyes viadal volt, s a győzelmet az egyének kiválósága biztosította. A személyes és csoportos párviadal, bajvívás, a

végvári katona életének, vitézségének legjellegzetesebb megnyilatkozása. A győzelmes személyes viadal híre futótűzként terjedt a végházakban; buzdította, lelkesítette a vitézeket. A hegedősök és lantosok éneket szerettek a győztesekről.⁴⁸⁹

A személyes viadalok lefolyását kifejezett szokástörvény szabályozta. A bajvívó felek „igazlátói” megállapodtak a viadal helyében, a kísérők számában, s ezeket a feltételeket „hitlevélbe” foglalták. Híres bajvívó – vagy ahogy ebben az időben mondták – „versengős” vitéz – volt a 16. század második felében Gyulaffy László Csobánc, Magyar Bálint Fonyód és Szigliget, Pisky István Tihany és Thuri György Palota kapitánya.⁴⁹⁰ Miként a harcot, úgy a bajvívásokat is erősen tiltották, a végbeli kapitányok azonban ezzel vajmi keveset törődtek.⁴⁹¹

A magyar vitézi költészetben újra és újra visszatér ez a portyázó harcmodor szeretetétől fűtött, lelkes hang. Erről Balassi Bálint így ír:

„Ellenség hírére
Vitézeknek szíve
Gyakorta ott felbuzdul;
Sőt azonkívül is,
Csak jó kedvéből is
Vitéz próbára indul.”⁴⁹²

A HABSBERG-BIRODALOM ÉS MAGYARORSZÁG

Az oszmán államvezetés 1526 őszén még nem látta elérkezettnek az időt az ország teljes meghódítására, hanem megelégedett azzal, hogy a Dunára támaszkodó végvár-vonalat széttörje, a Száva vonalán megálljon, s Magyarország félfüggetlenségét meghagyva, ütközőállamnak használja Ausztriával és a német birodalommal szemben.⁴⁹³

A török kivonulásával – mintha minden veszély megszűnt volna – megindult a harc a hatalomért Szapolyai János és I.(Habsburg) Ferdinánd között. A főurak és egyháziak egyik csoportja az 1505-ös rákosi végzést emlegetve, 1526 novemberében Szapolyai Jánost választotta királlyá.⁴⁹⁴ Szapolyai mellett azonban Ferdinánd is már évek óta készült a magyar trónra, a Habsburgoknak a magyar királyokkal – Mátyással 1463-ban, II. Ulászlóval 1491-ben – kötött örökösödési szerződéseire, elsősorban az 1515. évi bécsi megállapodásra hivatkozva.⁴⁹⁵

II. Lajos király halálával automatikusan életbe lépett a régebben megkötött és a magyar koronát a Habsburgoknak biztosító szerződés. Főleg a nyugati országrész birtokos urai – egy kis „emigráns tábor”, melyet Mária özvegy királyné a határszéli Pozsonyban maga köré gyűjtött – december 17-én Habsburg I. Ferdinándot választotta „természetes uruknak és királyuknak”.⁴⁹⁶

A Habsburgok útját a magyar trónra elsősorban a török veszedelem egyengette. Magyarország Mohács után a két szomszéd hatalom: a Habsburgok és a török között választhatott. Vagy folytatja a harcot a török ellen, vagy pedig vállalja a török által leigázott balkáni népek sorsát. Történhetett ez közvetlen alávetéssel, amelyet például Szerbiában alkalmazott, de történhetett valamivel kedvezőbb, román változatban, vazallus fejedelemség formájában is.⁴⁹⁷

I. Ferdinánd királyságát éppen az indokolta, hogy a Habsburgok hatalmas erőforrásait is biztosítani akarta a török ellen.⁴⁹⁸ Csak a magyar erőforrásokra támaszkodva semmiféle nemzeti király sem vehette volna fel a harcot a török és a királyi trónt követelő Habsburgok ellen, akik az osztrák tartományokat, és mindenekelőtt Bécset meg akarták védelmezni a Magyarországon át közvetlen közelbe jutott török hatalommal szemben. Ezért nem osztjuk véleményünket Klaniczay Tiborral. Szerinte a „modus vivendi” alapján ki kellett volna egyezni a törökkel és a Habsburgoktól elszakadva Magyarország elkerülhette volna azt, hogy hadszíntér legyen a következő években.⁴⁹⁹

A magyar főnemesség egyik csoportja Ferdinánd személyében olyan uralkodót választott, aki a törökellenes Habsburg birodalom hatalmát képviselte Európa középső

részén. Királlyá választásának értelmét a pozsonyi országgyűlésen a nádor, Báthori István fejtette ki: csak az osztrák főherceg tudja az összes szomszéd közül Magyarországot megvédelmezni a pusztulástól, csak ő tudja a török által elfoglalt területeket – még Nándorfehérvárt is! – visszahódítani, más senki, mert nemcsak saját hatalmát használhatja fel a török ellen, hanem bátyját is, V. Károly császáret és a német birodalomét is.⁵⁰⁰

A Habsburg-birodalom, mely V. Károly uralkodása alatt (1519–1556) érte el legnagyobb kiterjedését, ekkor élte először és egyben utoljára azt a néhány évtizedet, amikor a Madridban székelő császár alatt ez a hatalmas államkomplexum egyetlen egységet alkotott. A spanyol és osztrák birtokok óriási tömege azonban nem volt egyéb, mint dinasztikus konglomerátum. Míg a nyugati terület (Németalföld, Burgundia, Spanyolország) megindult a tőkés fejlődés útján, addig a keleti területeken (osztrák örökös tartományok, német birodalom, majd Cseh- és Magyarország) konzerválódtak a feudális viszonyok. Az Atlanti-óceánhoz közelebb eső nyugat-európai országok súlya egyszeriben jelentősen megnőtt, ugyanakkor a kelet-európai országoké – egyben Magyarországé is – erősen csökkent. Ilyen körülmények között a két Habsburg Nyugat-Magyarországot csak ütköző területnek tekintette.⁵⁰¹

V. Károly hatalma súlyos veszélyt jelentett a kisebb-nagyobb államok számára. A korszak történetét alapvetően jellemezte az a küzdelem, amelyet a kialakuló nemzeti államok folytattak Nyugat-Európában a világbirodalom megalapítására törekvő Habsburgok ellen. A Habsburgok világhatalmi állásának legelkeseredettebb ellensége a francia Valois királyi család volt. A megnövekedett Habsburg hatalom ugyanis Franciaországot körülzárással fenyegette, s függetlenségét veszélyeztette. Ezért I. Ferenc francia királynak V. Károly császár ellen folytatott háborúi rendkívül hevesek és elkeseredettek voltak, s az ellenfelek egymás elleni harcukban semmilyen eszköztől sem riadtak vissza. A két vezető európai katolikus nagyhatalom, a francia és a spanyol, Luther felléptének idejétől az augsburgi vallásbékéig (1555) öt nagy háborút viselt egymással. A harcok leginkább Itáliában, kisebb részben Németalföldön és Északkelet-Franciaországban folytak a szemben álló erőcsoportok között.⁵⁰²

Franciaország és Spanyolország harca minőségében hozott újat az európai diplomáciai életben; felvetette az egyensúly kérdését és ezzel szoros összefüggésben egész szövetségi rendszerek kiépítését. A VIII. Henrik, I. Ferenc és V. Károly között vívott háborúkról Francis Bacon jegyezte meg: „Alighogy egyiküknek sikerült tenyérnyi földet meghódítani, a másik kettő tüstént sietett Európa ügyeit egyensúlyba helyezni.”⁵⁰³

Az a mérkőzés, amely a 16. század elejétől kezdve Nyugat-Európa két nagy riválisa, Franciaország és Habsburg-Spanyolország közt megindult, hamar kiterjedt Kelet-Európára is. Franciaország keleten, a Habsburgok hátában keresett ellenük fordítható erőket. A Habsburg–francia és a Habsburg–török érdekellentét úgy hozta magával, hogy Franciaország és a török birodalom egyesítse erejét a Habsburgok elleni küzdelemben. A török fő ellenfele a Habsburg-hatalom lett, fő hadszíntere pedig a Földközi-tenger medencéje.⁵⁰⁴

Minthogy V. Károly császár nem a német birodalomból, hanem Spanyolországból tudta Milánót, Toszkanát és Nápolyt biztosítani, ennél fogva a császárság főtengelye az

észak–keleti irányból a Madrid–Róma vonalra helyeződött át. Innen ágazott ki az a török támadási szárnyvonal, amely a Duna mentén vezetett Magyarország és az osztrák örökös tartományok felé. Mivel a szultán nehezen közelíthette meg V. Károly birtokait, helyette legtöbbször öccsét, I. Ferdinándot támadta Magyarországon keresztül.⁵⁰⁵

A francia udvar azonban csak akkor folyamodott a török segítséghez, amikor a francia seregek Észak-Itáliában Páviánál 1525-ben súlyos vereséget szenvedtek és I. Ferenc király maga is Habsburg-fogságba esett. Az első francia–spanyol háború (1521–1526) a spanyol túlsúlyt biztosító madridi békével ért véget; a francia király jelentős területekről volt kénytelen lemondani. I. Ferenc fogságba esése után az erőviszonyok a Habsburg-ház javára tolódtak el. A francia király régi szövetségeseivel, az általa pénzelt, mindig átcsoportosulóban levő itáliai szövetségi rendszerekkel a Habsburg–Valois egyensúlyt helyrebillenteni már nem tudta.

Ebben a nyomasztó helyzetben a francia király anyja Szulejmán szultán támogatását kérte V. Károly ellen. 1525 vége felé Frangepán János grófot küldte követségbe a szultánhoz, s arra biztatta őt, hogy támadja meg V. Károly sógorát, a magyar királyt. A szultán 1526 februárjában megígérte támogatását a francia királynak. I. Ferenc pedig négy hónappal azután, hogy 1526 januárjában Madridban békét kötött, Itáliában szövetségeseiket keresett a császár ellen. Megalakult a cognaci liga, a francia király, a Medici-családból származó VII. Kelemen pápa, Velence, Firenze és Milánó császárellelens szövetsége.⁵⁰⁶

Szulejmán szultán a franciák kérésére támogatta a Habsburg-ellenes szövetséget. Ezzel a török döntő tényezővé vált az európai politika színpadán. Mivel a Habsburgok és a Jagellók szerződése Magyarországot is a Habsburgokhoz kapcsolta, ennek következtében a török hazánk földjén igyekezett csapást mérni a Habsburgok hatalmára.⁵⁰⁷ Magyarország sorsa 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában megpecsételődött; a fiatal II. Lajos, Magyarország és Csehország királya, holtan maradt a csatáéren. Szulejmán szultán a mohácsi győzelemmel akaratlanul úgyszólván „besegítette” legnagyobb ellenségeit, a Habsburgokat Magyarország trónjára.⁵⁰⁸ Ezután a Porta politikája arra irányult, hogy Magyarországot mint hűbéres államot egy törökbarát uralkodó személyén keresztül magához kapcsolja, ezzel is csökkentve az ország megtartásának gondját és nem utolsósorban költségeit.

Mint ahogy a török hódításnak sem a szerb, sem a román fejedelemségek nem tudtak ellenállni, úgy Magyarország sem egymagában.⁵⁰⁹ Hazánk a kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés törvényszerűségei folytán egyszerűen nem védhette ki a katonailag sokszorosan erősebb török birodalom fokozódó nyomását.

A keleti Habsburg-országoknak is fő érdekükké vált a török veszedelem elhárítása, a török elleni védekezés. A Habsburg-ház azonban soha nem tudta összes eszközeit a török ellenséggel szemben összpontosítani. Egyrészt a Habsburgok ellentéte Franciaországgal, Velencével, időnként a pápai udvarral és más európai hatalmakkal, másrészt a reformáció okozta szakadás kizárta a török elleni egységes fellépést. V. Károly császár a távoli magyarországi török front háborúi elől már csak azért is igyekezett kitérni, mivel hiányoztak hozzá anyagi eszközei. A császár fizetési mérlege időnként

igen kedvezőtlen volt; majdnem minden vállalkozásában rá volt utalva a Fuggerek pénzügyi segítségére.⁵¹⁰

Anglia, Velence, Bajorország, sőt az egyházi állam is időnként a Habsburg-ellenes koalícióban vett részt. Európa harmadik hatalma, Anglia, hol Spanyolország, hol Franciaország oldalán avatkozott be, aszerint, hogy az európai hatalmi egyensúly fenntartása érdekében melyik megoldást tartotta magára nézve előnyösebbnek. V. Károly császár az itáliai háborúk folyamán többször került Rómával éles ellentétbe, amikor azután a pápa – így különösen VII. Kelemen és III. Pál – időnként a francia politikát támogatta.

I. Ferenc francia királyt egyáltalán nem befolyásolta a török előretörése abban, hogy gazdasági és politikai előnyök fejében jó viszonyt építsen ki az oszmán hódítókkal. A franciák átvették a kezdeményezést a Földközi-tenger keleti és déli részén, majd helyzetüket 1536-ban kétoldalú szerződésben rögzítették. Ez a szoros politikai és katonai együttműködésen alapuló szövetségi szerződés olyan előnyökhöz juttatta a francia burzsoáziát az adott területen, amelyet az 1700-as évek közepéig egyedül és zavartalanul élvezett.⁵¹¹

A francia diplomácia igyekezett a szövetségi rendszert kiszélesíteni, felbujtva a Habsburgok ellen Dániát, Svédországot, Lengyelországot és Erdélyt. E szövetségi rendszer segítségével tudta biztosítani Franciaország a maga létét a Habsburgok ellen. A francia diplomácia török vonala viszont bizonytalan helyzetbe sodorta Magyarországot (és Lengyelországot), hiszen a francia–török szövetség számukra nem jelentette a török terjeszkedés végét. A francia külpolitika következményeképpen felgyorsult a Portától való függési viszony kialakulása, különösen Magyarországon.⁵¹²

A politikai egyensúly kiemelkedő képviselője a velencei köztársaság volt. A 16. században legfontosabb feladatának először a francia túlsúly, majd a spanyol hatalom ellen irányuló ellensúly megteremtését tartotta. A török elleni védelemben egyébként érdekelt Velencét ugyanis időről időre Spanyolország és a német-római császárság veszélyeztette. Bár a török birodalom közvetlenül sohasem fenyegette az adriai köztársaság függetlenségét, de a Földközi-tenger medencéjébe való benyomulásával támadta a városköztársaság égei-tengeri és balkáni szigetbirtokait. Velence, ez a hosszan elterülő és keskeny tengeri hatalom, tisztában volt hídfőállásai törekenységével. Éppen ezért a Signoria követői és vezetői diplomáciai úton próbáltak védekezni a török támadások ellen.⁵¹³

Mivel Velence gazdasági bázisa a keleti kereskedelmi monopólium megszerzésén és fenntartásán nyugodott, s ugyanakkor a gazdaságilag elmaradottabb török birodalom is rászorult a velencei kereskedők közvetítő tevékenységére, a Porta kedvező kereskedelmi feltételeket biztosított számára. Ez az oka annak, hogy az adriai köztársaság csak akkor vívott korlátozott és védelmi jellegű háborút, ha a török valamelyik kereskedelmi és hadászati fontosságú birtokát – Negropontet, Ciprust stb. – támadta. Ez a sajátos helyzet indokolja, hogy a Signoria politikája szinte soha nem volt összhangban a török elleni védelemben leginkább érdekelt többi ország – 1526 előtt Magyarország, utána a Habsburg birodalom – szándékaival.⁵¹⁴

A pápaságnak Magyarország megsegítésére irányuló politikáját az első időkben jelentősen befolyásolta a Habsburg- és a Valois-dinasztia küzdelme, amelyben a pápák

gyakran a franciák oldalán állottak. VII. Kelemen úgy látta, hogy a franciák itáliai terjeszkedése kisebb veszélyt jelent a pápák önállósága szempontjából, mint V. Károly császári hatalma. Nagy csapások idején a pápák pénzbeli segítséggel, sőt sereg kiállításával is szolgáltak. Indirekt módon azzal járultak hozzá a török elleni védelem költségeihez, hogy egyes fejedelmeknek átengedték az annataikat, papi tizedeket, néha még az egyházi vagyon egy részét is. Így megengedték Ferdinándnak és utódainak, hogy a magyar főpapság annatait és egyéb taksáit az egész század folyamán a török védelmére fordítsák és megengedték a pápák azt is, hogy a magyar püspökök jövedelmük nagy részét átadják a királynak, többnyire a végvárak fenntartása érdekében.⁵¹⁵

Az európai nagyhatalmak számára a török veszedelem még akkor is másodlagos fontossággal bírt, ha esetleg birodalmuk egyik vagy másik pontját közvetlenül fenyegette. V. Károly császárt csak annyiban érdekelte a török kérdés, amennyiben spanyol és itáliai érdekek forogtak kockán. Itáliát akarta biztosítani a török folyton fenyegető partraszállása elől és a spanyol partokat a szultán észak-afrikai kalóz alattvalói elől. Ezért hajlandó volt, jelentős erőfeszítésekkel, tengeri hadjáratokat vezetni Tuniszba és Algírba.⁵¹⁶

Am a szultánt Magyarországon megtámadni – olyan vállalkozásnak tűnt, ami V. Károly erejét felülmúlta volna. Hadinépét Spanyolországból és Itáliából felvonultatni, s azt oly távoli országban, mint Magyarország, irányítani; utánpótlásról, tüzéségről, hadiszerekről és élelmezésről gondoskodni, s a háborút olyan területen folytatni, ahol egy-két összecsapással alig juthat el döntéshez –, mindezek olyan kiadásokkal jártak volna, amit V. Károly császár állandóan kimerült kincstára nem tudott volna fedezni. S miközben főerejét ezzel a vállalkozással kötötte volna le, gazdag tartományai Itáliában és Németalföldön tárva-nyitva álltak volna a francia király támadásai előtt, aki ilyen kedvező alkalmat – fő ellenfele lekötöttségét a magyarországi török fronton – bizonyára nem hagyott volna kihasználatlanul.⁵¹⁷

A német birodalom fejedelemségeit már közelebbről fenyegette a török veszély. Mohács, de főként Bécs ostroma és Budavár elvesztése a németeket is megremegtette. A német fejedelmek azonban nem nagy hajlandóságot mutattak, hogy pénzügyi forrásaikkal még tovább erősítsék a központosításra törekvő Habsburgok hatalmi helyzetét. Sokkal jobban féltek a Habsburg-testvérek hatalmának növekedésétől, mint a töröktől.⁵¹⁸ Bizonyosra vehető – írja Ferdinánd egyik levelében –, hogy Luther követői, még ha a segítség szükségességét belátják és hajlandók is arra, hogy teljesítsék, attól félnek, hogy a Habsburgok a fegyvereket ellenük fordítják, ha a törököt legyőzték és a béke tartóssá válik Franciaországgal, Angliával és Itáliával.⁵¹⁹

Az egység és a belső összetartó erők hiányán és a török ismétlődő támadásain kívül a reformáció gyengítette V. Károly fellépését Franciaország és a török ellen. A német birodalmi rendek a vallási ellentétek miatt fenntartásokkal éltek a török segély ügyében. A protestánsok attól féltek, hogy a pénzt és sereget a császár majd nem a törökök ellen, hanem ellenük fordítja. A protestáns fejedelmek V. Károly központosító törekvéseivel szemben a francia királyra igyekeztek támaszkodni. A Franciaország ellen viselt háborúban a császár kénytelen volt vallási és politikai engedményekkel megvásárolni a birodalom támogatását.⁵²⁰ A német birodalmi rendeket egy-egy veszélyesebb-

nek ígérkező török támadás felrázta ugyan, de csakhamar visszaestek korábbi nemtörődömségükbe, ha Magyarországon megtört a csapás.⁵²¹

A magyarországi polgárháború kitörése és ezzel együtt a török betörések elhárítása, a költséges védővonal kiépítése Ferdinánd országainak rendkívüli pénzügyi megterhelésével járt együtt. E roppant terheket Magyarország maga a saját adójából nem fedezhette. Ferdinánd egyrészt subsidiumot és rendkívüli adókat vetett ki országaira, hogy a fenyegető török hatalommal és Szapolyai Jánossal szemben seregeket tudjon kiállítani. Másrészt a német rendeket igyekezett – császári bátyja engedelmeivel – a birodalmi gyűléseken megmozgatni, hogy segílyt („Türkenhilfe”) szavazzanak meg számára. A birodalmi segítség rendes formája a „római hónap” (Römermonat), mely eredetileg a császár római koronázására adott hadi erőnek egysége volt (4000 lovasból és 20 000 gyalogosból, illetőleg ezeknek egyhavi tartásdjából állott).⁵²²

A német birodalom hozzájárulása a védelemhez elérte az évi 600 000 forintot, ami megközelítette a királyi Magyarország egyévi összes jövedelmének összegét. A ténylegesen befolyt pénz azonban messze elmaradt a megszavazott mögött, s a végén a bécsi udvari kamara kezéből az egész összegnek csak a töredéke jutott a magyarországi védelmi vonalba.⁵²³

A birodalmi gyűlések előtt egyre-másra megjelentek a magyar követek, hogy „a vesztének induló, már-már elveszett ország megmentésére segílyt kérjenek”.⁵²⁴ A követek eleven színekkel festették a török erejét és kegyetlenségét. A német fejedelmek azonban unták, terhesnek tartották a birodalmi gyűléseken segílyért könyörgő magyar követeket.⁵²⁵

A magyarországi török védekezés támogatására érkezett segítség a szomszédos Habsburg-országokból is: Ausztriából, Morvaországból, Csehországból és Stájerből. Ezek hozzájárulása azonban sokkal kisebb volt annál az összegnél, amit a saját határak védelme a török ellen rájuk rakott volna.⁵²⁶

Ferdinánd – mániákusan ragaszkodva a magyar ügy fegyveres rendezéséhez – abban az értelemben igyekezett császári bátyja politikáját befolyásolni, hogy hagyja abba a Franciaország elleni küzdelmet és minden erejét kelet felé fordítsa. Minthogy azonban V. Károly hatalmi forrásait nagy nyugati vállalkozásai teljesen kimerítették, ezért nagyon hamar felismerte, hogy Magyarország meghódítása egyelőre meghaladja a Habsburg-birodalom lehetőségeit. Kevés pénzt és időnként némi segílyt küldött ugyan öccsének, Ferdinándnak, akit egyébként állandóan megegyezésre intett Szapolyai Jánossal, illetve a törökkel; elégedjék meg a hatalom megosztásával és ne keresse ellenfelét a török szövetségbe.⁵²⁷ Ferdinánd azonban elutasította bátyja gondolatmenetét, s a török távortartásának egyetlen lehetséges módjaként a továbbiakban is Magyarország bekebelezését tekintette.⁵²⁸

V. Károly császárnak egy univerzális monarchia megalapítására irányuló törekvése a nemzeti, territoriális és vallási elkülönülésen hajótörést szenvedett. Végül is az elkülönülés erői győztek a német népnél, amely két vallási táborra szakadt, és a német birodalomban, amely territóriumokra esett szét.⁵²⁹ A spanyolok a 16. század nagy török támadásait visszaverték, és megvédték Dél-Itáliát és a Földközi-tenger nyugati medencéjét. Ugyanakkor V. Károly császár beletörődött abba, hogy Magyarország

nagy részét a török csapatok tartották megszállva, s az sem érdekelte, hogy a maradék „királyi” Magyarország is hadszíntérré vált. A Habsburg-birodalom labilis pénzügyi helyzete, az itáliai háborúk követelményei, s nem utolsósorban a magyar rendek ingatagsága és szűkkeblűsége megnehezítette a dinamikusabb török politika alkalmazását.

Ezért a Habsburgok csak a status quo fenntartására törekedtek a törökkel szemben, s ennek érdekében hajlandók voltak nagy engedményekre is.⁵³⁰ Az egyensúlyi helyzetből eredő szétdaraboltság állandóvá tette az országban a háborút. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy a Habsburgoknak szükségük volt Magyarországnak legalább egy részére, s annyi ereje volt még Ferdinándnak is, hogy ezt nemcsak Szapolyaival, de a törökkel szemben is megvédelmezze.

A Habsburgok tényleges hatalmi helyzete nem tudta megmenteni Magyarországot a pusztulástól; a török kiűzése a 16. század derekán meghaladta lehetőségeiket. De katonai erejük elegendőnek bizonyult a török hódítás lelassításához és megállításához. Így az elveszett országrész sem válhatott a török birodalom szilárd részévé; megmenekült attól, hogy a török hódítók idegen, fejlődésképtelen társadalma – a balkáni országokhoz hasonlóan – ezt az elégtelenül meghódított és berendezett végvidéket is a maga mozdulatlanságához idomítsa.⁵³¹

A VÉGVÁRI RENDSZER FENNTARTÁSÁNAK KÖLTSÉGEI

Egyik leglényegesebb kérdés, amin már a kortársak is vitakoztak, hogy vajon a területében és lakosságában megfogyott Magyarország fel tudta volna-e tartani saját erejéből az oszmán hadak állandó támadását, vagy sem. A kérdést úgy is fogalmazhatnánk: kitellett volna-e az ország adójából a végvárok kiépítésének és fenntartásának egyre növekvő költsége, a katonaság zsoldja és felszerelése?

Az egyik tábor véleménye szerint Magyarország adója elég lett volna a költségekre, ha azt rendszeresen beszedik, hűséggel kezelik, és ha nem folyik el a bécsi udvartartás, az uralkodócsalád, a dinasztikus politika hazánktól idegen céljaira, az amúgy is korrupt udvari szervek kezén. A másik tábor véleménye szerint „... az örökös ellenség is annyira elhatalmasodott, hogy egy ország nem állhatna neki ellent, és főképpen Magyarország nem, mely a hosszadalmas pusztítások folytán néptől és egyéb hadi szükségletektől erősen meg van fosztva”.⁵³²

„Mily nagy és mérhetetlen költségeket kénytelen Ő Felsege már néhány év óta és még most is a végek fönntartására kiadni – mondotta Rueber János felső-magyarországi főkapitány az 1577. évi hadi tanácskozáson –, mindenki előtt ismeretes”.⁵³³ A 16. században csak a végbeli építkezésekre általában évi 100 000 forintot irányoztak elő. Ferdinánd király hadereje 1554/55-ben Magyarországon és Erdélyben összesen 15 144 főt számlált, melynek évi szükséglete 761 766 forintot tett ki.⁵³⁴ Magyarország megvédésének költségvetése – Karl Oberleitner számításai szerint – háborús időben évenként 874 824 forint, békeidőben pedig 358 776 forint volt.⁵³⁵ A jól értesült velencei követ szerint Magyarország védelme az 1550-es és 1560-as években évi 900 000 forintba került, majd évi költségei egymillió, másfél-, sőt kétmillió forintra emelkedtek.⁵³⁶

A védelmi vonal meghosszabbodásával, s ennek megfelelően a védelmi költségek rohamos emelkedésével fordított arányban csökkent az ország területének nagysága és teherbíró képessége. Habsburg-Magyarországon a kincstár teljes bevétele évenként 4–600 000 forintra rúgott a 16. század közepén.⁵³⁷ Történetírásunk már a múlt század végén tisztázta, hogy a magyarországi zsoldoshaderők fenntartása messze meghaladta a királyság anyagi erejét.⁵³⁸ Ezen álláspont szerint a végvári vonal csak úgy volt fenntartható, hogy a Habsburgok, illetve az uralmuk alatti többi ország, az örökös tartományok és a német birodalom állandó jelleggel hozzájárultak a kiadásokhoz.

Az országgyűlés 1547-ben kijelentette, hogy „a végvárok fenntartására mindenesetre szükséges a császári és királyi szent felségek (V. Károly császár és Ferdinánd király –

Sz.I.) és a birodalmi hercegek népeinek segélye és pénze . . . mert, hogy a magyarországi segély egymagában mindezekre nem elegendő”.⁵³⁹ Ezért Ferdinánd királynak magyarországi uralma megtartására állandóan rendkívüli adókat kellett igénybevennie, továbbá kölcsönökhöz – bátyja, V. Károly német császár, a délnémet kereskedőtökések, a pápa és a német fejedelmek – segélyéhez, valamint többi országa jövedelmeihez kellett folyamodnia.⁵⁴⁰

Ferdinánd király arra kényszerült, hogy magas kamatra vegyen fel kölcsönöket mindenekelőtt ausburgi bankároktól, a Fuggerektől, Welserektől, Paumgartnerektől és Höchstetterektől.⁵⁴¹ Így aztán adósságai évről évre – az 1547-es években 1 090 000, az 1552-es években 1 270 000 forintra – szaporodtak.⁵⁴² Az adósságok 1578 végén – Malaspina bécsi nuncius szerint – már 11 millió scudót tettek ki.⁵⁴³ I. Ferdinánd és utódai többi országuk, valamint a pápai és birodalmi segélyek ellenére sem tudták elkerülni az állam súlyos eladósodását, ami később a tizenötéves háború (1593–1606) katonai kiadásai miatt pénzügyi csődhez vezetett.

A Habsburgok megszervezték ugyan már ekkor a pénzügyek intézésére szolgáló központi kormány szervet, a kamarát, de ez a szerv ekkor még nem tudott megfelelni a reá váró feladatoknak. Az udvari kamara (Hofkammer) működését egyrészt a rendi ellenállás, másrészt az állandó pénztelenség gátolta, és szinte csak névlegessé tette a központi adminisztrációt.⁵⁴⁴ Az adó és a katonai költségek kirovásánál az udvar nem tudta akarátát közvetlenül keresztülvinni, a rendi adminisztráció korszerűtlen apparátusa pedig még azt a csekély összeget sem tudta előteremteni, ami reálisan mozgósítható lett volna.⁵⁴⁵

A király különböző jövedelmei Magyarországon az ún. királyi kamarába folytak be. I. Ferdinánd uralkodása idején egy ilyen kamara működött, Pozsonyban. Már Miksa idején 1567-ben szükségessé vált egy másik kamara szervezése a tizenhárom északkeleti megye számára. Ez a szepesi kamara volt, Kassán. Majd amikor a király 1578-ban a két déli végvidék védelmét Károly főhercegre bízta, a horvát és szlovén végekre a gráci kamara illetékessége terjedt ki. Minthogy az udvari kamara a pénzügyeket nem tudta központosítani, ennél fogva a pozsonyi magyar és a szepesi kamara a helyi jövedelmeket igyekezett a szükséglet céljaira lekötöni. A végvárok ellátása is ilyen helyi jövedelmek alapján történt.⁵⁴⁶

A pénz túlnyomó része az adórendszerből – elsősorban a jobbágyok, kisebb részben a polgárság pénzéből – származott. A hadi adó (contributionale) azonban nem bizonyult elegendőnek az ország fenntartására, ezért szükségessé vált a cameralénak is erre fordítása. Ám a regálék közül éppen a legnagyobbak, a bányák, a pénzverés, a harmincadvám egy része osztrák hatóságok kezén volt. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, annyi azonban megállapítható, hogy a Habsburg kormányzók a bevételek javát – legalább egynegyedét, de inkább egyharmadát – kivitték az országból, s az udvartartás költségeire, nem pedig a török elleni védelemre használták fel.⁵⁴⁷

A pozsonyi magyar kamarának a rendes, biztos jövedelme tulajdonképpen a német tartományokba irányuló magyar szarvasmarha-kivitel utáni vámbevétel volt. De a leggazdagabb harmincad, a magyaróvári, ki volt véve a magyar kamara hatásköre alól, a megmaradt harmincadok jövedelmeit pedig jelentős részben a helyszínen vették fel a

király hitelezői. Gyakori eset volt, hogy a király tartozásai fejében bizonyos számú állatra elengedte a nagybirtokosnak vagy éppen a legnagyobb tőkével rendelkező kereskedőknek a harmincadot.⁵⁴⁸

A teljes jövedelem, mely a pozsonyi és a szepesi kamarához befolyt, a harmincadon kívül a szinte évenként megadott portális (dicalis) adóból, a királyi városok taksájából és cenzusából (azaz rendes és rendkívüli adójából), az egyházi tizedből, továbbá a vártartományok bevételeiből tevődött össze. Mivel azonban a vártartományok bevételeit rögtön a helyszínen kiutalták a várak fenntartására, a harmincadok nagy részét előre lefoglalták a hivatalnokok fizetésére és adósságok törlesztésére, a contributionale fizetésével pedig az elszegényedett jobbágy restans maradt, így aztán a magyar kamara legtöbbször nem tudta a szükségessé vált nagyobb összegeket előteremteni.⁵⁴⁹

A kamara a pillanatnyi szükségben kénytelen volt kedvezőtlen kölcsönöket felvenni, vagy a kincstári birtokokat zálogba adni (inscriptio). Ez egyes birtokoknak bizonyos meghatározott pénzösszeg ellenében zálogkénti átruházását jelentette a hitelezőre. Az inscriptionál nem határozták meg a birtokviszaválthatóság határidejét; így a zálogbirtok az utódokra is átszállhatott.⁵⁵⁰

A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok földesúri jövedelmei jöttek számba.⁵⁵¹ Ebbe a jövedelmi kategóriába sorolhatjuk azokat a sokrétű bevételeket, melyeket a váruradalom falvainak jobbágysága volt köteles fizetni, illetve adni mindenkor földesurának. „Az ellátásra, valamint az élelem elegendő és biztos beszerzésére nincs más mód a végeken – tanácsolja Schwendy Lázár tábornok 1577-ben –, mint hogy a legfontosabb véghelyeket saját alattvalókkal lássuk el, kik a földműveléssel foglalkoznak; a legközelebbi uradalmat pedig, amennyi adás-vevés, kereskedés és egyéb hasznavehető eszközökkel elérhető, arra bírandók, hogy ezen helyek saját biztos jövedelemmel és szolgálmányokkal bírjanak.”⁵⁵²

A várakkal minden esetben tartozékok jártak együtt, melyek rendeltetése a várbeliek ellátása volt. A vár úgy szerepelt, mint a birtok középpontja, a földesúr anyagi erejének összpontosítója, tehát nem katonai létesítmény elsősorban, hanem lakó- és gazdasági objektum.⁵⁵³ A vár uradalmi központ, hova 10–20, esetleg 30–40, de olykor száznál is több falu hordta össze szolgáltatásait. Berlász Jenő és Szabó István számításai szerint a 16. század közepén a királyi kézben maradt Magyarország földjének körülbelül háromnegyed része, a 16. század végén körülbelül fele tartozott a vár-birtokokhoz.⁵⁵⁴

A váruradalomból származó jövedelem kétféle volt. Egy része természetben és más fogyasztási cikkben folyt be vagy a majorsági kezelésben levő földekből, vagy a parasztok úrbéri szolgáltatásaiból. Másik része készpénz volt, s a parasztok cenzusából, továbbá a kisebb királyi haszonvételekből – ital- és húsmérés, malmok, vám- és rév-helyek – vagy a termények eladásából származott.⁵⁵⁵ Az egri püspöki birtokokból 1594/95-ben a következő bevételi források származtak: a) földesúri pénzadó, a cenzus; b) pénzben fizetendő ajándék (munera) pálinkából; c) természetben szolgáltatandó ajándék (munera, victualia), bárányból, sertésből, tyúkból, borból, sajtból és tavaszi gabonából (zabból); d) búzában szedett őrlési vám (telonium ex molendino); e) a maklári vám bevétele sóból; f) a maklári vásáron szedett ún. vásárpénz (telonium nundinale).⁵⁵⁶

Akadtak birtok nélkül szűkölködő várak, volt egy-két nagyobb végház, amelynek csekély kiterjedésű a birtoka, pl. Győr, Komárom és Kassa. De voltak olyanok, amelyek egyhamar nem szorultak külső segítségre. Sziget, Kanizsa, Eger, Gyula, Szatmár, Sárospatak, Tokaj, Sáros, Likava, Trencsén, Murány, Makovica, Munkács, Zólyom és más várak jelentékeny saját jövedelemmel rendelkeztek, amikor a király birtokában voltak.⁵⁵⁷ De egyetlen várunk sem múlta felül ebben a vonatkozásban az egri várat, amely a magyarországi végvárak sorában a legnagyobb kiterjedésű birtokkal és bevételi körzettel rendelkezett.⁵⁵⁸

A vár gazdasági vezetése a provizor, magyar szóhasználatlaltal: udvarbíró kezébe volt letéve. Az ő kezébe futottak össze a vár gazdálkodásának szálai. Ő vezette írnoka és a számtartó útján a bevételi és kiadási számadásokat, tartotta nyilván a vár sok forrásból táplálkozó járandóságait. E sokféle teendő végzésében segítségére volt a kulcsár és a sáfár, működésére pedig a melléje kirendelt számvevő, ellenőr vigyázott.⁵⁵⁹

Az egri vár gazdasági szervezete Sugár István megállapítása szerint láthatólag két részre oszlott: a) a szerződéses alapon munkálkodókra, akik meghatározott készpénzfizetést és ellátást élveztek; b) akik nem húztak fix fizetést, és nem tartoztak a mindennapi „praebendarius”-ok sorába, hanem csak alkalmyszerűen részesültek valamelyes juttatásban. Az első csoportban találjuk a provizor mellett a számvevőt (rationista), az írnokot (scriba), a sáfárt (dispensator), a kulcsárt (claviger), a kasznárt (frumentarius), a szakácsot, a kertészt, a bodnárt és az óra kezelőjét. Az alkalmazottak másik csoportjában találjuk a börtönőrt, a cipóosztót, a fa- és szénaosztót, a jégverem kezelőjét, a kocsmároszt, a mészároszt és a kéményseprőt.⁵⁶⁰

A váuradalom képzésénél a vezérelv az őrség és a vár fenntartása. Az 1570. évi munkácsi utasítás a majorsági gazdálkodás „mindenekelőtt” való szorgalmazását azzal indokolja, hogy „főleg éppen ettől függ a hely élmezése, és ebből szokták fedezni a várőrség ellátását”.⁵⁶¹ A váuradalom képzésének gyakori módja a fegyveres erőszak. Az enyingi Törökök servitora, Martonfalvay Imre deák is így szolgálta urait: „... miért hogy Szepligethöz igen kevés jószág vala, nem volt az nagy pusztá várat honnét építenöm. . . az Kaal völgyet, az német völgyet és az Dergicséket Szepligethöz foglalám szolgálatra, az Tomay Ferenc rész jószágát azonképen”.⁵⁶²

Magyar Bálint két kicsi, de fontos és jól őrzött vár kapitánya volt, Szigligeté és Fonyóde. A két vár közötti összeköttetés által teremtett hídfő nagyon kényelmetlen volt a somogyi török erődök számára. Magyar Bálint mindent elkövetett e várak fenntartása érdekében. Ezt jól szemlélteti élénk birtokszerző tevékenysége is. Elragadta Palotától Ordát és Szálláslakot, a tihanyi vártól elfoglalta Szamárd falut, s „hatalmasul” bírta Lullát, Ságvárt és Csegét. Ezenkívül Magyar Bálint kezén találunk még 25 falut Somogyban, „melyek előbb vagy utóbb tihanyi birtokok voltak”. Fonyód Szigetvár eleste után kilenc évvel pusztult csak el, s legtovább bírta a somogyi végházak közül a török nyomást.⁵⁶³

A királyi várak sora jelentősen szaporodott az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása vagy szerződéses átvétele útján. Buda eleste után a rohamosan terjedő török hódoltság hamarosan megsemmisítette a kalocsai érsekséget, a pécsi, csanádi, boszniai, szerémi püspökségeket, elfoglalta a győri, veszprémi, egri, váradi püspökség és az esz-

tergomi érsekség egy részét. Esztergom 1543-ban török kézre került, s a magyar római katolikus egyház feje kénytelen volt székhelyét Pozsonyba áttenni. I. Ferdinánd és Szapolyai János egyaránt igénybe vette az egyházak jövedelmeit, ha a fegyveresek zsoldjáról, vagy a várak erősítéséről volt szó. A megürült főpapságokat egy ideig nem töltötték be, s jövedelmüket a végvárakra fordították.⁵⁶⁴

A nyitrai, győri, veszprémi, egri püspökségek évtizedeken át laicizálódtak. A nyitrai püspökség egyszerűen a Thurzók családi vagyonának számított, a győri püspökség 1533-ig a szerb származású Bakics Pál tulajdona, az egri püspöki várat és birtokait Serédy Gáspár és Perényi Péter tartották kezükön. A két király közötti küzdelemben a püspökségek csaknem kivétel nélkül világiak kezére kerültek.⁵⁶⁵

A váru radalmak kialakításánál igen jelentékeny helyet foglaltak el a lefoglalt egyházi birtokok és jövedelmek. Devecseri Choron András már 1527-ben elfoglalta a tihanyi apátságot és birtokait. Ferdinánd 1539-ben az apátság kormányzójává tette Choront, míg annak kiskorú fia nem töltheti be az apáti tisztséget. Mivel azonban Choron János világi úr maradt, az apátság birtokait a király vette át, s ezután királyi várkapitányok (Horváth Márk, Takaró Mihály, Gyulaffy László) parancsoltak a benecések egykori monostorvárában és birtokain.⁵⁶⁶

A zalavári apátságot már jóval a török idő előtt úgynevezett világi kommandátorok vezették: Nádasdy Tamás, Hasságh Ferenc, Mezölaky Ferenc (ez utóbbi később belépett az egyházi rendbe és tényleges apát lett). Az apátság jövedelmeit a világi kezelés mellett a török időkben jelentős részben a zalavári erősségre fordították, különösen Mezölaky alatt, aki kiépítette és korszerűsítette Zalavárt.⁵⁶⁷

A veszprémi püspökség és a káptalan birtokainak legnagyobb részét a király Veszprém, Palota és Tihany várának fenntartására rendelte. A kanonokok majdnem minden birtoka „egyrészt a keresztény név ellenségeinek félelméből, másrészt magyarországi némely urak és nemesek, illetve katonák erőszakos foglalása miatt . . . idegen kezek hatalmába került”. Ezeknek nagyobb részét a király foglalta le, s az ő „oltalma alá” tartozott. Garaboncot, Merenyét és Újlakot (Zala m.) Veszprém elfoglalása (1552. június 1.) után Thuri György kanizsai kapitány szerezte meg.⁵⁶⁸

Miután Ferdinánd 1548-ban Perényi Péter halála után megszerezte az egri várat, a püspöki birtokokra és jövedelmekre is rátette a kezét. A király 1548. december 20-án a püspöki jövedelmek kezelésére és e fontos vár fenntartására nézve egyezsége lépett Oláh Miklós püspökkel. A megállapodás értelmében a beszedett jövedelemnek egyharmada a püspöké, a második harmada a püspöki lak és a vár helyreállítására, épületeinek karbantartására, a harmadik harmada pedig a várórség zsoldjának fizetésére szolgált.⁵⁶⁹

Ezt a szerződést újította meg az uralkodó a következő püspökkel, Verancsics Antallal 1557. december 28-án. Eszerint a várban két várnagy (castellanus) volt; az egyik a hadi, a másik a gazdasági ügyeket intézte, de mind a kettő a püspöknek volt alárendelve. A jövedelmekről a királyi számtartónak kellett beszámolni. A helyzet 1563-ban módosult; az egri „eretnek” polgárokkal való huzavonát erősen megunva, Verancsics lemondott teljesen püspöksége jövedelmeiről, magának csak évdíjat tartott fenn. A püspöknek csak az egyházi ügyekben maradt meg az intézkedés joga. Azután a

király a maga tisztviselőivel kormányozta az egyházmegyét; az egeri püspökség valamennyi birtoka és minden rendű jövedelme az egeri várat szolgálta. A kamarai adminisztráció rendszere fennállott egészen 1596-ig, amikor Eger török uralom alá került.⁵⁷⁰

A török hódoltság fokozatos terjeszkedése nyomán egyes helységek elszakadtak a magyar állam területétől, s így jövedelmeik is megszűntek. A magyar tanácsosok helyesen írták 1559-ben a királynak, hogy a várak fenntartása a falvak birtoklásától függ. Ha a falvak elvesznek, akkor a várakat le kell rontani. Ezért a meghódolt falvakat égetéssel és pusztítással is kényszeríteni kell, hogy az adóját fizesse, s az ingyenmunkát a váraknál végezze.⁵⁷¹ Ezeket az állami jövedelmeket egyes várak javára írták és behajtásukkal is a várat bízták meg. Ezeket a jövedelmi tételeket nevezték az egeri várszámadások „occupatio bona”-nak.⁵⁷²

A végvári kapitányok a hódoltságban fegyverrel biztosítottak zsoldhiányt szenvedő várak számára adózó falvakat, fittyet hányva arra, hogy ki annak jogos tulajdonosa. Horváth Márk szigeti kapitány nemcsak Baranyában, Tolnában és Szlavónia közeli részeiben szedette Szigetvár járandóságait, hanem Bács megye nagy részében és Szlavóniának mintegy 300 falvában, melyeket ily módon Szigethez „hódított”.⁵⁷³ Zrínyi György és Bornemissza János kapitányok is jól tudták, hogy Kanizsát csak akkor biztosíthatják, ha a vártartomány falvait a behódolástól visszatartják, s ha minél több hódoltsági falut kényszerítenek az adózásra. A hódoltsági magyar községeket tüzzel-vassal pusztították, ha a magyar adót megtagadták.⁵⁷⁴ „Inkább éjjetek el mind – írja Kapitánffy István, Zrínyi György tisztartója –, hogy sem mint nekem ne szolgáljatok.”⁵⁷⁵

A végvárak fenntartásában lényeges része volt a juttatott, legtöbbször azonban erőszakkal szerzett földeknek. A 16. század híres törökverő vitézei, mint például Gyulaffy László, Magyar Bálint állandó portyázásaik során mindig több és több hódoltsági falu jobbágyságait kényszerítették adófizetésre. Ezzel azonban igen sok ellenséget szereztek maguknak. A katonai erőszakoskodásokon kívül a sok panasz az volt az oka, hogy a töröktől visszafoglalt földeket megtartották maguknak, hogy házuk népét és vitézeit elláthassák.⁵⁷⁶ „De ha a falvakat mind másnak osztják – írja Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány –, őfelsége a végházakat is adja másnak, mert látja Isten, énnékem nincs mivel tartanom, teljességgel kifogytam belőle.”⁵⁷⁷

A legnehezebb helyzetben a török–magyar területek érintkezési vonala volt, ahol állandósult a háborúskodás, másrészt kétfelé adózott, a magyaroknak és a törököknek is. A magyar adóztatás nagyobb megszakítás nélkül érvényesült tovább az egész hódoltságban. Az adó begyűjtésében a várőrsek játszották a főszerepet. A hódoltság területén fekvő helységekből az adó behajtása többnyire csak erőhatalommal volt lehetséges. Dobó István 1548-ban azt írja az országos kincstartónak, hogy az adót amennyire lehetett – karhatalommal – beszedte, noha „a török birodalmában” vannak az adózók. A hátralevőt is be fogja szedni, „noha szintén torkában vagyon az töröknek”.⁵⁷⁸ Az egeri vár földesúri jogokat gyakorolt egyes, délebbre fekvő helységekben is, messze a hódoltság mélyei felé is igyekezett kiterjeszteni hatáskörzetét. „Ennek a bonyolult szervező, ellenőrző és végrehajtó tevékenységnek az akciórádiusza, azaz

Egertől mért légvonalbeli távolsága északkeleti és keleti irányban elérte a 200, dél-nyugati irányban az Alföldön a 150–160, délkeletre pedig a 100 kilométert.”⁵⁷⁹

A végváriak hódoltsági akciói nem egy esetben a hódolt magyar jobbágyság termelő-erőinek pusztításával jártak. A katonák megadóztatták, vagy ha nem engedelmeskedtek, kifosztották a hódoltsági falvakat, vagy ha a falu valamilyen támaszt nyújthatott a töröknek, felperzselték. „Másfelől én immáron többet égettem el negyven falunál – írja Kerecsényi László szigetvári kapitány 1555-ben –, semmit nem használ, ez feldnek el kell pusztulni.”⁵⁸⁰ Mindez a végvári rendszer szükségszerű folyamánya. Mindkét fél a falvakért küzdött, minthogy a vár megtartása és fenntartása a vár körüli helységek birtoklásától függött.⁵⁸¹

Történetírásunk sokáig azt a nézetet vallotta, hogy a hódoltság pusztulását csak a török számlájára írhatjuk. A végváriak hódoltsági akcióiban azonban nem csupán a törökök hátországának, gazdasági bázisának a pusztítását kell észrevennünk, hanem számolnunk kell azzal is, hogy „ez egyet jelent a hódolt magyar jobbágyság és termelő-erőinek pusztításával”.⁵⁸² A felperzselések, pusztítások, amikor a végvári portyázások a török hódoltságba igyekeztek átvinni a háborút, a hódolt – zömében magyar – lakosságnak leírhatatlan nyomort és pusztulást hoztak. De látnunk kell azt is, hogy a végvári katonák azzal, hogy a hódoltsági falvakat pusztították, megakadályozták a török ellátását és – ellátás hiányában – előrenyomulását.⁵⁸³

A végvárak kapitányai azzal érveltek, hogy „az tereket közönséggel Magyarországon az hódolt népek tartják és éltetik mindennel”.⁵⁸⁴ A hódoltságiak nélkül nagyobb török sereg meg sem mozdulhatott volna nálunk. A szolgálatokból minden településnek kijutott. Ezek szállították a hadsereg számára az élelmet, a hadiszereket, az ágyúkat, ezek csinálták a sáncokat. De a hajóvontatás, várépítés, postaszolgálat, a salétromfőzés, sőt a török hadak és követek kalauzolása is az alattvalókat terhelte. Ezért írja Prépostváry Bálint 1594. február 3-án Mátyás főhercegnek, hogy „a török császárnak és az magyarországi hadnak minden ereje az magyarországi barmokban és szekerekben áll. Nincs az török császárnak, sem az ő hadának annyi tevéje, öszvére, ki az ő hadakozó szerszámát, élését elviselhetné az magyarországi paraszt emberek segítségével.”⁵⁸⁵

A hódoltságiak azért szenvedtek oly sokat a végvári katonaságtól és egyéb királyi hadaktól, mert a török végvári vitézek elsősorban a szomszédos falvakból élmeztek magukat. Az 1577. évi hadi tanácskozásokon Rueber János felső-magyarországi főkapitány is felvetette: „Az élelem és takarmány miatt lehetetlen télen át itt maradnia (ti. a töröknek – Sz.I.) ezen országokban; és ez még sokkal lehetetlenebb volna, ha sok mérföldnyi távolságra elvonnók előle mind a falvakat és alattvalókat, kiket a lőszeren kívül az élmezésnél, minden egyéb szükséglet beszerzésénél, valamint árkolásnál, hadalásnál és hasonló munkáknál használ. . .”⁵⁸⁶

Ezért merült fel többször is az a gondolat, hogy nem volna-e jó az egész hódoltságot elpusztítani.⁵⁸⁷ Nádasdy Tamás már 1541-ben azt ajánlotta, hogy Fehérvártól kezdve az összes falvakat fel kellene égetni, s a lakosságot távolabbra telepíteni, hogy a török ezekből a községekből segélyforrást ne nyerjen.⁵⁸⁸ „De az én bolond ítéletem szerint – javasolta Ormány Józsa sümegei várnagy Nádasdy Tamás nádornak 1561-ben – min-

denütt az terek várak környül egy nehán mérföldig el kellene pusztítani az földet.”⁵⁸⁹ „Az egész vidéket Magyarhonban Buda alatt el kell pusztítani – tanácsolta Schwendy Lázár tábornok 1577-ben –, hogy ily módon a közeledő ellenség annál inkább meg legyen fosztva az élelemtől s egyéb alkalmatosságtól.”⁵⁹⁰

A várbirtokot – különösen a töröknek behódoltat – sokszor a bizonytalan zsold pótlására a katonaság között osztották ki. A jövedelmi források e helyhezkötése, a katonai tisztségekért kapott birtokadományok szokása már az 1530-as évekre visszanyúlik, de ekkor még inkább az egyes földesurakhoz kötődik az ilyen adományozás. Ennek tehát sokkal inkább servitori jellege volt, amit az is bizonyít, hogy az urak a későbbiekben tetszés szerint vették vissza a familiárisaiknak juttatott földjeiket. A tényleges lovagtiszttség (officialatus) címén való birtoklás az 1540-es években kezdődött. A lovagtiszt (officialis) feladata volt béke idején a marjorság vezetése, a falu szolgáltatásainak beszedése. Katonái segítségével, akiket jövedelméből tartott, oltalmazta a rábízott falut, háború esetén pedig a várnagy parancsára összes lovasával a várórséghez csatlakozott. Ez a – korlátozott időre szóló – birtoklási forma kétségtelenül magán viselte a török birtokrendszer, a szpáhi-birtoklás jegyeit.⁵⁹¹

A lovagtiszttség címén való birtoklás egyik legszembetűnőbb példája a Balatonvidéken Paksy János esete, aki tizenegy teljes falut bírt, míg aztán tisztségéből távozván ezek a falvak mind visszakerültek a veszprémi váruadalomhoz. Mikor Thuri György átvette Palota kapitányi tiszttét, a török szomszédságában levő vár 67 községe 20 főlegénynek volt kiosztva; ők használták fel a jövedelmét, melyet fegyveres erővel hajtottak be és ebből fizették fegyveres szolgálk zsoldját is.⁵⁹² Ennek az adományozási módnak az volt a jelentősége, hogy a birtok fejében a tiszt katonákat tartott el, s ha más várba ment, vitte magával az általa fizetett embereket.

Az 1553. I.tc. 5.§ kimondja, hogy „a király katonái ne osszák ki maguk közt a falukat és városokat „timáruł”, mint a törökök szokták, s ne birtokolják kényük szerint”.⁵⁹³ De az ilyesfajta „bitorlások” továbbra is sűrűn előfordultak; a király maga elnézte – mint Verancsics Antal mondja –, hogy a hódolt helységeket „timáruł” a katonák közt kioszák.⁵⁹⁴ A török rendszerhez való hasonlóságot mutatja az is, hogy birtoklási joguk megszűnt, mikor a tisztek más vidékre kerültek. A legtöbbnek nevével vagy családjá nevével sem találkozunk a helység vagy a megye birtokosai között. Birtokaik ugyanis visszakerültek a váruadalomhoz.

A 16. század második felében azonban egyre inkább szaporodott azoknak a tiszteknek a száma, akik a katonáskodás révén szerzett birtokaikat állandósítani tudták. Ilyenek a Thuri, a Hathalmy, a Huszár család stb. több tagja. Az 1600 utáni időkbén Bakáts Sándor keszthelyi kapitány a mezővároshoz tartozó Csehi, Fenék és Lesencetomaj falvakat sajátjaként kezelte, s egy részüket később a gersei Pethöktől meg is váltotta.⁵⁹⁵

Az „officialatus” rendszere gyorsan terjedt, ami aztán súlyos visszaélésekhez vezetett. A főlegények alattvalóikként dolgoztatták az alájuk rendelteket, s kímélet nélkül vitték el utolsó falatjukat is.⁵⁹⁶ A várvizsgálatok során Korpona városa előadta, hogy „a szerencsétlen jobbágyok csaknem az egész vármegyében még többet panaszkodnak, mert az összes falvak ki vannak osztva a katonák közt, s ezek kényszerítik

őket, hogy az adó vagy rovás fejében annyi zabot és szénát fuvarozzanak be, amennyi nekik elég. . . S amelyik falu a katonának, kinek kiosztatott, a kénye-kedve szerinti zabot és szénát az ínség miatt be nem tudja szolgáltatni, annak lakosait az illető katona vasra veri s rajtok súlyos bírságot csikar ki.”⁵⁹⁷

Mit volt mit tennie, ha a végvár fenn akarta magát tartani, kiszipolyozta saját uradalmát, de ezenkívül a hódoltság általa elérhető területeit is. Az officiálisok részben maguk emésztették fel a falvak jövedelmeinek zömét, részben pedig rendszeressé váló erőszakoskodó túlkapásaik miatt meggyérült egy-egy helység lakossága. Az 1590-es években már maguk a várkapitányok sürgették a lovagisztek megrendszabályozását, az udvar pedig a kapitányok adományozási jogának megnyirbálásával végül is eredeti formájában felszámolta az officiatus intézményét.⁵⁹⁸

Már a kettős királyválasztás ürügyén elszabadult úri torzszalkodások alatt megkezdődött a katonai célokra rendelt váruradalmak kiépítése. De a várbirtokok képzésének fő időszaka az 1540 és az 1560 közé eső két évtized volt. Ezt a legtermészetesebbnek tarthatjuk, hiszen ez az az időszak, mikor a török nyomás szinte elviselhetetlennek tűnt. Sokszor megtörtént, hogy a végvári vitézek rátették a kezüket a nemesi birtokra, amiből számtalan összecsapás, villongás és pereskedés támadt. Magyar Bálint ronyódi kapitány 1562-ben jogos önérzettel védekezett: „Én reám nem Somogy vármegye panaszol, hanem az kik az Dráván túl laknak mint Tahy Ferenc és Perneszy András, kik az én árnyékomban nyugosznak.”⁵⁹⁹

Az erőszakos foglalásokat azonban utólag szentesítette az országgyűlés, illetve az uralkodó. Éppen ezért oly magabiztos a kapitány, amikor a királyi biztos a jogtalanul Tihanyhoz foglalt falvak után nyomoz: „. . . kijelentette, hogy akár kinyomozza a biztos a vár jövedelmeit, akár nem, azokat öfelsége mind az ő rendelkezésére bocsátotta, hogy tisztességes ellátást adhasson a várban levő elsőrendű vitézeknek”.⁶⁰⁰

A tulajdonképpeni újdonság az előző birtoklási viszonyokhoz képest a királyi várak birtokainál figyelhető meg. Itt a jövedelmek testületi behajtása a jellemző, valamint az elosztásnak és a jövedelemkezelésnek a kapitány vagy a porkoláb útján történő intézése, kik a központi hatalom képviselői. Ez egyfajta önállóságot jelentett a jövedelem kezelése terén, melyet egyedül a központi hatóságok ellenőrzése korlátozhatott kívülről. Ilyen várak a Dunántúlon: Tihany, Veszprém, Palota és Pápa stb.

A másik csoportra a jövedelmek magánbirtokos jellegű kezelése a jellemző. Itt az történt, hogy a földesúri jövedelem bizonyos – sokszor igen jelentékeny – részét lekötötték a vár fenntartására, meghatározott katona tartására annak ellenében, hogy az őrség jelentősebb részét a király fizette, s hozzájárult egyéb kiadásokhoz is. Ilyen várak a Dunántúlon: Vázsony, Devecser, Ugod, Essegvár, Szigliget, Csobánc, Rezi, Tátika stb.

A Veszprém megyei várbirtokok képzésében a világi földesúri birtok a számadatok szerint nagyobb mértékben vett részt. Ez nem véletlen, hisz például a létfontosságú védelmi övezetbe tartozó Pápa és Palota nagy kiterjedésű birtokai (vagy ezek jelentős része) királyi kezelésbe került, vagy úgy hogy a Podmaniczkyak kihalása után átvette a király a teljes birtokkomplexumot, vagy úgy, hogy az enyingi Török család birtokainak egy része Pápa királyi várrá válása után került központi kezelésbe. Ez utóbbi történt

Nádasdy Tamás nádor halála után Kanizsa várával is. A világi földbirtok ilyen nagyarányú részesezésének másik oka a Balaton-felvidék váruradalmainak az a vonása, hogy jelentős részük jogilag magánkezelésben maradt, s így a földesúri birtokoknak a várhoz tartozó részéből a király fizette őrség is részesezett.

Az egyházi birtokok megmaradt része is jelentősen hozzájárult az egyes erősségek fenntartásához, akár egyházi kezelésben maradt a vár, akár királyi lett. Sok esetben olvasható a forrásokban, hogy a veszprémi káptalan birtoka „Palota vár fenntartására van rendelve”, vagy Tagyon község 1557-től kezdődően a püspök birtokaként van összeírva, de ez nem jelenti, hogy ténylegesen az övé. Az egyház nagyon sok esetben csak névleges birtokos.⁶⁰¹

A három dunántúli megye (Veszprém, Somogy és Zala egy része) birtokviszonyainak áttekintéséből megállapítható: a teljesen török ellenőrzés alatt álló területeken, ahol magyar támaszpont már nem volt, hol a várakba húzódó nemesség még többé-kevésbé birtokai közelében maradhatott volna, azt figyelhetjük meg, hogy nemcsak a magyar közigazgatás szűnt meg, hanem a birtok teljes „újraelosztása” ment végbe (legalábbis átmenetileg). Így vált a somogyi 72 község mindegyike váruradalmi birtokká.⁶⁰² A csökkent jövedelmeket csak a várak őrsége, s egyes katonaurak tudták behajtani. Így a hódoltsági vidékek a királyi várak (Palota, Veszprém, Tihany) befolyási körzetébe tartoztak.

A másik terület a királyi várak utóvédjeinek vagy kisebb segítő egységeinek számító, magánbirtokosi várak uradalmi. Ilyenek a zalai Csobánc, Rezi, Tátika, Keszthely, Szigliget stb. Katonai értékük nem nagy. Erre a vidékre a magánföldesúri tulajdon stabilizációja a jellemző, s a várakba húzódó nemesség is úgy-ahogy érvényesíteni tudta jogait.

A közvetlen védelmi övezetben levő erősségek nem tudtak megélni. A kicsi, magánbirtokban maradt várak elsorvadtak: Ugod, Essegvár, Döbrönte falvai vagy elpusztultak, vagy egy-egy nagyobb vár olvasztotta ezeket birtoktestébe.⁶⁰³ Ezek a területeken a biztos támpontok: Veszprém, Palota és Pápa kiterjedt birtokai mellett a magánbirtoklás csak úgy biztosítható, ha a földesúr egyben tiszt is valamelyik várban: a Hagymássyak, Halthalmyak, Huszárok, Thuriak, Törökök, Choronok, Wathayak stb. több nemzedéke katonáskodott, többnyire királyi várakban.

A váruradalmakra jellemző, hogy a birtokok tulajdonjoga eléggé ingatag volt, s a birtokok száma is rendkívül változó. Emiatt a várbirtokok jövedelem nagysága igen labilis. Ennek egyik legfőbb oka a török pusztítás, a háború miatti elnéptelenedés. A somogyi hódoltsággal szemben ez annyiból mindenképpen előnyösebb a Balatonvidéken, hogy e terület erősségei – ha korlátozott mértékben is – védelmet tudtak nyújtani úgy, hogy a török nem építhette ki oly zavartalanul a közigazgatását, mint például Somogy vagy Tolna megyében.

A török teljes berendezkedésének meggátlása, az idegen kizsákmányolás korlátok közé szorítása itt sikeresebb és eredményesebb. A török közigazgatás persze ennek ellenére tért hódított itt is: Devecser, Vázsony, Sümeg stb. községek – hiába feküdtek várak tövében – egy-egy nahie központjai.⁶⁰⁴ A Balatonvidéki végházak nem tudták megakadályozni, hogy a tapolcai és a szántói járás területe hódoltsággá ne váljék; falvai a magyar földesurak mellett a töröknek is adóztak.⁶⁰⁵

A váruradalmak birtoklásának labilitását jórészt a török pusztítás idézte elő. Ez volt az az időszak, amikor az állandó hadjáratok, a nagy számban nálunk állomásozó idegen és magyar katonaság féktelensége, a török állam közigazgatási és gazdasági rendszere következtében a termelőerők pusztulásának lehetünk tanúi.⁶⁰⁶ A gyulai vár birtok pusztulása különösen 1552 után vált gyorsabb üteművé, amikor a Temesvár környékén dúló harcok s az azután kialakult helyzet miatt a falvak lakossága elmenekült.⁶⁰⁷ Az egri püspökség birtokát eredetileg 45 falu képezte. Az 1594/95-ben vizsgált számadások idejére az egri várnak már csupán tíz helységről sikerült földesúri jövedelemhez jutnia. A falvak egy része időközben elpusztult, elnéptelenedett.⁶⁰⁸ Így aztán „hasznos földművelés és állandó alkalmas gazdaság az ellenség közelsége miatt nem üzhető”.⁶⁰⁹

A veszprémi várak övezetébe tartozó Veszprém, Tolna, Fejér, Somogy és Zala megyei birtokok (összesen 132) közül 1610-ig 98 pusztult el teljesen. Csupán a tizenöt-éves háború alatt több birtok pusztult el, mint az előző 60 év alatt összesen. Az elpusztult 98 helység egyébként a vár birtokok 74,24 százalékát jelentette.⁶¹⁰ A zalai vidékek pusztulása is jelentős mértékben kihatott a váruradalmak szegényedésére. Tihany 1585–1589 közötti regestuma még 21 falut tart számon (ezek közül azonban már ekkor 3 falu pusztta); a váruralalom tartozéka 219 porta. Két évtized múlva az összeírás újabb 8 pusztta helységet említ. Zalavár uradalmában már az 1568. évi összeírás 12 pusztta falut említ; a váruralalom tartozéka 75 porta a 12 „ép” községben, míg ugyanezekben a pusztta porták száma 79. A pusztulás 1596-ban oly mérvű, hogy a kiküldött vármegyei bizottság felmérése csupán tizenhárom $\frac{1}{4}$ portát tüntet fel 5 faluban, a többi helység pusztta, illetve két helységben nem művelték a földeket a töröktől való féltükben.⁶¹¹

Veszprém megyében 1531-ben 333 helység közül 254 volt lakott, 1609-ben az összeírt 328 település közül 249 volt az elpusztult és csak 79 a lakott.⁶¹² Ugod és Essegvár (Veszprém m.) erődjai – amellet, hogy korszerűtlenek és katonailag kis hatáskörűek voltak – amiatt is elsovdattak, hogy a 16. század második felében, főként a tizenötéves háború alatt, birtokaik teljesen elpusztultak, s Essegvár megmaradt négy falvát is hozzákapcsolták a veszprémi vártartományhoz.⁶¹³ A török pusztítása a vár birtokokat Veszprém megye várainál egyenesen megtizedelte, a zalai váraknál pedig az eredeti birtoktest egyötödére vagy egynegyedére apasztotta. Ezt a csapást a 17. század folyamán nem tudták újratelepítéssel kiegyenlíteni. Maguk a vár birtokok is mintha egyre kevésbé tűnnének fontosnak; az újratelepítés után vagy magánbirtokosoknak adták vissza egy részüket, vagy szentesítették azt, hogy a magánbirtokosok által újjátelepített községek át is menjenek azok tulajdonába.

A váruradalmi birtoklás labilitásának másik oka, hogy a Habsburgok 1526-tól 1600-ig szinte az egész magyar királyi birtokot nagyurak kezére juttatták; összesen 35 várat, 716 községet. A nyomasztó pénzügyi helyzet és a török védelem hatása alatt a királyi birtoknak „II. Endre korához hasonló disszipálása ment végbe”.⁶¹⁴ Ez összefüggésben van azzal, hogy a kamara pénzügyi gondjai miatt egyre gyakrabban adták bérletbe különböző főuraknak a váruradalmak jövedelmeit. Ezek a bérletek aztán igen gyakran a tulajdonjog megszerzéséhez vezettek, s így alapjait képezték új nagy dinasztiasaládok – az Illésházyak, Esterházyak, Rákócziak – hatalmának.

A Veszprém megyei 79 váuradalomhoz tartozó faluból 36 került más tulajdonoshoz, még a török ittléte alatt; ez a váuradalmakhoz tartozó helységek 45,56 százaléka. A várak tulajdonából kikerült Veszprém megyei birtokok közül az egyháziak 15 birtokot kaptak. A világi urak részesedése ennél jelentősebb; a veszprémi váuradalmi birtokok közül 21-et már a török idők alatt a birtokukban találunk.

A várbirtokok jobbágsága a legközvetlenebb katonai felügyelet alatt élt, melynek létérdeke volt a jövedelmek minél „következesebb” – gyakran a kifosztásig menő – behajtása. Ezt előmozdította az is, hogy a kétfelé adózás már eleve a járadékok maximális behajtására készítette a katonaságot.⁶¹⁵ Mindez hozzájárult a várbirtokok önfenntartó, önmagával beérő, az önellátás szintjét képviselő gazdaság jellegéhez.⁶¹⁶

A váuradalmak jövedelmeik összetételét tekintve nem voltak még jellegzetesen majorkodó üzemek; az allodiális jövedelmek nem érték el a jobbágszolgáltatásokból eredő jövedelmek nagyságát.⁶¹⁷ Az 1594/95. évi számadások arról tanúskodnak, hogy az egri püspöki birtokon ebben az időben már sehol sem folyt majorsági gazdálkodás. A vár szempontjából gazdaságosabb volt a majorsági földek hasznát más módon – akár jobbágyi használatban, akár valaminő szolgálat fejében, vagy éppen zálogban – biztosítani.⁶¹⁸

A majorságokon termelt vagy a jobbágyok feudális jellegű szolgáltatásaiból származó cikkek jelentős része nem árut képezett, hanem részint a megnövekedett várórség azonnali ellátására, részint egy várható ostrom idején felhasználandó tartalékok képzésére szolgált.⁶¹⁹ Ugyanakkor egyes várak gazdasági vezetése a jövedelem növelése céljából kifejezett kereskedelmi tevékenységet is folytatott. Északkelet-Magyarország nagy kereskedő városaiból, Kassáról és Lőcséről érkező kereskedők az egri vártól vásárolták a bort. Az 1594/95. évi számadások vizsgálata eredményeként Sugár István jellemzőnek találta, hogy a legkülönbözőbb terménybeli bevételek az egri vár részére zömükben készpénzben nyertek felhasználást. Az egri provizor a nagy távolságok, s a meglehetősen rossz közbiztonság miatt kimondottan a pénzgazdálkodásra, a behajtott terményeknek helybeli értékesítésére helyezte a fő súlyt.⁶²⁰

A várbirtokok összjövedelmének megbecsülésénél csak töredékes adatokra vagyunk utalva. Így pl. Eger vára saját jövedelmeiből 1548-ban 9632 forint, 1549-ben 12 000 forintnál több, 1551-ben 17 912 forint folyt be.⁶²¹ Sugár István az egri vár összes bevételének értékét – a vár 1594/95. gazdasági év bevételeinek összegezése alapján – 60 565 forintra becsülte.⁶²² Gyula évi jövedelme 1554-ben 10 000 forintra, 1564-ben 6500 forintra, a palotai váuradalomé pedig 1581-ben 4748 forintra rúgott.⁶²³ Szatmár, Szendrő és Tokaj váuradalma 1588-ban együttesen 21 380 forintot jövedelmezett.⁶²⁴ Már ezek az adatok is eléggé megalapozatlanná teszik Acsády Ignác számításait, aki a magyarországi végváraknak saját birtokaikból befolyt jövedelmét ebben az időben csupán évi 50 000 forintra becsülte.⁶²⁵

De a várbirtokok jövedelmei a török közelsége, másrészt a katonaság fosztogatásai miatt bizonytalanul folytak be, „az ellenség és háborúk szerint hol szaporodnak, hol kevesbednek”.⁶²⁶ A várbirtokok sok esetben nem tudták eltartani a várat. Bornemissza Benedek 1559-ben így kesergett Nádasdy Tamás nádornak: (Gyulának) . . . „mindenestől fogva sincsen több nyolc avagy kilenc ezer forint jövedelemnél. Itt pedig

Nagyságos uram tartok negyedfél száz (350) drabantot és vagyon hatszáz lovag, kiknek fizetnem kellene. . . ha ő felsége gondot nem visel reá, fizetést nem teszen ide ő felsége, bizony el vész ez ház. . .”⁶²⁷

A várak fenntartásában fontos tényező volt a tized vagy dézszma, melyet a püspök kapott egyházmegyéjének jobbágyaitól. Mivel a török közeledtével az egyház egyre nehezebben tudott a tized beszedéséről gondoskodni, ezért a tizedszedési jogot igyekezett bérbeadni. A 16. század közepe óta – az 1569. évi 27.tc. rendelkezésére – a végvárak közelében levő dézsmákat a királyi kamara bérelte rendszeresen, a végvárak ellátására és a honvédelem költségeinek fedezésére. Ettől kezdve az egyházi dézsmának királydezsma a neve.⁶²⁸

Az 1548. évi szerződés az egeri várórség fizetésének és a vár felszerelésének céljaira biztosította a nyolc vármegyére terjedő püspöki egyházmegye tizedbevételeinek kétharmadát.⁶²⁹ Az Eger várát illető gabonated tized értéke 1594/95-ben kevés híján 15 000 magyar forint volt. A várnak legtekintélyesebb jövedelmi forrása mégis a püspöki egyházmegye bordézmájából származott, melynek forgalmi értékét 18 200 és 30 466 forint között jelölhetjük meg. Kikerekítetten Eger vára 1594/95. évi dézsmabevételeit Sugár István 40–50 000 magyar forintra becsülte.⁶³⁰

De nemcsak Egert és fiókvárát, Szarvasköt élelmezték a püspökség tizedeiből, hanem más várakat is. Miksa király azt írja, hogy „. . . a sárosi, kassai, szendrői, szatmári, valamint más véghelyek is, melyekben mi tartunk őrséget, máshonnan el nem láthatók eleséggel, mint Eger dézsmáiból”.⁶³¹ A tizedjövedelem Gyulán is egyre fontosabb lett a korábbi uradalmi jövedelmek (cenzus, robot, halászat, ajándék, borkimérés) mellett. A várkapitányok a váradi, csanádi, egeri és váci püspökségek és az aradi prépostság egyes területein bérelték a tizedet.⁶³² De ezt egyre kisebb területekről lehetett beszedni. Míg pl. Csanád megyében 1560-ban 67 helységből szedtek tizedet, addig a következő évben már csak a Maros jobbpartján fekvő 22 faluból lehetett beszedni.⁶³³

A legtöbb vár saját jövedelmei és a tizedek sem voltak rendszeresen elegendők az összes kiadások fedezésére. Szigetvár kiadásait már 1547/48-ban sem lehetett fedezni abból az összegből, amely a pécsi püspökség jövedelmeiből és a dicalis adóból folyt be, pedig e jövedelmi források az első időben még bővebben csordogáltak. Később egyre inkább romlott a helyzet, amikor a várjövödelmek – részben a népesség csökkenése és elszegényedése, másrészt a török pusztítások folytán – évről-évre apadtak.⁶³⁴

A jövedelemkiegészítést a kamara útján végezte az uralkodó. Ez a pénzügyigazgatás centralizációjának akkori – kezdeti – stádiumában kétféle módon történt. Az egyik esetben a kamara meghatározott összeget utalt ki.⁶³⁵ Máskor – és ez volt az általánosabb – bizonyos területek állami adóját ruházta át. Így 1548-ban Pest megye, 1549-ben Pest, Solt, Külső-Szolnok, Csongrád állami adóját és a jászok bordézmáját, 1548-ban Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét tized helyetti átalányát és hadi segély fejében a városoktól meghatározott összeg beszedésének jogát kapta meg Dobó István.⁶³⁶ Eger vára 1552. évi sikeres megvédése után a király mind a Jászság, mind a Kis- és Nagykunság valamennyi kincstári bevételeit a vár céljára rendelte. A várszámadások tanúsága szerint az egyes jászkun helységek urbárium alapján tartoztak Eger várának adózni.⁶³⁷

Szigetvár jövedelmeit Ferdinánd király a török hatalom alá került Baranya megye állami adójából (dicából) egészítette ki. Itt is az történt, hogy a szigeti vártartomány a vele szemben vetett hódoltság összes magyar feudális szolgáltatásait, vagyis a földesúri adók mellett az állami és egyházi adókat is beszedte és saját céljaira használta fel.⁶³⁸ A kamara 1553-ban elrendelte, hogy a Gyula környékén levő vármegyék adóját a vár ellátására kell fordítani. Ez a pénzösszeg azonban gyakran csak papíron szerepelt, mert a török terjeszkedés hatására számos falu elnéptelenedett.⁶³⁹

Eger, Szigetvár, Gyula stb. kapitánya a kamara közbejötté nélkül szedte be a vártartományban és a hódoltságban esedékes dicális adót. A magukban álló huszárváraknak, kastélyoknak a főcélja éppen a falvak fékentartása és az adó biztosítása volt.⁶⁴⁰ A török hódoltságban a király nem is tehette azt, hogy az adók beszedését külön gyakorolja és a központilag kezelt kasszából fizesse a várak őrségeit, hanem az illetékes várparancsnokot bízta meg a vidék dicális adójának beszedésével, ki azután a befolyó pénzt a vár céljaira fordította.⁶⁴¹

A magyar kamara tehát lehetőleg a vár közelében levő jövedelmi forrásokat, a szomszéd megyék állami bevételeit, a kapuadót engedte át a várgazdaságok számára. A rendes adó azonban nem fedezett minden szükségletet, ezért az elsősorban fenyegetett vidékek sokszor pótló segílyt is megszavaztak részleges gyűléseiken, például a dunántúli megyék 1547-ben Hidvégen, és a Maros-vidékiek 1552-ben Simándon.⁶⁴² Várépítésre használták fel az ingyenmunka (gratuitus labor) váltságát, valamint olykor a bírságpénzt is.⁶⁴³

A végvárak fenntartásának pénzforrásai között megemlíthetjük még a hadizsákmányból a kincstárt illető harmadrészt, az ajándékot és a kölcsönt. Ha a kamara nem tudott pénzt küldeni a várba, a kapitány – ha volt miből – maga fizette hadinépét. Forgách Simon a végvárakra 161 000 forintot adott, Pálffy Miklóstól a király 86 112, Serédy Gáspártól 158 000, Rákóczi Zsigmondtól 189 205, Mágóchy Gáspártól 201 500, Mérey Mihálytól 13 000 forintot kapott ilyen célokra.⁶⁴⁴

A kamara biztosai 1564-ben ellenőrizték a gyulai várőrség zsoldjegyzékét és elismerték, hogy a kincstár 7011 forinttal tartozik Kerecsényi László kapitánynak. Ezért az udvar 1566-ban a morvaországi adókból 10 000 forintot Gyula várának rendelt. Mindez azonban legfeljebb pillanatnyilag enyhített a nehézségeken, mert ekkor már Kerecsényi – saját állítása szerint – 60 000 forintot kölcsönzött a vár ellátására.⁶⁴⁵ Eger vára fennakadás nélküli működéséhez is kisebb-nagyobb összegű kölcsönök felvételére volt szükség. Legtöbbször maguk a várkapitányok voltak a hitelezők, mint pl. Ungnád Kristóf és Rákóczi Zsigmond.⁶⁴⁶ Ha aztán a várkapitányok vagy főurak követelése a kamarával szemben már igen megnövekedett, rendszeren valami birtokkal kárpóolták őket.

Szekfü Gyula szerint a védelmi vonal helytállásában az idegen pénznek és katonai segítségnek volt döntő szerepe, amit közvetlenül vagy közvetve a Habsburgoknak köszönhetett az ország.⁶⁴⁷ A Habsburgok a török elleni háború céljaira valóban szereztek idegen pénzt és katonát is. A védelem terhét nem egyedül Magyarország viselte; támogatták őt ebben – elsősorban saját jól felfogott érdekükben – a német birodalmi rendek.⁶⁴⁸ A birodalmi gyűlések megajánlásai azonban nem jelentettek olyan támo-

gatást, amitől a magyarországi védelem sorsa függött volna.⁶⁴⁹ A ténylegesen befolyt pénz messze elmaradt a megszavazott összeg mögött, s a végén a bécsi udvari kamara kezéből az egész összegnek csak a töredéke jutott el a magyarországi védelmi vonalba.

A Habsburg-ház csak a legnagyobb erőfeszítésekkel tudta a magyar végvári vonal fenntartásához szükséges pénzbeli és katonai támogatást előteremteni.⁶⁵⁰ Másrészt pedig a nagy költséggel felállított, de a török támadások idején a nyugati határok közelében várakozó külföldi hadseregek segítség helyett csak növelték az ország népére nehezedő terheket. A Habsburgok Magyarországnak az ellenséget feltartóztató „védőbástya”, a stratégiai előterep szerepét szánták az örökös tartományok védelmére.⁶⁵¹ A nyugati határon gyülekező császári seregek 1552-ben Egert, 1566-ban pedig Szigetvárt hagyták magára.⁶⁵² Így szilárdulhatott meg az a nézet, hogy az idegen hadak „tulajdonképpen csak saját határaik védelmére helyeznek súlyt, és Magyarország elpusztulásával . . . semmit sem gondolnak”.⁶⁵³

A bécsi udvar nem tudta a török elleni határvédelmet anyagilag saját erejéből finanszírozni. Ezért kénytelen volt jelentős részben Magyarországra és a keleti osztrák–cseh–morva tartományok rendekre áthárítani.⁶⁵⁴ De a rendek az uralkodótól való félelmükben tartományi országgyűléseiken vonakodva szavazták meg a török elleni háborúhoz az adót és katonát. A rendek nemcsak hatalmukat féltették az uralkodótól, hanem gyakran vallásszabadságukat is, minthogy a Habsburgok a katolikus egyház érdekeit támogatták. A megszavazott adók beszédésével a rendi szervek nem nagyon siettek, a kiállított haderő katonai ereje gyenge volt és harci kedve is alacsony fokon állott.⁶⁵⁵

Az osztrák tartományok és a cseh–morva–sziléziai rendek is magukra vállalták bizonyos időre egy-egy végvár költségeit, illetve katonákkal való ellátását, de ők is csak saját országuktól igyekeztek távortartani a veszedelmet. Karinthia és Krajna a horvát, Stájerország a szlavón végvárakat látta el zsoldosokkal. Minthogy Ausztria védelme szempontjából létfontosságú volt a győri főkapitányság és Komárom, ezért e tartomány rendjei vállalták Győr, Pápa, Devecser, Vázsony, Tihany, Csesznek, Tata fenntartását és helyőrségeik fizetését, s Komárom szükségleteinek egy részét.⁶⁵⁶

A Dunától délre fekvő osztrák tartományok segélye az 1550-es években már közel járt a 300 000 forinthez, az 1590-es években pedig az osztrák évi segély meghaladta az egy milliót is.⁶⁵⁷ Az osztrák örökös tartományokon, a cseh–morva–sziléziai területeken és a német birodalmon kívül segített néha a pápa, Spanyolország, az olasz fejedelmek, és ritkábban Európa többi népe és uralkodója is. A segélyösszegek azonban sokszor rendetlenül és hiányosan folytak be, ami sok panaszhoz vált forrásává. A birodalmi segélypénzből német zsoldosok felfogadását követelték, s ezeknek vezetését is német születésű tiszteknek tartották fenn. Több helyen a várkapitányok is idegenek voltak, különösen a fontos – Ausztria felé eső – végvárakban.⁶⁵⁸

A török birodalom katonai potenciálja ebben az időben sokkal nagyobb volt a Habsburg-birodaloménál.⁶⁵⁹ A Habsburgok még a német birodalom támogatásával sem tudták Magyarországot a török kezéből kiragadni. Már Ferdinánd király lemondott arról, hogy a törököt kiszorítsa Magyarországról; így csak a védelem megszervezésére szorítkozott. Miksa király pedig – egyetlen balul sikerült kísérlet után – a

drinápolyi békével (1568) folytatta és betetőzte ezt a politikát. Ugyanakkor a magyar uralkodó osztály lehetségesnek tartotta a török hatalmának megtörését, hiszen ezért foglalt állást egységesen végül is a Habsburg-orientáció mellett.

A hatalma teljében levő török kiűzése azonban a 16. század közepén meghaladta a Habsburgok erejét, amikor a francia háborúk és a német birodalom belső ellentétei kötötték le őket. I. Ferdinánd – birodalmi segítséggel – a Komárom – Esztergom – Léva – Tokaj vonalat tudta megtartani. Ez Magyarország szempontjából a hadiállapot állandóságát jelentette; a királyi Magyarország a töröktől meg nem szállt része katonai végvidékké vált.

Leopold Ranke a 16. századi Európa legnagyobb történelmi eseményének tekinti a török terjeszkedés megállítását, s ezt kizárólag az osztrák–spanyol birodalom hatalmának tulajdonítja.⁶⁶⁰ Ugyanakkor a magyar védelmi vonalról, s annak jelentőségéről sem Ranke, sem pedig az újabb külföldi kutatások nem akarnak tudomást venni. A török elleni védekezésben Magyarország szinte teljesen elenyészik. Az osztrák Hugo Hantsch összefoglaló munkájában azt állítja, hogy Magyarország 1526 után nem tudta teljesíteni hivatását, s ennek átvállalását a világ „Európa második védelmi vonalának”, Ausztriának uralkodójától várta.⁶⁶¹

Kétségtelen, hogy a nyugati segítség nélkül a magyar végvár vonal nem tudta volna megállítani a török előnyomulást. A magyar főurak az 1535-i nagyszombati országgyűlésen maguk is beismerték, hogy Ferdinánd és a császár segélye nélkül az ország meghódítása a szultánnak bizonyosan sikerült volna.⁶⁶² A török feltartóztatásában azonban Magyarország lakossága vállalta a legnehezebb szerepet és a legsúlyosabb terheket mind az anyagi, mind a véráldozat tekintetében.

A végvári katonaság fizetése nem történt egységes rendszer szerint. Egyik évi, másik havi, heti, sőt napi fizetést kapott, egyik pénzben, másik természetben, földbirtokban. Maga a törvény sem rendelkezett egységesen, azonkívül a kereslet és a kínálat hullámzása is erősebb volt minden írott törvéynél. A király a nehéz fegyvereseket (armigeri) havonta négy rénes forintjával, a huszárokat pedig három forintjával fizette. Az 1552:13.tc. megállapítja, hogy a lovas katona az egész országban három magyar forintot és 20 dénárt, a gyalogos pedig két magyar forintot kap.⁶⁶³ Ebből kellett a katonának nemcsak ruhát, fegyvert szereznie, hanem magát, családját és lovát is eltartania.

A pénz mellett a leggyakoribb fizetési mód a ruhaanyag, rendszeren posztóban való fizetés, különösen ott, ahol a várnak magának nagy birkaállománya volt, és a gyapjút – mint pl. Trencsénben és Munkácson – maga fonatta és szövötte meg.⁶⁶⁴ A posztóban történő zsoldfizetés mellett fizettek kész fegyverrel és felszerelési tárgyakkal is, legelterjedtebb azonban az élelmiszerek kiosztása, zsold gyanánt. Így fizettek gabonával, liszttel, sóval, hússal, sőt még hallal is.⁶⁶⁵ Egerben a magyar huszárok zsoldjukat részben (43 százalékban) készpénzben, részben pedig különböző élelmiszerekben – búzában, tavasziban, borsóban, sóban, szalonnában – vagy posztóban vették ki.⁶⁶⁶ Ugyanott a német zsoldosok zsoldjuknak csupán öt százalékát váltották meg élelmiszerekben, a zömét azonban készpénzben kapták.⁶⁶⁷

A véghelyek számára szükséges élelmiszereket különféleképpen szerezték be, első sorban a vár saját birtokairól. A gazdag birtokkal rendelkező várak nemigen szorultak

külső élelmezésre; elegendő gabonát biztosított számukra saját uradalmuk és a dézsma, a majorság pedig hússal, tejjel, sajttal, vajjal, tojással látta el őket. De nem minden várat tudott táplálni saját uradalma. Ezeket a pozsonyi vagy a szepesi kamarának máshonnan is segítenie kellett. Ilyen esetben készpénzen vásároltak élelmiszereket, néha az országgyűlés szavazott meg ingyen ételmezt a végbeliek számára.⁶⁶⁸

De nem egy esetben az is előfordult, hogy a végbeliek – kardjukra támaszkodva – ingyen vagy potom áron szedték el a jobbágyok élelmiszereit. Így aztán állandó a panasz az erőszakoskodó katonák ellen.⁶⁶⁹ A közbírák kivül a szükségétől hajtva olykor a kapitányok sem tehettek mást, mint hogy ráparancsoltak a megyékre, hogy bizonyos időn belül ezt meg azt szállítsák a várba, „ha fejeteket, jószágotokat szeretitek, és megmaradástokat kívánjátok”.⁶⁷⁰

A végváriak fizetést csak késve, nagy kihagyásokkal kaptak, sőt gyakran előfordult, hogy éveken át zsold nélkül maradtak. Levelek, kérvények és más iratok ezrei panaszolták ezt a sok hónapos fizetelenséget, az örökös fázást-éhezést, az éhhalál fenyegető rémét, amelytől nem egy helyen csak a koldulás mentette meg a katonákat.⁶⁷¹ Így Sziget várából 1554-ben egyesek már koldulni jártak ki, hogy éhen ne pusztuljanak.⁶⁷²

Valamivel kedvezőbb volt azoknak a végváriaknak a helyzete, akik a környéken földet, kertet művelhettek, ipart űzhattak, vagy legalább alkalmi mezőgazdasági munkával, kupeckedéssel, borkiméréssel segíthettek magukon. A végváriak még azzal segíthettek a leginkább magukon, ha önállóan gazdálkodni kezdtek a várak környékén. Főképp a 17. században vált tömeges jelenséggé, de első példái már a 16. század második felében is jócskán fellelhetők annak, hogy a várbeliek földművelésre kényszerülnek; földeket, jobbágytelkeket hasítottak ki maguknak a váruradalmak területeiből, szőlőket szereztek, amelyek után a tizedfizetést megtagadták, sőt nem egy helyen a borkimérést is saját kezükbe vették.⁶⁷³

A véghelyek melletti települések lakói mezőgazdasággal – főként marhatartással és bortermeléssel – foglalkoztak. Az ausztriai és az itáliai városok felé irányuló marhakereskedelemben előnyös helyzethez jutott egyes végvárak – így pl. Kiskomárom, Tihany, Veszprém és Vázsony – őrsege.⁶⁷⁴ A végbeliek úgy érezték, méltán megérdemlik a különböző terhek – elsősorban a dézsmák – alóli mentességet, mivel a török ellen fegyveres kézzel oltalmazzák s művelik földjeiket és szőlőiket.

Azoknak viszont már sokkal előnytelenebb volt a helyzetük, kiknek a fizetelenség miatt aratóknak vagy napszámosoknak kellett menniük. „. . . minden napon az polgároknak mivelnek pénzért”, – írja Bornemissza János 1571-ben a pápai katonákról.⁶⁷⁵ A végvárak szinte kiürültek, amikor a vitézek nyáron aratni mentek. Igali István keszthelyi vajda írja: „. . . csép, kapa az fegyverük. . . az éhség kerget koldulni minket”.⁶⁷⁶ A korponaiak 1564-ben jelentették Dersffy István dunáninneni kapitánynak, hogy a gyalogos katonaság – fizetés híján – kapálni jár, hogy éhen ne haljon.⁶⁷⁷

Az ország nem egy véghelyének őrsege pedig ipart űzött, s emiatt a katonai szolgálatot is elhanyagolta. Az 1557/58. évi várvizsgálatok során Sáros várában azt az „igen rossz és veszedelmes szokást” tapasztalták, „hogy az örkatonák, akik jobbára mester-

emberek, az előbbeni porkolábok engedelmeiből a városokon és falvakon szabadon járnak-kelnek, ott mesterségüket folytatják, kereskedést űznek, tehát a várból néhány napig is távol vannak”.⁶⁷⁸

Bevételt biztosított a végbeli katonáknak a rabválságból befolyó jövedelem, ami sokszor egyetlen segítsége volt a rosszul fizetett zsoldosoknak. Egy-egy kiváló rab sarca nagy pénzt hozott a szerencsés tulajdonosnak. Akit csak lehetett, elevenen fogtak el, ezért volt olyan sok török rab a magyarországi véghelyeken. Az egri várban a török foglyok száma az egyes hónapokban 15 és 20 között ingadozott, akikkel a rendkívül fárasztó és terhes vízfordást végeztették.⁶⁷⁹ A király biztosai az 1557/58. évi árvízszolgálatok során közölték a kassai kapitányokkal és katonákkal, hogy a foglyok s egyébként eladott tárgyaik egyharmad részét engedjék át az uralkodónak. „Erre azonban semmiképp se bírhattuk őket – írják –, azt állítván, hogy fizetésüket szerfölött későn kapják, önfenntartásukra pedig más egyebük nincsen.”⁶⁸⁰

A vitézek szívesen mentek „utat lesni”, „szerencsét keresni”, hogy a hadi zsákmánnyal kárpótolják magukat a zsold elmaradása miatt. El-elhajtották a török gulyáit, elcsipdesték békés utazóit, de legjobban kedvelték a vásáros kirablását. Az ilyen jövedelmet a legelőkelőbb főurak, a Zrínyiek, a Nádasdyak sem vetették meg. 1587-ben Huszár Péter Nádasdy Ferencsel és több vitézével együtt Koppány (Somogy m.) várát foglalta el. Minthogy azonban béke idején történt, ezért tettéért a haditanács elé idézték. Itt hevesen feleltetett a kérdésekre: „... minket senki sem fizet, a nagy nyomorúság kényszerít portyázásra. Azt sem tudjuk, kapunk-e még valaha zsoldot, éhes gyomrunkat meg kell töltenünk. . .”⁶⁸¹

A kamara mindig csak annyit fizetett ki, amennyi éppen múlhatatlanul elkerülhetetlen volt. Már a 16. század közepén megtörtént, hogy a végváriak zsold nélkül szolgáltak, később pedig még rosszabbodott a helyzet.⁶⁸² Matusin Ferenc hadbiztos 1578-ban így ír a tihanyi szemléről: „A katonák mind egy szálíg elbocsátásukat kérték a kapitánytól, mert nem tűrhették tovább fizetlenségüket. Oly szegények, hogy mikor az őrálláson egymást felváltják, egyik a másik ruháját veszi magára, hogy a hideg ellen védekezzenek, míg azok, akik dolgukat az őrségen végezték, kunyhóikban lappanganak.”⁶⁸³

„Minémű fogyatkozásban és szükségben vannak, azt csak Isten tudja – írja Pállfy Miklós 1592-ben a végvári vitézekről –. Sokan közülük, az kik vagyon negyven esztendeje, hogy őfelsége szolgálatában vagynak, az orcájokon és vén szakállukon csurgott le az könnyük. Minden élést elélték szegényektől –, Istenemre mondhatom, hogy ugyan sokan vannak közülök, hogy három vagy négy napja is nem ehetnek az kenyérből.”⁶⁸⁴

A végbeliek a pénz elmaradása esetén romlott gabonában, bűdös borban, silány, rothadt posztóban kapták zsoldjukat.⁶⁸⁵ Ha azonban az is elmaradt, a szegény katonák sóhajtva mondták: se pénz, se posztó!⁶⁸⁶ Nem csoda, ha a hónapokig csak fizetésük reményéből élő, éhségtől, hidegtől gyötört zsoldosok nem mindig nyugodtak bele méltatlan helyzetükbe. Az ellenállás leggyakoribb formája a szökéssel való fenyegetőzés, máskor maga a szökés volt; időnként a szolgálatnak, az átvonulásnak, vagy a zsákmányrész kiadásának megtagadása, s a nyílt lázadás.⁶⁸⁷ Balázsdeák István írja 1588. április 27-én az egri várórség fizetlenségéről: „Mind a lovasok, mind a gyalo-

gosok igen zsörtölődnek a zsold elmaradása miatt, és hogy a gyalogság állandóan szökik, ha ez így megy tovább, nemsokára még a kapu zárására sem marad elegendő ember.”⁶⁸⁸

Mivel az állami pénzügyek ziláltsága miatt a végváriakat nem fizethették, eltartásukról maguknak kellett gondoskodniuk. Így a fizetetlen katonák eltartása a szomszédos vagy távolabbi falvak jobbágyságára nehezedett. Szájról szájra járt a keserű szólásmondás: a magyar katonának vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie.⁶⁸⁹ A hihetetlen nyomorúsággal együtt járt aztán a fegyelmezetlenség, a szabad legénykedés, a kóborlás és a fosztogatás. Mezőlaky Ferenc, a zalavári apátság komendátora, 1557. március 28-án a kiskomáromi hajdúkra panaszkodott, hogy „mennyi egyházakat feltörének és mennyi sok gonoszságot cselekedének”.⁶⁹⁰ A hónapokig fizetés nélkül maradt, fázó, éhező vitézek maguk sem állhatták meg, hogy ne fosztogassanak. Forgách Ferenc írja: „A katonai fegyelem régen felbomlott, a katonák faluról-falura kóboroltak, raboltak, zsákmányoltak, a parancsnak nem engedelmeskedtek, zsoldot ritkán kaptak.”⁶⁹¹

A fizetlenség és a fizetésben mutatkozó egyenlőtlenség teremtette meg az egyik végházból a másikba örökké kóborló ún. bujdosó darabontokat.⁶⁹² „... mert a kinek nincs mit ennie, s aki oly sokszor hiába könyörgött, annak nem is lehet bűnül felróni, hogy elkeseredésében távozik.”⁶⁹³ Így 1575-ben Fonyód és Kanizsa őrsége az utolsó emberig kiment a várból, sőt a kanizsaiakkal távozott maga Zrínyi György is.⁶⁹⁴ Ám a végváriak többsége nyomorban és szegénységben is helyén maradt, vállalva a nélkülözéseket. Nagy János gyaloghadnagy Eger vára 1552. évi ostroma óta 43 esztendőn át hűségesen kitarthatott a maga helyén.⁶⁹⁵ „Hazánkért és magunk becsületéért lakjuk a végeket” – kiáltották világgá a végbeliek.⁶⁹⁶ Itt vallották: „Ha nem harcolunk a török ellen, azt is elveszítjük, ami még a miénk Magyarországból.”⁶⁹⁷ S ha egy falat kenyérre sem telt nekik, azért helytálltak; tudták, hogy tőlük függ az ország megmaradása és a szomszéd tartományok biztonsága.⁶⁹⁸ „Olyanok vannak bennök (a végházakban – Sz.I.) – írják 1550-ben –, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök. Sírnak a nyavalyások, de azért helyüket megállják.”⁶⁹⁹

A végvári hősökre értették, hogy „mégsem annyira terméketlen Hungaria földje, hogy az erényeknek kiváló példáit ne szülné”.⁷⁰⁰ A végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősiességét és helytállását – gyakran kilátástalan viszonyok között – megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában.

VI.

A VÉGVÁRI KATONASÁG HELYTÁLLÁSÁNAK ESZMEI ALAPJA

Acsády Ignác szerint a végvárok voltak azok a helyek, „ahol a megrázkódtatott ország szétszakadozott népessége egymásra talált a közös munkában. A nemrég még harcban állott osztályok itt egyesültek az ország védelmében, a legelőkelőbb főurak fiai egy táborban a köznemessel, mesteremberrel, sőt a paraszti sorból kikerült vitézlő legénnyel.”⁷⁰¹ Takáts Sándor azt írja, hogy „a végházakban a különféle osztályokból egyetlen s egységes rend lesz, a vitézlő rend. A vitézség minden jobbágnak megszerzi a nemességet, s így ez a vitézség az, ami az osztálykülönbségeket megszünteti.”⁷⁰²

Szekfü Gyula, aki a várvédelem megszervezésében és irányításában a Habsburg-uralkodók és a nagybirtok szerepét emelte ki, szintén azt bizonygatja, hogy „a magyar katonaság vezetőivel és vezéreivel lelki egységben élt, s ez a lelki egység a nagybirtokos személyétől kezdve főszozáin át egész az utolsó lovas legényig harmonikusan kiteljesedése lőn, történetünknek szinte páratlan fejleménye, amikor a társadalmi szakadékok mintha maguktól betemetődtek volna.”⁷⁰²

A polgári történészek az ellentétes érdekű osztályok – nemesség és parasztság – időleges és korlátozott összefogását a török hódítókkal szemben általában eltúlozták és megfosztották tényleges osztálytartalmától. Magyarország minden osztályát – szerintük – „először a végbeli rendszer egyesítette”.⁷⁰⁴ Az osztályok viszonyát az osztálytársadalmakban – mint ismeretes – nem az állandó érdekközösség, hanem az állandó érdekellentét jellemzi.⁷⁰⁵ A török támadás – a polgári történészek véleményével ellentétben – nem „forrasztotta össze a nemzetet”, és nem teremtette meg „a várfalak mögött felépülő társadalmi békét”, „hol nagyúr és szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz”.⁷⁰⁶

A nemesi osztály részéről általános volt az a törekvés, hogy minél kisebb anyagi áldozatot kelljen hozni a háborúban. Ezért pénzadó helyett többnyire véradó mellett kardoskodott, amivel könnyebben lehetett visszaélni. A várórségek és a mezei hadak kapitányai a katonaság fizetését – ha nem egészen, jórészen – maguknak tartották meg, saját céljaikra fordították. A várakban kis létszámú familiáris katonaságot tartottak, vagy – zsoldos katona helyett – szabad hajdúkat, mert ezek fenntartása kevesebbe került.⁷⁰⁷

Akadtak szép számmal birtokosok, akik nem tartottak annyi katonát, amennyit megbízatásuk vagy birtokaik arányában tartani kötelesek lettek volna. Kölcsönkért katonákkal vagy felfegyverzett paraszttal játszották ki a mustrát, az ellenőrzést.⁷⁰⁸

„... némely kapitányok és katonák a fizetést illetőleg meg szokták csinálni Felsőedet – olvassuk az 1557/58. évi várvizsgálatok irataiban –, főleg az által, hogy nem tartanak annyi katonát, mint amennyire rendszabásuk van, hanem a szemle alkalmával kölcsönvett lovasokat állítanak elő s a létszámot ekkép töltik ki.”⁷⁰⁹

A kapitányok sokszor több katonát jelentettek be, mint amennyi a tényleges szám volt, hogy aztán – Castaldo jelentése szerint – „mint gazdag emberek távozhassanak. Nagyobb csodát tettek (ti. a kapitányok – Sz.I.), mint Krisztus, aki csak egy halottat támasztott fel, mert ezek egyetlenegy napon háromezret adtak vissza az életnek.”⁷¹⁰ Hiába tették a kapitány kötelességévé, „hogy ne a maga hasznával gondoljon, hanem Öfelségével”, nem egy nemes a végvári parancsnokságot gazdagodásra használta fel.⁷¹¹ A trencsényi kapitány például „a maga számára foglalta le a vár legtermékenyebb földjeit és a jobbágyok ingyen munkájával a saját földjeit művelte.”⁷¹² Egy másik kapitány pedig a vár búzájával fizette ki a maga bevásárlásait.⁷¹³

A várak kapitányainak és más tisztviselőinek bevett szokása volt, hogy a véghelyek erősítésére küldött gyalog és ígás jobbágyokat saját termésük befuvarozására használták fel.⁷¹⁴ Kamarai tisztviselő vagy várkapitány nem egyszer a maga céljaira fordította a tizedet. „Értesültünk arról is – olvassuk a Korponára vonatkozó várvizsgálati iratokban –, hogy Krusith János meg a többi katonák úgy a csábrági vár tartozékaiban, mint másoknak a birtokain az esztergomi káptalantól kibérelt termény- és bortizedet a legnagyobb szigorúsággal hajtják be a jobbágyokon, s nemcsak a bortizedet, hanem még azt is, ami a jobbágyoknak azon fölül megmarad, különösen a bort összevásárolják (adván érte hitvány posztót) s azután rettenetes nyereséggel a jobbágyoknak ismét kimérik.”⁷¹⁵ Több végvári kapitány a szegénységtől elrabolt vagy a legalacsonyabb áron kikényszerített élelmiszerral kereskedett, mások az ingyenmunka (gratuitus labor) váltságát maguknak tartották meg.⁷¹⁶

Horváth Márk szigeti kapitány 1558. április 16-tól 1561. november 23-ig nagy mennyiségű terményen kívül 6205 forint 74 dénárról, Takaró Mihály tihanyi parancsnok 1554. július 11-től 1560. április 24-ig borban 148 forint 14 dénárról és készpénzben 991 forint 34 dénárról nem tudott számot adni. A legnagyobb hátralékos azonban Mágóchy Gáspár volt, aki 1554. május 23-tól 1559. április 9-ig Gyula várának parancsnoka és jövedelmének kezelője. A magyar kamara nagy mennyiségű és értékű terményen kívül 36 440 forint 17 dénárt követelt tőle.⁷¹⁷

A király a végvári katonaság élelmezését egyszerűen ráhagyta a kapitányra, s az általa felszámított összegekért elkobzott vagy a koronára visszazállt birtokokkal elégitette ki. A nagy családi birtokok alapítóivá gyakran a végvárak kapitányai – pl. Mágóchy Gáspár, Ungnád Kristóf –, vagy a magyar huszárság kapitányai – pl. Nyáry Ferenc, Zay Ferenc – lettek.⁷¹⁸ Így szerzett akkora vagyont a kezdetben kisbirtokos nemes, Rákóczi Zsigmond mint szendrői kapitány, hogy arra támaszkodva a 17. század elején Erdély fejedelmi trónjára emelkedhetett.⁷¹⁹

Kerecsényi László gyulai kapitány mint kapzsi, harácsoló ember igyekezett magának minél többet „megtakarítani”. Rövid idő alatt olyan nagy vagyont gyűjtött, hogy 1562-ben 60 000 forintért megvásárolhatta Nikolsburg várát Morvaországban.⁷²⁰ A Cantio de militibus pulchra Gyula várának belső feszültségeire világít rá néhány évvel a

vár elvesztése (1566) előtt. A Cantio a gyulai vitézek igazi emberségét, vitéz harcait és a kapzsi Kerecsényi kapitánnyal való éles ellentétét örökíti meg.⁷²¹

Farkasits Gergely szigetvári kapitány a jobbágyságot bebörtönöztette és jogtalan szolgáltatásokat követelt tőlük.⁷²² Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, a város jobbágyságát – a vizsgáló biztosok jelentése szerint – „egyptomi módra” elnyomta.⁷²³ Horváth András szarvaskői várnagy „nem csinált egyebet, mint a vár nyavalyás jobbágyságait, sőt a másokéit is fosztogatta”.⁷²⁴ Gyulaffy László ugyancsak a szokásosnál jóval nagyobb szolgáltatásokkal nyomorította Tihany és Veszprém váruadalmainak jobbágyságát.⁷²⁵ Verancsics Antal, korának egyik jeles államférfija jegyezte meg, hogy „némely várbeli tisztartó a zsarolások által rendkívül meggazdagodott”.⁷²⁶

A rendek az 1567-i országgyűlésen kijelentették, hogy a török hasonlíthatatlanul jobban bánik a jobbágysággal, mint a királyi kapitányok.⁷²⁷ „Panaszkodtak nekünk – jegyezték fel a biztosok az 1557/58. évi várvizsgálatok során –, hogy a (csábrági – Sz.I.) várnagy és szolgálói annyira sanyargatják a szegény népet, hogy némely falvak elpusztultak, másokból pedig a töröktől való félelmében s a várnagy elviselhetetlen gorombasága miatt költözött másfelé a jobbágyság nagy része. . .”⁷²⁸ Miksa király 1568-ban kénytelen volt felemelni szavát az ellen, hogy egyes kapitányok a váruadalmakban „fölsleges” adókat zsaroljanak ki a jobbágyoktól.⁷²⁹

Mindennek folytán kieleződött az ellentét a várkapitány és a környékbeli jobbágyok, a falvak lakói és a katonák között, mert kirabolták a lakosságot, faluját fel dúlták. Sok helyen a jobbágyság általános és következetes katonaelenességének lehetünk tanúi.⁷³⁰ „Bárhova küldünk ki – írja Kerecsényi László szigeti kapitány 1555. január 29-én Nádasdy Tamás nádorhoz –, minden felől rátámadnak a pórok a király Őfelségének népére.”⁷³¹ A parasztok 1579-ben Cegléden „az vitézlő rönkhöz avatták magokat” és rátámadtak a végváriakra.⁷³²

A végbeliek viszonya a föld népével elég ellentmondásos volt. Egyrészt gyűjtő-medencéjévé vált a végvár a feudális kötöttségek elől menekülő jobbágyoknak, másrészt viszont a jobbágysággal való kegyetlenkedés sem ritka, ami abból fakadt, hogy a katonáknak megélhetésüket valamiképp biztosítaniuk kellett.⁷³³ A végvári katonaság különálló társadalmi réteggé alakult, amelynek megvoltak a saját – a nemességétől és a parasztságától egyaránt eltérő – törekvései és ideológiája.⁷³⁴

Az átmeneti együttműködés azonban létrejöhett elsősorban a török által elfoglalt területekről kiszorult és sokszor földönfutóvá vált nemesek és a jobbágyság vagy a végvári katonaság egyes csoportjai között. Ezek a deklaszálódott kismemesek együtt éltek és harcoltak a katonának állt jobbágyokkal, hol mint tisztek, hol mint rang nélküli katonák. A nemes és nem nemes végbelit meglehetősen közelhozta egymáshoz az egyforma körülmények közt eltöltött katonai szolgálat. A végvári katonaságot a közös élmények és megpróbáltatások bizonyos egységbe (communitas, coetus, universitas militum) kovácsolták; közösen választották elöljáróikat, közösen részesedtek a zsákmányból. Körükben olyan testületi szellem, politikai tudat formálódott ki, amelynek tartalma egyre bővült és egyre határozottabb formákat öltött. A szegénylegényeknek alig volt betevő falatjuk, mégis zsoldjukat is készek voltak felajánlani rab-ságba esett bajtársaik kiváltására.⁷³⁵ Nemesi származású tiszteikkel szemben gyakran

juttatták érvényre akaratukat, a földesuraknak pedig nem adták ki a közjük állott jobbágyságokat.⁷³⁶

Buda elfoglalása után lassan eszmélni kezdett a nemesség, s valamelyes összefogás kezdett kialakulni az uralkodó osztály egyes tagjai részéről a török veszély feltartóztatására.⁷³⁷ A magyar várurak e kivételes helyzetben a jobbágyságban is készséges segítőkre találtak, ha a várépítésről, erősítéséről, vagy a személyes katonáskodásról volt szó, hiszen a vár veszedelem esetén a föld népének is biztos menedéket jelentett. Csakis így jöhetett létre Eger vára 1552. évi védelmében, az az „egység”, ami – Tinódi Sebestyén szerint – a védőkben, a legénységben és a várba bejött parasztokban olyan nagy örömet és bizakodást keltett. A védők „nem sok népben, álgyükba, sok élesbe, sem az magyar urak segéllésébe. . . hanem a köztük (levő) nagy egységbe” bíztak.⁷³⁸

A nemesség és a végvári katonaság közti társadalmi feszültség átmenetileg a török elleni védekezés közös ügyének, érdekének rendelődött alá.⁷³⁹ Így valósult meg – kicsiben és elszigetelten – a „nemzeti” egység gondolata, kismesek, vitézek, jobbágyságok, kézművesek gyülekezetében, harci közösségében. A végvári katonák és jobbágyságok együttes részvétele a nemesekkel a török elleni harcokban azonban nem jelentette a feudális és antif feudális erők valamilyen egymásratalálását. Az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét az osztályok alapvető érdekellentéte előbb-utóbb szükségszerűen újból szétrobbantotta.⁷⁴⁰ A várbeli katonák panaszkodtak az urak, a kapitányok nemtörődömsége, harácsolása, a fizetlenség miatt, sőt nem egy esetben fel is lázadtak.⁷⁴¹

A végvári katonaság a nemességgel főként azért került szembe, mert „szabadságait” a nemesi előjogok felé igyekezett kiterjeszteni. Amikor ugyanis a „vitézli rend” a török hódítók ellen vállalta a harcot, ugyanakkor szabadságát, társadalmi helyzetének megjavítását is kereste. A hajdúk már nem csupán a különböző földesúri szolgáltatások mérséklésére törekedtek, hanem katonaszabadságot szerezve, a jobbágysági függés összes tartozékát szerették volna levetni magukról.⁷⁴²

De nem volna helyes, ha túlhangsúlyoznánk a „vitézli rend” és a nemesség kétségtelen érdekellentéteit. Tény, hogy a katonaság – az egyes nemesek mellett – gyakran összetűzött magukkal a nemesi vármegyékkel, de ez „nem volt több, mint két, érdekei által szorosan összeláncolt fél viszálykodása, s a katonákban aligha szabad emiatt anti-feudális elemeket látnunk”.⁷⁴³

A török hódító háborúk és a török uralom – mint láttuk – nagy veszélyt jelentettek Magyarországnak népeinek további fejlődésére. Egyrészt katonai és politikai alávetéssel fenyegették, másrészt idegen vallásuk, gyökeresen más gazdasági és társadalmi berendezkedésük kihívást jelentett a keresztény lakosság számára. Éppen ezért a török elleni küzdelemben összefonódott egymással az ország népeinek önvédelmi harca az európai keresztény-feudális rend védelmével.⁷⁴⁴

A török egyszerre fenyegette a nemesek és a jobbágyságok különböző érdekeit. A magyar uralkodó osztálynak legveszélyesebb ellensége az oszmán hatalom, amely „nem szenved sem társat, sem urat, sem nemes embert”.⁷⁴⁵ Itt ugyanis nem a hatalom új szereposztásáról folyt a vita, hanem magáról a hatalomról. A török berendezkedés megszüntette a korábbi birtokviszonyokat, mégsemmisítette a magyar földesúri osztály

anyagi, kizsákmányoló hatalmát. A török állam a földtulajdon kérdésében „tabula rasa”-t csinálva, a földet új osztás alá vonta, melyből saját kipróbált hívei részesedtek. Azokra viszont, akik csak fegyveres ereje előtt hajoltak meg, szolgasors várt. A török hatalom magyarországi alattvalóitól is teljes behódolást kívánt meg.⁷⁴⁶

A török hűbérrendszer eltávozásra kényszerítette a feudális urat, a nemest, a beglerbég és az előkelő szpáhik a főurakat, a nemeseket. A katolikus hierarchia helyét az imám és müezzín foglalta el. Az uralkodó osztály tisztában volt azzal, hogy nemesi kiváltságai, birtokai, ezekkel együtt hatalma török uralom alatt menthetetlenül veszendőbe mennek. Ha tehát hatalmát legalábbis viszonylagos teljességében meg akarta tartani, a török ellen csak küzdenie lehetett. A történeti adatok egyértelműen bizonyítják a magyar uralkodó osztály ideológiai és érzelmi beállítottságát, a törökellenesség, a török gyűlölet meglétét, mint igen erős – a politikai döntések meghozatalát alapvetően meghatározó – pszichológiai tényezőt.⁷⁴⁷

A törököknél még a legnagyobb úr is a szultán rabszolgája, vagyona csak ideiglenesen az övé, annak igazi birtokosa a szultán, aki nemcsak vagyonától, birtokától, hanem életétől is bármikor megfoszthatja. „Inkább meghalok becsületesen hitemért és királyomért – válaszolta Zrínyi Miklós, a szigetvári hős a török követnek –, mint-hogy a szultán zsarnoki hatalmában éljek. A szultán kenyere nekem nem kell.”⁷⁴⁸

Az urak kizsákmányoló uralmukat védték az ellenségtől, a jobbágyok és a jobbágyokból kikerült végvári katonák pedig azt az életlehetőséget védelmezték, amelyet számukra a feudális kizsákmányolás meghagyott, s amelyet a török ellenség pusztulással fenyegetett.⁷⁴⁹ A török hódító nem tett különbséget jobbágytelek és földesúri allodium között, de a jobbágnak csak ez az egy kis darab földje, háza volt, földesura pedig általában másutt is bírt jószágot. A lakosság szívós makacssággal, irtózatossággal védte, őrizte a maga világát. Elmenekült és visszatért, s többször is megkísérelte újra kezdeni az életet.

A jobbágyok objektív érdeke volt, hogy védjék vagyonukat a romlástól, magukat a legyilkolástól, gyermekeiket a szolgaságtól, asszonyaikat a meggyalázástól.⁷⁵⁰ Egy-egy vár védői – Salamon Ferenc szerint – úgy képzelhették magukat, „mintha saját házuk küszöbén vívnának élet-halálra feleségük és gyermekeik életéért. Sőt többért, mint csupán életükért: az a gondolat, hogy halottakul kiterítve lássák maguk előtt családtagjait, nem lett volna oly rémítő, mint az, hogy nejük és hajadon leányuk hárembe kerül, s gyermekük janicsárrá soroztatik be.”⁷⁵¹

A jobbágyok vagy a végváriak megnyilatkozásaiban hiába keressük a hazára, a nemzetre történő hivatkozást. A magyar nemzet – „natio Hungarica” – mint politikai fogalom a 16. században a közös szokású, erkölcsű és jogú nemesek összességét jelentette, mely a politikai nemzetből kizárta a jobbágyt és a városi polgárságot. A haza fogalmának nemesi értelmezése már eleve kizárta, hogy a török ellen küzdő jobbágyok és a soraikból kikerülő végvári vitézek ezt a hazát a magukénak vallják. A jobbágy és végvári vitéz betevő falatjáért, családjáért, vallásáért, szülőföldjéért volt kénytelen parancsszó nélkül vagy szervezeten fegyvert fogni. S ez a magatartása „egyezett a társadalmi haladás érdekével.”⁷⁵²

A függetlenségi küzdelmekkel kapcsolatban jogosan vetette fel Pach Zsigmond Pál, hogy „nem tettük komoly vizsgálat tárgyává a népi-paraszti elemek, a katonáskodó rétegek ideológiáját, tudattartalmait; nem tettük mérlegre az eszmevilágukban jelentkező haza- és nemzetfogalmat”.⁷⁵³

Az uralkodó osztály eszméje az egész társadalom uralkodó, de nem kizárólagos ideológiájává válik, mert az alávetett osztály is kifejlesztte magának egy ideológiát, olyat, amely a valóságos viszonyt, a kizsákmányolt osztály osztályhelyzetét tükrözi. Ez a mi időszakunkban a „szegény haza” fogalom.⁷⁵⁴ A „szegény haza”-eszme kezdettől fogva magában foglalta és mindvégig tartalmazta a lakóhely, a szülőföld fogalmát, továbbá a jobbágnak meglevő – bármely nyomorúságos – lét- és munkafeltételeit, kifejezte ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Ezekhez a még oly nyomorúságos munka- és létfeltételekhez való ragaszkodás, ezek megtartására, megvédésére, megjavítására, a gazdasági emelkedés kivívására irányuló törekvése igen fontos tartalmi mozzanata az alávetett osztály hazafogalmának, hazafiságának.⁷⁵⁵

A magyar jobbágy számára a török uralom elviselhetetlen terhet jelentett. Természetesen tekintetbe kell vennünk, hogy a jobbágyot abban az időben a keresztény országokban is sokszor kétségbeejtő helyzetbe juttatták urai. A török uralomnál azonban az urak és a „ráják” közötti szociális szakadékhoz járult még a civilizáció, a vallás, a nyelv és az intézmények idegensége.⁷⁵⁶

A végvári katonaság helytállásához is a szülőföld és a kereszténység védelmének a gondolata adott erőt.⁷⁵⁷ Amikor a „hitetlen” törökök megsemmisítéssel fenyegették a katona vagy a jobbágy családját, létfenntartási eszközeit, az ezek védelmére indított harcban nemcsak a létfenntartási érdek, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket:

„Szigetiek között az Isten vala,
Mert az ő szent igéje köztük vala,
Annyi dolog közt is meghallják vala,
Az ő mívek abból bátorul vala. . .”⁷⁵⁸

A kereszténységet védelmező, vallásos ideológia azonban nem mindig érvényesült következetesen és közvetlenül. A főurak szemléletében birtokaik védelme azonosult a „honvédelem” fogalmával. A nagybirtokosok honvédő szerepét, törökellenes harcát vizsgálva arra a megállapításra jutunk, hogy ez számukra egyrészt objektív kényszerűség volt, másrészt új jövedelmi forrásokat is megnyitott előttük. A törökellenes harc feltétlenül anyagi érdekük (osztályhelyzetük) védelmét jelentette. „Önzés, magánérdek nagyrészen elválaszthatatlan volt a közérdektől; – írja Salamon Ferenc nyomán Horváth János – a török ellen megvédeni az országot egyszersmind legbiztosabb út volt kinek-kinek önmagát megvédeni és birtokait.”⁷⁵⁹

A nép nyilván nem az urak országát védelmezte, amikor a török ellen fegyvert fogott, hanem saját otthonát, létét, jövőjét. Az urak, akiknek a török támadás feudális hatalmát veszélyeztette, a paraszt- és katonatömegeket nemcsak önérdükükre, hanem keresztény kötelességükre való hivatkozással is mozgósították a harcra, s a mindhalálig kitartó védelemre.⁷⁶⁰ Losonczy István Temesvárott az 1552-es védelem súlyos pillanataiban – Istvánffy Miklós szerint – így mozgósította harcba katonáit: „Minthogy ti

azért harcoltok, hogy igazságos ügyet vigyetek győzelemre, s hogy Krisztus szent hitét védelmezzétek, nagyobb reménnyel és szerencsével mérkőztök a durva barbárokkal.”⁷⁶¹

Az egri kapitányok – Tinódi Sebestyén tanúsága szerint – „Isten ígéjével . . . bátorítanak”.⁷⁶² A szenvedésekkel elgyötört, a hitét és szülőföldjét védő végvári katona keresztény vallási ideológiája több mindenben megnyilvánult: gyónás és áldozás után ment veszedelmes vállalkozásaira, összecsapás előtt vallásos énekeket zengett és ostrom alatt is magára hagyatva Istentől várt segítséget.⁷⁶³ Martonfalvay Imre deák 1543-ban a pápai polgárokat ezekkel a szavakkal buzdította helytállásra: „. . . semmit ne féljenek, minden ember helyén maradjon. . . noha kevesen vagyunk, de velünk az Isten, ő viaskodik mi érettünk, csak bízunk ő szent felségében.”⁷⁶⁴

Mikor pedig szünet állt be az ostromban, a katonák papjaik buzdításait hallgatták, vagy ha prédikálni tudó pap nem akadt a várban – mint például Egerben az 1552-es ostrom idején –, jámbor hadnagyaik prédikáltak nekik.⁷⁶⁵ Fegyelmi szempontból Montecuccoli még a 17. században is szükségesnek tartotta, hogy a katonák előtt naponta prédikáció és legalább kétszer közös imádkozás tartassék. A luteránus seregek előnyeként említi, hogy ezek az ütközetekre felállítva anyanyelvükön zsoltárokat énekelnek. Ezt szerinte a katolikus seregeknél is érdemes volna meghonosítani, mert hihetlen módon fellelkesíti a katonákat.⁷⁶⁶

Tőke Ferenc Szigetvár megtartásának (1556) legfőbb biztosítékát az „Istennel való egyezés”-ben látta. A ellenségre úgy rontanak, hogy „igaz hittel Istent kiáltják”.⁷⁶⁷ A szigetvári hősök 1566-ban a próféták és apostolok szavaival erősítették meg egymás lelkét az utolsó küzdelemre.⁷⁶⁸ A 16. században katolikusok és protestánsok egyformán az Égtől várták a segítséget. Énekeikben is állandóan visszatér a sóhaj: „Szánjad meg Úristen mi nyomorúságinkat!”⁷⁶⁹

A rendek az 1542. évi beszercebányai országgyűlésen törvény által is gondoskodtak a hadsereg vallási szükségletéről: „Mivel vétkeinkért, melyeket naponként és óránként elkövetünk, mindenek előtt Istent kell engesztelnünk; – szólnak a rendek –, szükségesnek láttuk, hogy a táborba egyházi személyek küldessenek. Az összes szerzetes rendek tartoznak minden kolostorból két szerzetest küldeni, kik Isten evangéliumát a táborban hirdessék, a bűnöket kiirtsák, gyóntassanak, és mindenkit a keresztény hit bátor oltalmazására buzdítsanak és lelkesítsenek.”⁷⁷⁰

A török ellen elégséges volt a keresztény propaganda és argumentáció. Sylvester János szerint „a hitért kell szállni csatára pogány török ellen”.⁷⁷¹ Ebben a korban a keresztény érzés még mindig hatékonyabb volt, mint a „nemzeti”. A vallási ideológia közvetítése az egyház feladata volt. Majdnem minden várban volt kápolna vagy templom és lelkipásztor, sokszor az őrség nemzetiségi összetétele szerint külön-külön több is. A papok és szerzetesek mellett azonban mindinkább számba kell vennünk a deákokat, prédikátorokat, a kialakulóban levő világi értelmiséget is.

A körülrárt várak kapitányai – Losonczy István, Zrínyi Miklós – utolsó üzenetükben előrelátható haláluk értelmét mindenekelőtt a kereszténység védelmében látták. „Mert hűséggel akarunk szolgálni Őfelségének, hazánknak s az egész kereszténységnek – mondotta Losonczy István Temesvárott 1552-ben a megadásra hívó felszólí-

tásra —, ha kell vérünk ontásával és életünk feláldozásával is.”⁷⁷² Losonczy végső útja előtt

„Az Istennek lelkét ajánlotta,
Irgalmasságát csak ő néki várta,
Az vitézeket ily szókkal biztatta:
Jutalma annak lészön mennyországba.”⁷⁷³

„Bezárkózom Szigetbe — írja Zrínyi Miklós a vár ostroma előtt —, hogy hűséggel, állhatatosan, vérem ömlésével s ha kell életem áldozásával is, vidám orcával szolgáljak a Nagy Istennek és végső romlásra jutott édes hazámnak.”⁷⁷⁴ Nádasdy Tamás nádor 1556-ban a következőket írta Horváth Márk szigetvári kapitánynak: „. . . meg vagyok győződve arról, hogy fel tudunk benneteket szabadítani az ostromló török markából, csak tartsatok ki az ország és az egész kereszténység védelmében”.⁷⁷⁵

Így vált a birtokos nemesség világosan osztálytartalmú ideológiája a katonaelemeket harcra tüzelő vallásos ideológiává. A vallásos szölamok mögött azonban a kizsákmányoló osztály meztelen osztályérdekei húzódnak meg.⁷⁷⁶ A végvári katonaság hősiességéhez az eszmei alapot, az ideológiát tehát nem a feudális haza közös szeretete, hanem a keresztény vallási ideológia szolgáltatta. A törökellenes propaganda csaknem kizárólag a keresztény argumentáció szölamaival folyt: a török nem a „nemzet”, hanem a kereszténység, a „keresztény szabadság” ellensége.⁷⁷⁷

A keresztény ideológia a törökkel szemben minden megegyezési kísérletet eleve visszautasított. A törökkel való összejátszás, „cimbóralás”, a török érdekeinek előmozdítása (fegyver-, élelemszállítás), a hűtlenségnek minősített törökösség, avagy éppen a törökké levés (pribékség) a legsúlyosabb bűncselekménynek számított. Akikről a vizsgálat során a törökösség gyanúja bebizonyosodott, azokat a vármegye karóba-húzással büntette.⁷⁷⁸

A katolicizmus és a reformáció egyaránt a „pogány török” és a „keresztény” ellentétpárt alakította ki. A protestáns felfogás szerint — melynek jelentős része „in statu nascendi” ott található már a középkor alkonyán —, Isten azért zúdította a török hadakat Magyarországra, hogy próbára tegye a magyarság hitét.⁷⁷⁹ Farkas András éneke (A zsidó és magyar nemzetről) szerint a török Isten büntető ostroma a magyarokon, mivel bűneikkel kihívták az Úr haragját.⁷⁸⁰ Oláh Miklós levelezésében és Tinódi Sebestyén költészetében is felbukkan az a gondolat, hogy a magyar „nemzetet” Isten bünteti a törökkel, — bűneiért.⁷⁸¹

„Támaszta az Isten az keresztény népre
Pogány fejedelmet nagy vesződelmére
Jelősben minönnél az magyar nemzetre
Parancsolat-szegésért büntetésére.”⁷⁸²

Károli Gáspár Magyarország lehanyatlásának okát Isten haragjában látja: „Bizony az török császár Isten szolgálja az magyar nemzetnek büntetésére.”⁷⁸³ Magyarai István is úgy véli, hogy az Isten büntet bennünket, de mi vagyunk az oka, hogy az Úr büntető haragját ránk bocsátotta. Az ország pusztulását jeremiádokban énekelték meg. Ke-

serűen siránkoztak az ellenség győzelmein és sírva fordultak Istenhez, hogy legyen részvétel népéhez.

A prédikátorok azt állították, hogy „Isten büntetésének” vagyis a török hódításnak a megszűnését csak a megtéréssel szerzett kegyelemtől várhatjuk. A török birodalom kétségkívül „a mindenható Istennek fenyítő vesszeje, mellyel a kereszténységet bünei és gonosz cselekedeteinek miatta bünteti”, de egyben kitüntetés is.⁷⁸⁴ Ezt vallja Szege-di Gergely is:

„Ó mely nagy öröm minékünk,
Hogy az Isten kegyes atyánk minékünk,
Ostoroz, csakhogy hozzája hajoljunk
Nem azért, hogy tőle elforduljunk.”⁷⁸⁵

Benczédi László megállapítása szerint „a keresztény összetartozás egyetemes ér-zésén belül a reformáció előretörésével párhuzamosan fokozatosan terjedt az ótesta-mentumi zsidó történeti analógiákra utaló ‚választott nép’ tudata, amely a török elleni harcok területén is előkészítette a talajt a hazafias-nemzeti érvelés későbbi – már a 17. század folyamán bekövetkezett – felülkerekedéséhez.”⁷⁸⁶ A végvári katonák és a jobbágyok a fegyverrel szerzett szabadság gondolatával kapcsolódtak be a nemesi nem-zet eszmevilágába. Minthogy a végvári katonaság rokonsági szálakon a jobbágysághoz is kapcsolódott, a nemesi-katonai társadalmi öntudat ideológiai elemeit szüntelenül köz-vetítette is a parasztság felé.⁷⁸⁷

A török hatalom nyugat felé törő lendülete a magyar végvárak ellenállásán torpant meg. Amikor tehát az osztrák, stájer vagy a cseh–morva rendek pénzzel és katonával siettek a magyarországi végvárak védelmére, akkor tulajdonképpen a maguk területét védelmezték. Ferdinánd főherceg 1521 augusztusában tartományi gyűlésekre küldött biztosaival közölte, hogy Magyarországnak azért kell segítséget nyújtani, nehogy a magyar korona elveszítse erejét, és akkor Ausztriát támadják a törökök. „A mi tarto-mányainknak és embereinknek sokkal becsületesebb, jobb és hasznosabb az ellenséggel szemben országunkon kívül tanúsítani ellenállást”, mintha ez Ausztriára terjed át.⁷⁸⁸

A Habsburgoknak később is következetesen érvényesülő politikája azt az elvet val-lotta, hogy a törököt Magyarországon kell feltartóztatni. Ezt az álláspontot tükrözi Schwendy Lázár tábornok tanácsa is az 1577. évből: „Először is azt kell tekintetbe venni és megfontolni, hogy a német birodalomra nézve nagyon fontos Magyarország többi részének megvédése; nehogy az ellenség német földre tegye lábát; mert ekkor a harcolásnak sokkal nehezebb és veszélyesebb módja volna nyakunkon, mint a mostani Magyarország. . .”⁷⁸⁹

Az egykorúak tudták, hogy a magyarországi „védőbástya” sorsán Germánia ügye is kockán forog: „tua res agitur Germania”.⁷⁹⁰ „Nem a körül forog most már a kérdés – hangoztatta Frangepán Ferenc egri püspök a német birodalmi rendek 1541. évi regens-burgi tanácskozásán –, hogy bennünket mint idegeneket segítsetek, hanem magát Németországot mentsetek meg Magyarországon.”⁷⁹¹ Méltán nevezték a végvárak igénytelen katonáit a kereszténység védelmezőinek. Magyarország lett az a bástya, mely felfogta és elhárította a török támadások első és leghevesebb rohamait. A keresz-ténység védelmének gondolatát a kor az előző századból örökölte. A magyar helytartó-

ság 1552. július 21-én Pozsonyban kelt levelében a Passauban üléselő német birodalmi rendekhez azzal a kérelemmel fordult, hogy „váltsák meg és szabadítsák meg a török járom alól Magyarországot, mely száz és több éven át pajzsa volt nemcsak a német birodalomnak, hanem az egész kereszténységnek”.⁷⁹²

A kialakult magyar közhangulatot jól érzékelteti a 16. század második feléből Bebek Ferenc levele, amelyben nyíltan megmondja a Ferdinánd királytól való elpártolásának okát: „Én mind addig ő felségének híven és igazán szolgáltam, meddig ismertem, hogy ő felsége az szegény nyomorult országot meg akarja oltalmazni. De most immár látom az ő felsége erőtlenn voltát, és hogy ő felsége után az ellenség az határra szinte bennünket szorított, ő felsége csak paisnak tart bennünket.”⁷⁹³

Így született meg egyrészt a külföld támogatásának biztosítására, másrészt a hazai jobbság és katonaság mozgósítására az a jelszó, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája (clypeus et antemurale Christianitatis).⁷⁹⁴ Minthogy a Habsburg és a török hatalom hatóköre éppen hazánkban érintette egymást, s hatósugarán túl egyik ellenfél sem működhetett, a küzdelem holtpontra jutott. Így Magyarország katonai előtérre vált, így lettünk egyszerre a „kereszténység védőbástyája”, – a török krónikáiról szerint pedig az „iszlám védőbástyája”.⁷⁹⁵ A nemzeti hivatás tehát a „kereszténység pajzsa” (védőbástyája) szimbólumában nyert megfogalmazást; ők az áldozatok, de ha elpusztulnak is, az egész kereszténység nevében vállalniuk kell a küzdelmet.⁷⁹⁶

A Habsburgoknak két világrészre kiterjedő birodalmában a mind keskenyebb területre szorult, „hullámtörő gátként”, katonai felvonulási területként kezelt „királyi” Magyarországnak csak annyiban volt jelentősége, hogy a Habsburg-család hatalmának alapját alkotó osztrák örökös tartományok keleti hátvédje, a keletről jövő folytonos ellenséges támadások felfogására és elhárítására szolgáló határőrvidék. I. Ferdinánd király biztosai 1530-ban az osztrák rendek gyűlésén azt fejtegették, hogy Magyarországnak vagy legalább némely részének azért kell az osztrák főherceg vagy mindenestre német fejedelem kezén maradnia, hogy Ausztriát meg lehessen oltalmazni.⁷⁹⁷ Ez a „védőbástya”-szerep a Habsburg-országok megmentését szolgálta és ellentétben állott Magyarország érkeivel.⁷⁹⁸

A kereszténység védelme – Tinódi megfogalmazásában – egybefonódott a vitézi becsülettel:

„Jó legényök, vitézők végházakban
Vannak gyakran terekkel bajvívásban
Az körösztyén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban.”⁷⁹⁹

A kereszténység védelme nemcsak Tinódi Sebestyén, hanem Tőke Ferenc alsó-lindvai lelkész felfogásában is összefonódott a vitézi becsülettel. Horváth Márk Szigetvár 1556. évi ostromakor „ott áldozni kész vala, üdvösségre, tisztességre néz vala”.⁸⁰⁰ A török–magyar háborúk általános keresztény ideológiájába egyre inkább beszivárogtak humanista elemek: a „vitézség” (virtus) és „emberség” (humanitas) védelmének, az értük vívott küzdelemnek, valamint a reformáció eszméi.⁸⁰¹

A vitézi becsület, a haza és a hit védelmének összefonódása a „kereszténységnek paizsát viselő Magyarország” harcának európai távlata megcsendül Balassi Bálint költészetében is:

„Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki kereszténységnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!”⁸⁰²

VII.

A VÉGVÁRI HARCOK SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE

A török elleni küzdelem mindazoknak a népeknek közös ügye volt, amelyeknek életét, fejlődését, műveltségét az idegen hódítás közvetlenül fenyegette. A magyar nép harca szinte kiszakíthatatlan része annak a küzdelemnek, amelyet a tengerparttól kiindulva a török terjeszkedés vonalába eső népek szinte örökségként adtak utódaiknak. A „kereszténység” védelmében a Dontól és a Kaukázustól Bécsig és az Adriáig részt vállaltak az oroszok, a lengyelek, a balkáni népek, a németek, osztrákok, csehek és olaszok. Ez a védővonal folytatódott Magyarországtól egészen a földközi-tengeri frontvonalig; e mögött keresett menedéket a mediterrán „kereszténység” az iszlámmal szemben.⁸⁰³

A többségében magánvárankból, vagy eredetileg elsősorban lakás céljait szolgáló építményekből alakult török kori magyar várak alkották azt a védelmi vonalat, melyen a támadók ereje megtörött.⁸⁰⁴ „A végvárrendszer volt nagyon sokáig a török elleni védelem legfőbb tényezője, a magyarságnak és a nyugati polgárosodásnak védőbástyája.”⁸⁰⁵ A végvárak nagy katonai és politikai jelentőségét az egykorúak kellően felismerték. Már Nádasdy Tamás kiemelte a királyhoz intézett felterjesztésében, hogy a végházak nemcsak az elhagyatott Magyarországnak kincsei és büszkeségei, hanem az egész kereszténységnek is védőbástyái.⁸⁰⁶ Törvényeink ismételten kimondják, hogy tőlük függ a haza és a szomszéd osztrák tartományok nyugalma.⁸⁰⁷ Az 1545. évi nagyszombati országgyűlésen a rendek öntudatosan jelentették ki, hogy a magyar „nemzet” századokon át hősi elszántsággal küzdött a török ellen, s annak támadásaitól megmentette Európa nyugati és déli országait.⁸⁰⁸

A védelem terhét Magyarország nem egyedül viselte. Támogatta országunkat a német birodalom, a pápaság, de alkalmi pénzsegéllyel hozzájárult a török védelemhez a spanyol király, s a különböző olasz fejedelmek is.⁸⁰⁹ A magyarországi védővonalban együtt küzdöttek a magyarokkal a menekült délszlávok, a szlovákok, a románok és az otthonukat védelmező többi népek a Kárpát-medencében. A több évtizeden át folytatódó végvári harcok a magyar nép és a vele együtt harcoló csehek, lengyelek, románok, délszlávok, németek és osztrákok hősi küzdelme – különösen az 1540-es évektől az 1570-es évekig tartó időszakban – a maga egészében feltartóztatta és megállította a török előnyomulást.⁸¹⁰

Történelmünk legszebb és legtisztább lapjaira tartoznak a Kárpát-médenca népeinek gigantikus küzdelmei a török hódítással szemben.⁸¹¹ „Ne is keressük e katonai szervezet dicsőségét a török ellenében a nagyobb harcok mezején – írja Salamon Ferenc. – Dicsősége azon kisebb, csupán védelmi harcokban áll, melyekkel a török

lassankénti terjeszkedését meggátolta.”⁸¹² Budavár elfoglalásának évében és 1543-ban Szulejmán szultán még különösebb ellenállás nélkül kénye-kedve szerint foglalhatta el az útjába eső helységeket és várakat.⁸¹³ Az 1551/52-es török hadjárat során a hódító már makacs ellenállásba ütközött.

A török terjeszkedés ezután sem szűnt meg, de a foglalások nem voltak többé oly rohamosak, mint 1541 és 1547 között. A török nem számíthatott többé biztos és könnyű diadalokra. Eger példája 1552-ben megmutatta, hogy amihez a török kezd, nem kell annak okvetlenül sikerülnie. Eger megakadályozta a török számítását, hogy a bányavárosok ellen forduljon vagy hogy Kassa elfoglalásával elvágja a Habsburg- királyság és Erdély érintkezését.⁸¹⁴

Az oszmán seregek Eger alól akkora vereséggel távoztak, hogy az országban állomásozó ellenséges csapatok kétévi fegyverszünet után is csak olyan kisebb várakat mertek ostrom alá venni, mint Fülek és Salgó. Hamza szécsényi bég 1554-ben rajtaütéssel behatolt Fülek felsővárába, majd a később érkező Tojgun budai pasa segítségével török kézre került az alsóvár is.⁸¹⁵ E két vár birtoklása révén a török egészen a bányavárosokig terjesztette ki hódoltatásait.

Majd 1555-ben Babócsa, Kaposvár és Korotna esett a török kezére.⁸¹⁶ De Szigetvár bevételével 1556-ban már nem boldogult. A budai pasa kénytelen volt Sziget alól visszavonulni. Horváth Márk és vitézeinek helytállása a közel ötven napig tartó ostrom alatt méltó párja az egriek 1552. évi diadalának. Íme, a második magyar vár is kibírta, kivédte a legyőzhetetlennek tartott török számbeli és technikai fölényt! Ezzel a sikeres várvédelem lelassította a török hódítás kiterjesztését a Dél-Dunántúlon.⁸¹⁷

A Habsburg-hatalom tényleges segítsége nélkül a magyar várvonal nem tudta volna megállítani a török előnyomulást, de az is tény, hogy a török feltartóztatásában Magyarország lakossága vállalta a legnehezebb szerepet. A haditanács 1577-ben maga is elismerte, hogy „. . . eddig legtöbb kárt ők szenvedtek, és a legtöbb veszély őket érte a halálos ellenségtől, elvesztvén emellett országuk és népük legnagyobb részét. . .”⁸¹⁸ Az a török hatalom, amelyet eddig Európa katonai ereje nem bírt megtörni, végül is a magyar végvárok falai alatt torpant meg. „A magyarság soha nagyobb, emlékezetesebb szolgálatot nem tett az európai világnak, az egész polgárosodásnak – írja Acsády Ignác –, mint akkor, midőn dacolva a legmostohább sorssal, küzdve ádáz ellenségeivel, rendületlenül és hősiessen ellenállott a török hatalom erőlködéseinek.”⁸¹⁹

Ezt a sikert számtalan kisebb-nagyobb ütközet, rajtaütés, cselvetés, eredményes várvédelem során érték el a végváriak. Ebben a felőrlő harcban még a vereséggel végződő várharcoknak is megvolt a jelentőségük. Azok is lényegesen hozzájárultak a török erejének felmorzsolásához. Szondi György, Losonczy István, Zrínyi Miklós harca, vértanú halála nem volt hiábavaló; példamutatásuk ezeket lelkesített követésre. Bár Szigetvár 1566-ban elesett, hősi védelmének katonai jelentősége abban jelölhető meg, hogy megakadályozta a törököt Nyugat-Magyarország elfoglalásának megvalósításában. Őrségének önfeláldozása hadtörténelmünk kiemelkedő fejezete.⁸²⁰ A kis Fonyód (Somogy m.) egész őrsége 1575-ben hősi halált halt, s a török csak a holttesteken át juthatott a palánkba.⁸²¹

Ez a sok kisebb-nagyobb csatározás, ez a rendszerint helyi jelentőségű tömeges küzdelem csakis együttesen, a maga folytonosságában, széles, országos kiterjedésében, szívósságában vált döntő jelentőségűvé. A hódító képtelen volt elérni, hogy a hódoltatott területeken nyugalmi állapotot teremtsen.⁸²² Mivel a magyar végvári katonaság mélyen behatolt a hódoltság területére, a hódítók soha nem voltak korlátlan urak a maguk országgrészén; kieresztették kezükből az őslakosság mindennapi életének szervezését. Magyarországi uralmukat képtelenek voltak konszolidálni.⁸²³ Balassi Bálint apja, János, végbeli fővitéz, 1555-ben ezekkel a szavakkal buzdította a felvidéki bányavárosok lakosait: „Jól tudjátok, hogy a török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította. Hiszen saját intézményeit, saját törvényeit behozni nem bírta, s kénytelen eltűnni, hogy azon részek a maguk szervezetében maradjanak és hogy a maguk statutumaival éljenek.”⁸²⁴

A török terjeszkedésének megállításához több nagyon fontos tényező is hozzájárult – a külföldi segítség, a török birodalom belső és külső problémái, a magyarországi hadszíntér távolsága stb. –, de mindez nem változtat azon, hogy a végvári harcokban Magyarország népeinek sikeres és eredményes önvédelmi harcát kell látnunk. Ha csonkán is, de fennmaradt a magyar királyság, tovább működött teljes hatalmi szervezete, a magyar nemesség nem kényszerült se lesüllyedésre, se beolvadásra. Adóztató és szervező munkája mellett a végvári katonaság szilárd és állandó jelenléte volt az a másik ok, ami miatt a török uralom a hódoltságban nem tudott megszilárdulni. Sokkal inkább olyan átmeneti állapot jött létre, mint amilyen a balkáni országokban is megelőzte a teljes katonai meghódítást. Csakhogy nálunk ez az átmeneti állapot a török uralom egész korszakára állandósult.⁸²⁵

A 16. század harmincas éveitől kezdve Magyarországon igen jelentős méretű vár-építő tevékenység folyt, túlnyomó részben olasz építészek és hadimérnökök irányításával. Munkásságuk nyomán nemcsak az új, modern erődítésövezet épült ki az olasz bástya-rendszer szerint, hanem a hazai renaissance is átalakult, tovább fejlődött.⁸²⁶ Váraink, a renaissance stílusú várkastélyok, a 16–17. században nemcsak a török elleni harcok véghelyei, hanem békében a korabeli politikai és kulturális élet központjai, a humanisták által felfedezett magyar nyelv fejlődésének is otthonai. A végházakban és kastélyokban éltek az énekmondók, a lantosok és a hegedősök, itt születtek a szép vitézi énekek.⁸²⁷

Énekmondóink helytállására, bátorságra, a haza védelmére serkentettek. Tinódi Sebestyén énekei nyomtatott gyűjteményének előszavában munkássága értelmét ezekkel a szavakkal jellemzi: „Ez jelölvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolom, hanem hogy az hadakozó bajvivő, várak-, városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanulság, üdvességes, tisztösséges megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak.”⁸²⁸

Balassi Bálint megragadó szép költeményekben örökítette meg a végbeli élet minden dicsőségét és nyomorúságát.⁸²⁹ A végvári küzdelmek nemcsak Tinódit, Balassit ragadták meg, hanem a külföldi költőket is. Így a török kor nyoma jóformán az össz-európai irodalomban megtalálható. Különösen a németek foglalkoztak sokat a törökökkel történelmi népdalaikban és röplapjaikban.⁸³⁰ Adam Czahrowski lengyel kato-

naköltő szerint az egri vitézek „voltak az elei minden férfinak a Magyar Föld végein”, s „nagy hírt vittek magukkal a kívülálló országokba, ahol megfordultak”.⁸³¹

A végvárokban vettek tudomást először az országban, vagy azon kívül keletkezett mozgalmakról. A végbeli vitézek a maguk költségén iskolákat tartottak fenn, templomokat építettek, s papot, tanítót fizettek.⁸³² A kótyavetyéből nemcsak török fog-sóiban sínylő társaiknak szakítottak ki bizonyos részt, hanem a papjuknak, az iskolának és a szegényháznak (ispotálynak) is juttattak egy-egy részt.

Terjedt a magyar írás-olvasás, a végvári harcosok közt nagy kedveltségnek örvendtek a könyvek, vallásos olvasmányok és vitézi énekek is. A várban lakó főúr és családja körül a királyi udvarokra emlékeztető – annál kisebb méretű – udvari élet alakult ki. Az országot ért történelmi megrázkódtatások megfosztották a magyar művelődést a renaissance addig kialakult centrumaitól. Buda török kézre kerülése után a királyi udvar hagyományait egyházi és világi főurak vették át.⁸³³

A várak közt azok az igazi központok, ahol a földesúr és családja a legtöbbet tartózkodott. Nádasdy Tamás sárvári udvara az olaszos renaissance műveltség központja. Itt dolgozott egy ideig Sylvester János mint iskolamester, Dévai Bíró Mátyás, Pesti János, Tinódi Sebestyén, Abádi Benedek. A főúr Sárvár mellett Újszigeten – Mohács óta az első – nyomtatóműhelyt állította fel. A műveltség terjesztőjét a nyomdán és a könyvön kívül az iskolában látta. Ő gondoskodott az udvarában, vagy a külföldön tanuló ifjak ellátásáról, elsősorban pedig tanítójukról.⁸³⁴

A Mohács utáni évtizedek írói nagyrészt olyan nagyúri központok körül csoportosultak, amelyek a maguk területén magukra vállalták a műveltségápolás feladatait.⁸³⁵ A fiatal köznemesek mint a várúr gyermekeinek játszótársai, szinte csapatosan éltek egy-egy főúri várkastélyban. A hadiismereteket csak a végházakban a főurak kastélyaiban lehetett elsajátítani.⁸³⁶ Székely Miklós és Zárkándy Pál írják 1557-ben Nádasdy Tamásnak: „A szülői házban és a rokonoknál senki sem tanulhat, hanem a végházakban s a főurak udvaraiban.”⁸³⁷ De itt sajátíthatták el a különféle nyelveket, itt tanulhatták a perfolytatás módját, itt készülhettek fel a közigazgatási pályára. A leányokat pedig a várúrnőre bízta, aki a nemesi leányok számára szükséges ismeretekbe vezette be őket. A végházak és kastélyok a magyar ifjúság nevelőiskolái (seminarium militiae Hungaricae) voltak.⁸³⁸

A magyar nép egész múltja, de jövője is parancsolóan írta elő az európai civilizációhoz, az európai szellemiséghez, életvitelhez, kultúrához való ragaszkodást.⁸³⁹ „Amikor ebben az országban minden recseg-ropog – írja Perjés Géza –, minden lánokban áll és vérben fürdik, amikor nemhogy a holnapról, de a legközelebbi óráról sem lehet tudni, hogy milyen borzalmakat rejt magában, akkor ennek az országnak a népe a lángok felett kezet nyújt Európának, agya együtt mozog, szíve együtt dobog vele.”⁸⁴⁰

A végvárak jelentős szerepet tölthettek be a reformáció mozgalmában. Bár a katolicizmus még elég erős maradt a végbeliek között, de az 1550-es években a magyar végházakban is rohamosan tért hódított a reformáció, különösen a német katonaság védelme alatt a horvát–szlávön végeken.⁸⁴¹ Az 1560-as években a reformáció helvét irányzata erősödött meg és szakadt el a lutheritől. A magyarság körében a Kálvin–Bullinger-féle irányzat hódított leginkább.⁸⁴² Így született meg a svájci polgári refor-

máció radikálisabb tanításait követő sacramentarius irányzat. Egernek és a környékén fekvő helységeknek egész lakossága, valamint az egri várhoz tartozó katonaság mind ehhez csatlakozott. A végvárvonal magyar őrsége még az ellenreformáció jelentékeny sikere után, a 17. század második felében is túlnyomórészt protestáns volt.⁸⁴³

Majd felléptek a nép osztályharcos törekvéseit leginkább kifejező anabaptista áramlatok, végül pedig az 1560-as években létrejött a legmerészebb vallási újításokat hirdető antitrinitarizmus. A végvári katonaság egyre távolabb került az uralkodó osztálytól; a reformáció radikálisabb irányzatát követte, s az osztályharc legkielezettebb szakaszában helyenként nyíltan a néptömegekkel rokonszenvezett. Eger várának egész őrsége együttesen készülődött Karácsony György táborába 1569-ben, ahol a török elleni harc összefonódott a feudális elnyomás elleni küzdelemmel.⁸⁴⁴

A feudalizmus rablóbáborúinak egyik klasszikus példája a török európai terjeszkedése. A török elleni harc a haladás akkori fő akadályá elleni harcot jelentette.⁸⁴⁵ A végváriak érdeme, hogy megszárták a török csapatok rabló támadásait, és nagyon sokszor megsemmisítették a betört ellenséges erőket. A végvári védelem gyengeségének egyik oka éppen az volt, hogy a várak egyébként is kis létszámú őrségein kívül, nem volt megfelelő hadműveleti tartalék.⁸⁴⁶

A török elleni harc és védelem terhe többféle módon – adózás, közmunka, katonatartás – nehezedett a jobbágság vállára. Az elnyomott tömegek többsége elsősorban termelőmunkájával, termény- és pénzdórával támogatta a végvári küzdelmet.⁸⁴⁷ De parasztságunk mint a honvédelem közvetlen, aktív részese is nagy áldozatokat hozott. Ő végezte ingyen az építkezések nagy részét és a vár őrzéséből és védelméből is kivette a részét. Némely helyen teljesen rá volt bízva a várfokon való éjjeli őrködés, a „virrasztás”. Több helyen találkozunk azzal a szokással, hogy a faluk szerjás szerint adták a virrasztókat.⁸⁴⁸ Az 1567-i országgyűlés azt kívánta, hogy a Csallóköz lakosságát egyéb terhek alól mentse fel, mert ők télen a Duna egész hosszában a jeget vagdalják, nehogy a török portyázók a befagyott vizen átkelhessenek.⁸⁴⁹

A szigetvári lakosok építették a vár töltéseit, csinálták a bástyákat, s nemcsak éjjel-nappal őr kellett állniuk, hanem még katonai gyakorlatokat is végeztek velük.⁸⁵⁰ Egy-egy vár ostroma előtt különösen sok kiegészítő jobbágyot vontak be az erősségbe.⁸⁵¹ A sikeres egri ostromelhárítás után a jutalmazásra javasoltak között első helyen és különös elismeréssel emlékezett meg Dobó István várkapitány a védelem „műszaki alakulatának” – a mesterembereknek – lelkes, önzetlen és fáradhatatlan munkájáról: „Kovács Jakab felnémeti kovácmester a legdicséretreméltóbb magatartást tanúsított, bátrabb volt mindenkinél, háromszor annyi munkát vállalt, mint mások, jelenléte igen nagy mértékben hozzájárult a vár megmentéséhez. . .”⁸⁵²

A török hatalom 1526-tól a drinápolyi békéig (1568) terjedő időszakban jelentette a legnagyobb veszedelemet. A hódító oly fölényben volt, hogy „hatósugarán” belül bármikor bármit elfoglalhatott. Erdélyt szintén könnyűszerrel megszállhatta volna, de előnyösebbnek kínálkozott számára, ha Szapolyai János, majd fia, János Zsigmond vazallusként szolgálja. A végvári rendszer azonban végül is felfogta a török leghevesebb rohamát. II. Szelim szultán Miksa „bécsi királlyal” 1568-ban megkötötte a drinápolyi békét. A béke annak beismerése volt, hogy a küzdő felek nem bírnak egymással,

megosztoznak az ország területén és a felette való hatalmon is. A béke szentesítette helyzetet hosszú időre állandósult; jogilag érvényben maradt 1593-ig, vagyis teljes 25 esztendeig.⁸⁵³

Az 1521-től, Nándorfehérvár elestétől 1568-ig, a drinápolyi békéig terjedő időszakban kirajzolódott a magyarországi török háborúk szerkezete, megmutatkozott lendülete és egyben az a határvonal is, amelyen túl az oszmán birodalom terjeszkedni már képtelen volt. Ebben az időszakban épült ki a végvári rendszer, s a török elleni védelem stratégiája: a végvár és a mozgó sereg együttes alkalmazása, aktív védelem keretében, a status quo fenntartása érdekében. Úgy látszott, hogy a török hódító gépezet Magyarországon érkezett el hatósugara végéhez.⁸⁵⁴

A békeállapot ellenére a török kisebb-nagyobb csapatokban minduntalan rabolt, foglyokat hajtott el, községeket perzselt fel. Így a drinápolyi béke csak a nagy hadjáratoknak vetett véget, de a magyar területek nagy részét védtelenül kiszolgáltatta a török pusztításainak. Bécs csupán előtérnek tekintette Magyarországot Ausztria védelme érdekében, hiszen a portyázó harci tevékenység – alkalmanként kisebb várak elfoglalásáig terjedően – állandó jelleggel folyt a magyar–török végeken.⁸⁵⁵ A drinápolyi békével (1568) lezárult a török–magyar várháborúk „klasszikus korszaka”, a végvárakra azonban továbbra is nem kisebb feladat várt, mint a „maradék” Magyarország megvédése.⁸⁵⁶

A török megállása Magyarország földjén összefüggött az oszmán birodalom hanyatlásával és az oszmán katonai erő megtorpanásával is. Néhány történész a 16. század végétől, a tizenötéves háború befejezésétől, mások viszont már Bécs 1529. évi sikertelen ostromától, vagy Szulejmán szultán uralkodásától számítják a török birodalom hanyatlását. Ezek szerint a török hatalom évszázados bomlási folyamata, hanyatlása már Szigetvárnál kezdődött, majd a tizenötéves háború végére jelentős állomásához ért el.⁸⁵⁷

A hanyatlás okainak megítélésében nemcsak a kortársak véleménye oszlott meg, hanem századunk európai és török történetírói is megoszlik. A kutatók egy része azt állítja, hogy a hanyatlást elsősorban személyi ok idézte elő; a kiváló szultánok sora II. Szulejmán halálával megszakadt. A Nagy Szulejmán halála után trónralépő II. Szelim (1566–1574), akit „részezes” jelzővel illettek, nem rendelkezett azokkal a tulajdonságokkal, melyek őt apja méltó utódjává tették volna.⁸⁵⁸ Uralkodása alatti szenvedte el a török birodalom a nagy tengeri vereségét Lepantónál 1571. október 7-én az egyesült velencei és spanyol hajóhadtól. E vereséget a török hatalom gyengülésének első látható jeleként tarthatjuk számon.⁸⁵⁹

A III. Murád szultán (1574–1593) uralkodásának első éveiben kitörő új perzsa háború kemény próba elé állította a török hadsereget.⁸⁶⁰ Az 1578-ban kezdődő és az 1590-es békével záródó török–perzsa háború már a mezőkeresztesi csatát (1596) megelőzően feltárta a török uralom válságát. A sorozatos külpolitikai és katonai kudarcok belső forrongásokkal, népi felkelésekkel jártak együtt. A birodalom területén folyó osztályharc egyrészt a török parasztok, pásztorok erősen adóztatott osztálya és az állam képviselői – tisztviselők és adószedők – között, másrészt a birodalom gazdaságilag értékesebb európai részén a többségben levő keresztény ráják és az állami tisztviselők, valamint a tímár-birtokosok között éleződött ki.⁸⁶¹

A perzsa háborúk megtizedelték, a kisázsiai parasztozgmak lekötötték a birodalom gyakorlott katonáit. A török határőrseregek egy részét Magyarországról is Perzsiába vitték. Az évenként keletre vonuló török seregektől kiélt Kisázsia gazdasági élete lehanyaglott. Ebből az állapotból keresett-kivezető utat az 1593-ban trónra lépő III. Mohamed szultán a magyarországi háborúval. De az a hatalmas erőfeszítés, amelyet a szultánok a századforduló évtizedeiben tettek Perzsia és Magyarország leigázására, eredménytelennek bizonyult.⁸⁶²

A török hatalom gyengülésének másik fő oka a hadsereg szervezetének átalakulása volt. Ez az átalakulás a janicsárok mellett a szpáhik harckészségét is lecsökkentette. A hadi szolgálataikért kapott ideiglenes hűbértartásokat ugyanis öröklődő hűbértartókká alakították át. Tömegektől vonták be és csatolták a szultáni házbirtokokhoz a szpáhirtartókat, a szultáni birtokokat viszont uzoratókéseknek adták ki. Majd amikor ez sem hozott megoldást, emelték az adókat és pénzrontáshoz folyamodtak. A birtoktalanná vált szpáhik, a rossz pénzzel vagy sehogy sem fizetett zsoldosok és a tönkrement parasztok elégedetlen tömegei sorozatos felkeléseket indítottak, amelyeket csak szörnyű vérengzések árán sikerült elfojtani.⁸⁶³

A török állam rohamos hanyatlásának a magyarázatát egyes történészek a török társadalom vezető rétegének erkölcsi hanyatlásában látják. A török hivatalrendszer sajátossága, hogy az összes tisztviselő, sőt a tartományok élén álló pasák és bégek is jogilag rabszolga státusban voltak. Csupán a bírói státus képezett kivételt, melyet született törököknek tartottak fenn. A vezető rétegben a török moszlimok és a jövevény renegátok ellentéte a 16. század második felében kiéleződött. Az ellenfelek azonban nem győzték le egymást, hanem a két elemből álló uralkodó réteg olyan közszellemet alakított ki, amely melegágyává vált a konzervativizmusnak és a gátlástalan korrupciónak. A vezető réteg megromlása aztán lezüllesztette a török államot.⁸⁶⁴

A válság okait azonban végső soron nem a kiváló szultánok sorának megszűnésében, a hadjáratok eredménytelenségében, vagy a török társadalom vezető rétegének erkölcsi hanyatlásában kell keresnünk. Mindezek maguk is következményei voltak annak, hogy a hódításokkal megnövekedett birodalom védelmi és igazgatási költségeit a feudalizmus kezdetlegesebb fokán álló török társadalmi és politikai rendszer képtelen volt belső erejéből előteremteni. Amíg a területi terjeszkedés sikeresen haladt, addig ez a társadalom — önmaga mércéjével mérve — nagyon is fejlett intézményeket hozott létre. Amikor azonban a terjeszkedés megtorpant, a gazdasági, társadalmi és szellemi fejlődés is elakadt. A földtulajdon állami monopóliuma nem engedte a magánbirtoklás megszilárdulását, a hadsereg és a főváros élelmiszer-ellátásának kényszerárfolyamon történő, beszolgáltatással való fedezése megbénította a mezőgazdasági árutermelést. S ebben az elmaradott és elnyomott agrártársadalomban az ipar és a kereskedelem tőkés csirái sem fejlődhetek ki.⁸⁶⁵

A hadseregnek korszerű, az európai haditechnikával lépést tartó felszerelése, az adó- és hadügyek hatalmas hivatalnoksereget foglalkoztató, óriási méretű írásbeli nyilvántartása éles ellentétben állottak a társadalom általános elmaradottságával; olyan terhet jelentettek, amelyet csak rabló, zsákmányoló hódításokból lehetett fedezni. De minél

tovább terjedt a hódítás, az óriási távolságok és a birodalom nehézkessége miatt annál nehezebb, költségesebb volt a megszilárdítása. Minden újabb szerzemény aránytalanul nagy belső erőfeszítéseket követelt és aránytalanul kis hasznot hozott. Így pl. a magyarországi bevételek a kiadásoknak csak az egyharmadát tudták fedezni. Az évi 17-18 millió akce hiányt aranypénzben – a pénztári napló tanúsága szerint – az istanbuli birodalmi kincstár küldte Budára. Ezt a súlyos megterhelést ismerhette fel Szulejmán szultán, minek folytán második magyarországi hadjáratában (1529) sem tartotta meg Budát.⁸⁶⁶

A török birodalom fennmaradását és fejlődését az újabb és újabb területek megszerzése biztosította. Amikor a terjeszkedés meglassult, majd leállt, megtorpant vele a birodalom belső fejlődése is. A legkisebb részletében is a hódítások kiszolgálására született belső rend megtorpant. Mivel az állandóan hadszíntérül szolgáló vidékek elpusztultak, a rájuk fordított kiadások a belső tartományok egyre fogyó teherbíró képességét tették próbára. Ilyen körülmények között a hadsereg züllése, a hivatalnokok megvesztegethetősége szükségszerűen bekövetkezett, s a további hódításokra már nem futotta az erőből.

Az 1568-cal kezdődő időszakot, a drinápolyi békétől Buda visszafoglalásáig (1568–1686) a „holtpont időszakának” mondhatjuk, amikor a török nem tud tovább előnyomulni, de a belső bajokkal küszködő Habsburgok is képtelenek döntő vállalkozásba bocsátkozni. A tetőfokára eljutott török hatalom és a kellő fokú centralizációt kialakítani nem képes Habsburg-hatalom egyensúlyba kerültek egymással.⁸⁶⁷ A tizenöt éves háború elhúzódása és eredménytelensége nem csupán a török hadsereg gyengéin és korszerűtlenségén múlt, hanem a császári seregek felső vezetésének elégtelensége és szervezetlensége, továbbá e seregek összetétele és fenntartásukból következő hibák is szerepet játszottak.⁸⁶⁸

A 16. század végére a végvári élet „nagy lelkes felemelkedése” hanyatlásnak indult. Az 1577. évi hadi tanácskozások tanúsága szerint „... kevés a hadi nép, ezek nincsenek fizetve; alig van félig-meddig fölszerelve; a véghelyek nincsenek kiépítve; élelem s lőszer hiányzik”.⁸⁶⁹ Forgách Simon 1583-ban írta a királynak: „A végházakról nem gondoskodnak, a katonáknak zsoldot és élelmet nem adnak, az ellenség ennek következtében szabadabban mozog, s a szegénység mondhatatlanul szenved.”⁸⁷⁰ Az 1587-i országgyűlésen a rendek elkeseredve jelentették ki, hogy a véghelyeket már csak az Isten irtalma tartja fönn.⁸⁷¹

Pálffy Miklós főkapitány 1590-ben azt írja a végvári állapotokról Ernő főhercegnek, hogy tavasszal már a végházakban semmi zsold sincs, a katonák kihajtják lovaikat a fűre, s rabolják a szegény népet.⁸⁷² A tizenöt éves háború elején, 1593-ban pedig maga az országgyűlés állapította meg, hogy a végvárak legnagyobb része annyira düledezik, hogy egyetlen rohamot sem bír ki.⁸⁷³ A végvári élet legszebb szavú költője, Balassi Bálint szerint a hon „szép vége mindenütt csonkán áll”, s a sereg „szép száma fogy, romol, s szállton száll”.

A végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősiek áldozatvállalása és helytállása megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában. Pedig fizetetlen, éhező katonáknak, düledező, pusztá végházakban

kellett a töröknek ellenállni. Nádasdy Tamás nádor írta 1556. július 6-án Horváth Márkhoz, az ostrom alá vett Szigetvár kapitányához: „Őfelsége leveléből tudjuk, hogy Ti mind, milyen híven és bátran álltatok helyt, tudván, hogy nemcsak magatokat véditek, de az egész országot is! Családotokat és utódaitokat. Nevetek fenn fog maradni örökre.”⁸⁷⁴

A végvárakban népünk saját menedékét látta a török ellenséggel szemben. A védelem az egész lakosság ügye volt; életük munkában és önvédelmi harcban telt el. Újra és újra volt erejük új hajlékot emelni az üszkös romokból, ismét és ismét volt kedvük termővé varázsolni a felperzselt földet. A magyarországi jobbgység történetének fényes, de ugyanakkor talán a legmegrázóbb lapjai ezek, amikor az élet-halál küzdelemben tragédia tragédiát követett.⁸⁷⁵

A magyar történeti néphagyományban kimagasló helyet foglalnak el a törökről szóló tradíciók. A török uralom a nép emlékezetében mint szörnyű élmény rögződött. A mesék és mondák elpusztult helységekről, véres összetűzésekről, „nagy futások”-ról, az emberek elrablásáról, kínzásáról, rabjárásról (a rabok kiváltásáról) és a népi megtorlásokról tudósítanak bennünket. E ránk hagyományozott történeteket valaha fájdalmas panaszok ihlették.⁸⁷⁶

Hazánkban a legkülönfélébb szokások eredetét vezethetjük vissza a törökök elleni harcra; valamely látványos szokást (alakoskodást, maskarázást, zajkeltést) azért ismételnék meg évről évre, mert ezzel valamikor törököket sikerült félrevezetni, megfélemlíteni, kiűzni. Ezek közül legismertebb a mohácsi délszlávok farsangi alakoskodása, az ún. busójárás.⁸⁷⁷

A várainkhoz fűződő néphagyomány mellett költészetünk gazdag anyaga is őrzi a hősi honvédő hagyományokat.⁸⁷⁸ A török harcokban kitűnt hősök emléke továbbél saját népük és a szomszéd népek irodalmában.⁸⁷⁹

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AcHa	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Bp., 1953–)
AH	= Acta Historica
AF	= Alte Feldakten, Österr. Kriegsarchiv (Wien)
AÖG	= Archiv für österreichische Geschichte (Wien, 1866–)
AT	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua (Bp., 1954–)
AtSz	= Agrártörténeti Szemle (Bp., 1957–)
AUD	= Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae
AUSB	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae
AUSz	= Acta Universitatis Szegediensis
BékÉl	= Békési Élet
BO	= Horváth Mihály (Hatvani M.): Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból, 1441–1652. I–IV. Pest, 1857–1859
BR	= Benignae Resolutiones, OL Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamarai Levéltár. Benignae Resolutiones. E 21. Pénzügyigazgatási lt.
BpSz	= Budapesti Szemle (Bp., 1873–1944)
CJH	= Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Magyarázó jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső et al. (Bp., 1899–1900)
DuSz	= Dunántúli Szemle (1940–1944)
DuTGy	= Dunántúli Tudományos Gyűjtemény
EÉL	= Egeri Érseki Levéltár, Eger
EKML	= Az Egeri Káptalan magánlevéltára, Eger
EOE	= Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta Hungariae Historica, Monumenta comitialia regni Transylvaniae, 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor (I–XXI. 1875–1898)
EPhK	= Egyetemes Philologiai Közlöny (Bp., 1887–)
Etn	= Etnographia (Bp., 1890–)
EVH	= Az Egeri Vár Híradója
ÉrtTTK	= Értekezések a történeti tudományok köréből
Évk: EPF	= Az Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve (Eger, 1955–)
Évk: SzPF	= A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve (Szeged, 1955–)
ETTK	= Az Egeri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei
HK	= Hadtörténelmi Közlemények (Bp., 1888–1944; 1954–)
HL	= Hadtörténelmi Levéltár
HHStA	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
HemL	= Heves megyei Levéltár (volt Egeri Áll. Levéltár)
HemLK	= Heves megyei Levéltár Közleményei (Eger, 1973–)
HKA	= Hofkammerarchiv (Wien)

HU	= Hoffinanz Ungarn, Hofkammerarchiv (Wien)
ItF	= Irodalomtörténeti Füzetek
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények (Bp., 1891–)
KrA	= Österr. Kriegsarchiv (Wien)
LAK	= Ludovica Akadémia Közlönye (Bp., 1874–1907)
LK	= Levéltári Közlemények (Bp., 1923–1946; 1954–)
LSz	= Levéltári Szemle
MGSz	= Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (I–XIII. Bp., 1894–1906)
MGH	= Monumenta Germaniae Historica
MHH	= Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek
MiKA	= Mittheilungen des k.u.k. Kriegsarchivs (Wien, 1881–1914)
MiÖG	= Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck, 1880–1928; Graz, 1948–)
MÖS	= Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs (Wien, 1948–)
MNT	= Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története (I–X. Bp., 1895–1898)
MNy	= Magyar Nyelv (Bp., 1905–)
MOE	= Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Monumenta comitialia regni Hungariae, 1526–1606. Szerk. I–X. Fraknói Vilmos, IX–XII. Károlyi Árpád, I–XII. (Bp., 1874–1917)
MTAFT	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTÉ	= Magyar történelmi életrajzok (Bp., 1885–1920)
NÉ	= Néprajzi Értesítő
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények (Pest–Bp., 1862–)
OL	= Magyar Országos Levéltár, Bp.
PRT	= Pannonhalmi rendtörténet. A Pannonhalmi Szent Benedek rend története (1–12). (Bp., 1902–1912)
PSz	= Protestáns Szemle (Bp., 1889–1944)
Re	= Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv (Bp., 1926–1946)
RMKT	= Régi Magyar Költők Tára. Tinódi Sebestyén költeményei (1541–1554). Kiadta Szilády Áron. III. Bp., 1881
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata (Bp., 1867–)
SzVK	= Szigetvári Várbaráti Kör kiadása, 1971
TBpM	= Tanulmányok Budapest múltjából
TSz	= Történelmi Szemle. A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője (Bp., 1958–)
TT	= Történelmi Tár (Bp., 1878–1911)
U	= Ungarn, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
Va	= Valóság
VSz	= Vasi Szemle (Szombathely, 1934–1939; 1958–)
VemMK	= Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
ZmL	= Zala megyei Levéltár (volt Zalaegerszegi Áll. Levéltár)

JEGYZETEK

¹ ELEKES L.–LEDERER E.–SZÉKELY GY. 1961, 368.; SZAKÁLY F. 1975.; PERJÉS G. HK 1976, 3.sz. 427–469.; VARGA J. 1968, 96., 106.; Vita a feudáliskori magyar történet periodizációjáról. Sz 1967, 1–2.sz. 155., 161–162.

² Magyarország gazdasági hanyatlására lásd többek között: HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 584.; PACH ZSIGMOND P. 1974, 21.; UŐ 1963, 171–172. – A közép- és kelet-európai parasztság útjára a 16. és 18. század között: VARGA J. 1969, 525–584.

³ PACH ZSIGMOND P. Sz 1968, 5–6.sz. 867., 888.; UŐ MTAFT 1971, 2–3.sz. 249–271.

⁴ ENGELS, FR. 1949, 166–169.; MARX–ENGELS 1950, 421–423.; PACH ZSIGMOND P. AtSz 1971, 1–2.sz. 1–20.

⁵ SZABÓ I. 1948, 65–169.; MAKSAY F. 1958, 17–38.; SINKOVICS I. 1963.; PACH ZSIGMOND P. Sz 1968, 5–6.sz. 867., 888.; HEGYI K. 1976, 276.

⁶ PERJÉS G. 1975.; NEMESKÜRTYI I. 1974, 36.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 410.

⁷ ACSÁDY I. HK 1888, 64. skk.; SZENDREI J. HK 1888, 86. skk.

⁸ -y -s. HK 1894, 390.

⁹ A magyar történetírás – Takáts Sándor megállapítása szerint – „... a török–magyar végházak kétszázados apró küzdelmeiről, azoknak messzeható jelentőségéről, tanulságos voltáról s eredetiségéről alig ejt szót.” (TAKÁTS S. Bajvívó magyarok. é.n. 207.); HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 161., 218.

¹⁰ PATAKI V. 1931, 98–132.; MAROSI E. HK 1977, 1.sz. 117.

¹¹ CSORBA Cs. MTAFT XXIII. 1974, 2.sz. 289–311.

¹² HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 393–402. A magyar táj színváltozása.

¹³ Vö. ELEKES L. 1954, 16–18.

¹⁴ BENDA K. 1961, Bevezetés, XIII.

¹⁵ SINKOVICS I. 1954, 48–60.; UŐ HK 1966, 4.sz. 772–793.

¹⁶ GERŐ L. 1955.; UŐ Sz 1964.; UŐ 1968.

¹⁷ FÜGEDI E. 1977.; ENGEL P. 1977.

¹⁸ Tudományos emlékülés. Szigetvár, 1966. szept. 10. VÖRÖS K.: Elnöki zárszó, HK 1966, 4.sz. 914.

¹⁹ Vö. HORVÁTH M. HK 1965, 4.sz. 648–649. – Kutatásaim során a kiadott korabeli levelek, okmányok, krónikák adatait kibővítettem a Magyar Országos Levéltárban, a Hadtörténelmi Levéltárban (Budapest) és a bécsi levéltárakban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Österr. Kriegsarchiv és Hofkammerarchiv) fellelhető oklevelek és egyéb forrásanyagok adataival.

²⁰ GERŐ L. 1955.; UŐ 1968.; KOZÁK K. 1971, 98–103.

²¹ Ma már egyre világosabbá válik előttünk, hogy a század történetét a valóságnak megfelelően csak a Habsburg–magyar–török viszony árnyalt és egyetemes történeti beagyazottságú elemzése, valamint az osztályerőviszonyok és az osztályharc szempontjainak kellő mérlegelése alapján lehet feltárni és a kelet-európai korlátok közt kell értékelni. Vö. Történettudományunk helyzete, eredményei és feladatai. Magyar Tudomány, 1968, 3.sz. 131–132.; MAKKAI L. TSz 1968, 131–132.; KÖPECZI B. HK 1972, 1.sz. 5–26.

²² Az oszmán birodalom kialakulásának, s az ettől elválaszthatatlan hódításainak részletes rajzát lásd: HAMMER-PURGSTALL, J. 1827, I.; ZINKEISEN, J. W. 1840.; JORGA, N., 1908.; VITTEK, P. 1938.; WERNER, E. 1947.; OSTROGORSKY, G. 1952.; ELEKES L. 1952. 3–38.; COLES, P. 1967.; PERÉNYI JÓZSEF: Az Oszmán Birodalom terjeszkedése és a kelet-európai központosított államok kialakulása c. kéziratban foglalja össze azokat az okokat, amelyek a török hódítást, s az egyidejűleg folyó kisázsiai egyesítés sikerét magyarázzák. E szövegnek egy sokkal részletesebb változata található a Magyar Történezet Nemzeti Bizottsága által e kongresszus tiszteletére kiadott *Études historiques hongroises* 1975. c. műben, részletes irodalomjegyzékkel.

²³ A balkáni népek törökellenes küzdelmeire: ANGELOV, D. 1956, 7–38.; NIEDERHAUSER E. 1959, 70–84.; KOSZEV, D.–HRISZTOV, H.–ANGELOV, D. 1971, 48–50.; KAZSDAN, A. P.–LITAVRIN, G. G. 1961, 270–310.; MILLEKER B. 1904, 6–11.; KUPELWIESER, L. 1899, 9–11.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 3. sz. 403.

²⁴ VANIČEK, F. 1875, I. 3.; ELEKES L. 1956, 43–61.

²⁵ RADICS 1864, II. 26.; HANTSCH, H. 1969, I. 231.; LITSCHAUER, G. F.–JAMBOR, W. 1970, 140.; SZAKÁLY F. 1975, 99–100.

²⁶ ELEKES L. 1956, 43–55., 165–170., 175–185.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 11–19.; KÁLDY-NAGY GY. 1970, 13–38.

²⁷ RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 405.

²⁸ ELEKES L. 1952, 1956.; SINKOVICS I. HK 1966, 4. sz. 772.

²⁹ KÁLDY-NAGY GY. 1974, 42.

³⁰ Világtörténet IV. 1963, 530–531.

³¹ KÁLDY-NAGY GY. 1974, 32–33.

³² Szulejmán szultán uralkodásának történetéről jó összefoglalást nyújtanak: ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 20–55.; FEKETE L. 1967.; KÁLDY-NAGY GY. 1974; MATUZ, J. 1973, 961–977.

³³ LÁZÁR GY. 1890, 279–281.; KISS L. HK 1889, 552.; MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 430–431.

³⁴ VERANCSICS A. 1857, II. 123–185. „Landor Fejérvár elveszésének oka, e vót és így esett.”; KRONES, F. 1864, 204–205.; LÁZÁR GY. 1877, II. 6–7.; SZÉKELY GY. 1952, 20–21.; KÁLDY-NAGY GY. 1970, 47–48.; SZAKÁLY F. 1975, 13–16.

³⁵ Belgrád elestének jelentősége Magyarországra nézve: THURY J. 1893, I. 77.; ELEKES L. 1952, 457.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2.; MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 432–434.

³⁶ PERJÉS G. HK 1966, 4.sz. 867.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 4.sz. 668. – Nem véletlenül tanácsolta a nagyvezér, Piri Mehmed pasa, hogy az elfoglalt Belgrádon keresztül hatoljanak be Magyarországra, mert különben visszatérőben Belgrádnál elvághatják útjukat. Lásd KÁLDY-NAGY GY. 1974, 44.

³⁷ RANKE, L. 1839, II. 412–413.; Világtörténet 1963, IV. 530.

³⁸ A török megváltozott szerepére az európai politikában: TÖRÖK PÁL 1926, 179–184.; PFEFFERMANN, N. 1946.; VAUGHAN, D. 1954.; COLES, A. 1967.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 4.sz. 661.

³⁹ LÁZÁR GY. 1890, 283–286.; SZÉKELY GY. AT 1973, 1.sz. 44–45.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 53–58.

⁴⁰ Világtörténet 1963, IV. 547.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 103–104.

⁴¹ TARDY L., 1977, 189. Georgievics Bertalan: Egy fogoly útja Törökországban.

⁴² KÁLDY-NAGY GY. 1974, 103.

⁴³ LAMOUCHE, C. 1934, 101.; NECK, R. MÖS V. 1952.; VAUGHAN, D. M., 1954, 207.; MEDZIBRODSZKY E. AUSz AH X. 1962, 25–26.; Világtörténet 1963, IV. 547.; SOHRWEIDE, H. 1965, 95–223.

⁴⁴ RANKE, L. 1843, IV. 373.; SINKOVICS I. Sz 1943, 156–157.; KELLENBENZ, H. 1960, 120.; FEKETE L., 1967, 49–52.; KÁLDY-NAGY GY. 1970, 52–53.; TARDY L. 1971, 114. „A török uralkodó – írja Verancsics Antal – a perzsák ellen háborút akar indítani és ezért békét kíván hátrahagyni Magyarországon.”

- ⁴⁵ VIPPER, R. 1947, 9.; Világtörténet 1963, IV. 532.
- ⁴⁶ RANKE, L. 1840, III. 433.
- ⁴⁷ SCHWARZENFELD, G. é.n. 197–200.
- ⁴⁸ ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 286–287.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 181., 228.; Világtörténet 1963, IV. 532.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 161.
- ⁴⁹ ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 279–329.; Világtörténet 1963, IV. 535.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 226.; KÁLDY-NAGY GY., 1974, 134–135.
- ⁵⁰ PERJÉS G. 1965, 81.; HEGYI K. 1976, 33.
- ⁵¹ OSZTERN SALAMON P. TSz 1916, 185–228.; ELEKES L. 1952, 31.; HEGYI K. 1976, 14–15.
- ⁵² HERMANN Zs. Sz 1975, 2.sz. 334.; NYÁRI ALBERT, Sz 1869, 235.; RANKE, L. 1840, III. 191.; ZINKEISEN, J. W., 1855, III. 345–359.; TÖRÖK P. 1930, 16. – Ferdinánd jövedelme összes országaiból együttvéve sem érte el az egymilliót, míg a szultánét már korábban is 6–12 milliónyira becsülték.
- ⁵³ KUPELWIESER, L., 1899, 12.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 82.
- ⁵⁴ ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 145–169., 201–262.; HEISCHMANN, E. 1925, 223.; RÁZSÓ GY. HK 1976, 1.sz. 429.
- ⁵⁵ RÁZSÓ GY. HK 1967, 1.sz. 19.
- ⁵⁶ GEÖCZE I. HK 1894, 524.
- ⁵⁷ PERÉNYI JÓZSEF (i.m. 3–4.) a maga részéről úgy gondolja, hogy a török szultánok hatalma a vallás, az alaptörvény (ser i) s a belső társadalmi erők játéka következtében nem volt nagyobb, mint egyes európai uralkodóké (VII. Henrik, XIV. Lajos, II. Frigyes, IV. Rettegett Iván stb.).
- ⁵⁸ HAMMER, J. 1827–1833. (A török forrásokat is gazdagon felhasználja.); ZINKEISEN, J. W. 1855, III.; BROCKELMANN, C. 1943.; PIRENNE, J. 1947.; Az európai feldolgozásokból magyar összefoglalás is készült: LÁZÁR GY. 1877.
- ⁵⁹ Vö. PERJÉS G. 1965, 281–282.; NAGY L. 1968, 39–51.
- ⁶⁰ Arra vonatkozóan, hogy a török félelmetes ereje felülmúlta a Habsburg-birodalom erejét: GEÖCZE I. HK 1894, 521–522. Schwendy Lázár tábornok, a bécsi udvari haditanács tagja, 1577-ben úgy vélekedett, hogy „ezidőszerint . . . minket az említett török a harchoz szükséges erőben, segélyforrásokban, alkalmatosságban, vezérekben, hadi gyakorlottságban és a harc vívásában messze felülmúl. . .” (Schwendy megjegyzése azonban pusztán a magyar végvárrendszer mentén kialakult erőviszonyokra vonatkozatható.); SZEGŐ P. 1911, 71–72.; PERJÉS G. 1965, 288.; RUZSÁS LAJOS MTAFT 1967, 4.sz. 318.
- ⁶¹ ACSÁDY I. 1897, 65.
- ⁶² HHSa U 1555. Fasc.75. Báthori András főkapitány Miksa főherceghez. Ecsed, 1555. szept. 12. – Az alapvető mennyiségi tényezők ismeretének hiánya téves véleményeket, elhamarkodott, megalapozatlan ítéleteket eredményezhet. Lásd pl. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Ez történt Mohács után (Bp. 1966.) c. művében foglaltakat. Kritikáját PERJÉS GÉZA adta: A nemzeti önérzet zavarai. Látóhatár, 1967, 7–8.sz.; Vö. SZÚCS J., 1970, 49.
- ⁶³ KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3.; GEÖCZE I. HK 1894, 533.
- ⁶⁴ HAMMER közli (Geschichte des osmanischen Reiches. II. Pest, 1827.) Szulejmán szultán három magyarországi hadjáratának részletes útinaplóját, amelyből kiderül, hogy 1526-ban 71 napig, 1529-ben 68 és 1532-ben 60 napig tartott a török sereg útja Konstantinápolytól Belgrád-Id. SALAMON F. 1865, 501., 3.sz. jegyzet.; SZALAY L. 1854, IV. 88.; ACSÁDY I. 1897, 504., SINKOVICS I. 1954, 53.; PERJÉS G. 1962, 171–174.
- ⁶⁵ GEÖCZE I. HK 1894, 516. Rueber János felső-magyarországi főkapitány tanácsa: „Egyéb előnyök mellett azzal is lehetne az ellenségnek ártani, hogy a hadjáratot télben vezetnők; mert a tapasztalás azt mutatja, hogy a török télben alkalmatlan a harcra és nagy hadsereg se jöhet föl. . .”
- ⁶⁶ KrA AF 1565. Fasc.1. Nr.3. Báthori András és Schwendy Lázár a királyhoz. Eperjes, 1565. jan. 11. „. . . et hoc hiemali tempore eadem difficultas aquarum exundantium cum reliquis incommodis consequentibus sint timenda. . .”

⁶⁷ FIEDLER, J. 1870, 329–330. Bericht Johann Corraza's über seinen Aufenthalt bei K. Maximilian II. 1574.; ISTVÁNFY MIKLÓS szerint a török katonák I. Murád szultántól az 1444. évi várnai győzelem emlékére kapták azt a kiváltságot, hogy Szent Demeter napja (október 26.) után nem kötelesek táborban szolgálni.; SINKOVICS I. HK 1966, 4. sz. 775., 7. sz. jegyzet.

⁶⁸ BRUTUS J. 1876, III. 233.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.33. Schwendy Lázár tanácsa.

⁶⁹ GEÖCZE I. HK 1894, 515–516. Rueber János felső-magyarországi főkapitány tanácsa.

⁷⁰ SZALAY L. 1859, 94.; ACSÁDY I. 1897, 69–70.

⁷¹ THURY J. 1893, I. 392., 395.; Uő Sz 1893, 579.

⁷² A török haderő akcióradiusának problémáját a 14–17. században PERJÉS GÉZA elemezte (HK 1966, 4.sz. 868.); Uő Kortárs, 1971. nov. sz. 1794.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 409–410.; SZAKÁLY F. 1975, 11.

⁷³ SZÚCS J. 1974, 562.

⁷⁴ GEÖCZE I. HK 1894, 522. Schwendy Lázár tanácsa.

⁷⁵ SALAMON F. 1886, 107.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 787.; KrA AF 1562. Fasc.11. Nr.1. „Neque enim indutiarum religio profanam gentem a dolis prohibet.”; HL Törökkori iratok gyűjteménye, 1593. Nr.530. A magyar rendek kérelme Ernő főherceghez. 1593. márc. 4. (?) „... ac tam indutiarum cum Turcis initarum, non satis firma, sed vacillans inter pacem et bellum conditio...”

⁷⁶ GÖMÖRY G. MIKA 1885.; ACSÁDY I. 1897, 424.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 176., 478. A háború inkább a szárazföldi kalózkodásnak egy fajtája („plutôt une espèce de piraterie terrestre”). Ennek a „kisháborúnak” („petite guerre”) megvoltak a specialistái, akik ebből éltek: uszkókok és martalócok a dalmát és velencei frontszakaszon, akindzsik és hajdúk a magyarországi végeken, tatárok és kozákok Lengyelország, Moszkovia, a Duna és a Fekete-tenger között.

⁷⁷ HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 338.

⁷⁸ SALAMON F. 1864, 232.; KUPELWIESER, L., 1899, 8.; SZEGŐ P. 1911, 326–327.; KrA AF 1577. Fasc.4. Nr. ad 2. – Forgách Simon főkapitány Ernő főherceghez. Surány, 1577. nov. 8. „Thurcas istos limitaneos nunquam intermissuros esse, rapinas et excursiones, quibus perpetuo assueverunt...”

⁷⁹ TAKÁTS S. HK 1914, 246–247.

⁸⁰ SALAMON F. 1864, 119.; HKA HU Fasc.32. 1576. aug., 191–192. Humillima supplicatio Judicis et miserrimae Communitatis possessionis Ochowa. 1576. júl. 21.

⁸¹ SALAMON F. 1864, 134.; SZEGŐ P. 1911, 50–51.; KrA AF 1562. Fasc.11. Nr ad 30. II. Hasszán füleki bég hódoltató levele Babina és Dobrovinya lakóinak. Fülek, 1562. okt. 5.

⁸² TAKÁTS S. HK 1914, 250.; Uő 1915, III. 86.; SZÁNTÓ I. AUSz AH XL., 1972, 99., 194.sz. jegyzet. „Ipse est ille, qui fluvium conturbat et me innocentem oviculam devorare cupit!” – idézték gyakran az ismert phaedrusi mesét.; HL Törökkori iratok, 1548. Nr.73. Extractus ex Literis Dobo de Ruszka. Eger, 1548. okt. 8. „... mint a bárányoknak a farkasok közt kell lakniuk és még mukkanni sem szabad...”

⁸³ SALAMON F. 1864, 298.; HEGYI K. 1976, 207.; SZAKÁLY F. 1976, 31–32.

⁸⁴ GEÖCZE I. HK 1894, 649–650.

⁸⁵ KÁLDY-NAGY GY. 1974, 174.

⁸⁶ SZABÓ I. A magyarság életrajza. Bp. é.n. 85–86.; V. KOVÁCS S. 1971. 626–627.; Oláh Miklós Erazmushoz. Augsburg, 1530. okt. 13.

⁸⁷ KATONA, I. 1798. III. 211. Ferdinánd követsége a lengyel királyhoz, 1552.; SCHESAEUS, CHR. 1797, 173. – 80–83. verssor: „Ac multas Teucrum rabies absorpserit urbes, / Et procul exsilio damnatos ire colonos / Iusserit a patria, et plus quam servilia collo / Vincita pati matres, puerosque coegit inermes.”

⁸⁸ V. KOVÁCS S. 1971, 615. Oláh Miklós VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. febr. 15.

⁸⁹ SALAMON F. 1865, 228.; BAKÁCS I. 1963, 115–143.; FÜGEDI E. 1976, 2940., 155–164.

- ⁹⁰ SALAMON F. 1886, 111.; SZEGŐ P. 1911, 56–57.; SZABÓ I. A magyarság életrajza. Bp. é.n. 90–91.; MAKSAY F. 1958, 12.; HL Törökkori iratok, 1563. Nr.320. Névjegyzéke azoknak a személyeknek, kiket a csanádi, aradi, túri, lippai, temesvári, fellaki és szolnoki törökök hurcoltak el Gyuláról.; HkA HU Fasc.34. 1577. jan. Fol.64. Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány a királyhoz. Keresztúr, 1577. febr. 24.
- ⁹¹ HORVÁTH M. 1871, IV. 331.
- ⁹² HÓMAN B.–SZEKFI GY. 1943, III. 339–340.
- ⁹³ Id. BALÁZS J. 1958, 349.
- ⁹⁴ Vö. RUZSÁS L. HK 1966, 4.sz. 895.; HEGYI K. TSz 1975, 1.sz. 123.
- ⁹⁵ SZEGŐ P. 1911, 314–315.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. nov., dec., 1972. jan. sz.; FÜGEDI E. 1974, 30.; SZAKÁLY F. 1975, 121.
- ⁹⁶ SZEGŐ P. 1911, 50.
- ⁹⁷ Hozzászólások a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. MAKKAI LÁSZLÓ hozzászólása. HK 1966, 4.sz. 904–905. „A gép előtti feudalizmus világa volt a törököké, s Magyarországnak, ha az európai gazdasági-társadalmi fejlődést akarta követni, el kellett tőle szakadnia.”
- ⁹⁸ FÜGEDI E. 1974, 31.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 403–404.
- ⁹⁹ A Magyarország története c. egyetemi tankönyv I/2. kötetéről. Irányelvek. Sz 1960, 281.; ELEKES L. 1954, 15. skk.; UŐ 1962, 27.; PERJÉS G. HK 1966, 4.sz. 862–873.
- ¹⁰⁰ HEGYI K. TSz 1975, 1.sz. 124.; UŐ 1976, 277.
- ¹⁰¹ RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 408.
- ¹⁰² HHSa U 1545. Fasc.54. Fráter György Ferdinándhoz; HORVÁTH M. 1882, 241.
- ¹⁰³ GEÖCZE I. HK 1894, 649.
- ¹⁰⁴ ORTHMAYER (ORTVAY) T. 1871.; VANIČEK, F. 1876, I–IV.; ACSÁDY I. HK 1888, 64–85.; 246–267.; SZENDREI J. HK 1888, 86–103., 416–430., 617–631.
- ¹⁰⁵ RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 411.
- ¹⁰⁶ KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „Experientia hactenus nos docuit, apertis praeliorum conflictibus Turcas vinci et debilitari non posse. . .” GEÖCZE I. HK 1894, 522.
- ¹⁰⁷ NECK, R. MÖS X. 1957, 434–468.; MAKKAI L. TSz 1960, 198–199.; ELEKES L. 1962, 95–96.
- ¹⁰⁸ GEÖCZE I. HK 1894, 324. Schwendy Lázár tanácsa.
- ¹⁰⁹ TURKOVIČ, M. 1937, 27.; SZAKÁLY F. 1975, 47.; GÉVAY, A. 1840, I. 84. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I. Oratores: „Se compertum habere, quod eum, qui Turco vicinum esset, semper oporteret esse paratum ad resistendum. . .”
- ¹¹⁰ MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 28.
- ¹¹¹ VELICS A.–KAMMERER E. 1886–1890, I–II.; ACSÁDY I. 1897, 275.; FEKETE L. 1943.; KÁLDY-NAGY GY. AtSz III. 456–513.; UŐ 1974, 178.; HEGYI K., 1976, 65.
- ¹¹² A zsoldjegyzékek máig legjelentősebb közlését VELICS ANTAL és KAMMERER ERNŐ végezte el a múlt század végén publikált kétkötetes művükben (Magyarországi török kincstári defterek, I–II. Bp. 1886–1890.); KrA AF 1577. Fasc.6. Nr. ad 7. Regestum continens summarium Thurcarum Equitum et peditum, qui Confinia in partibus cis Danubianis inhabitant.
- ¹¹³ ACSÁDY I. 1897, 258.
- ¹¹⁴ VASS E. Va 1973, 7.sz. 34–35.
- ¹¹⁵ TAKÁTS S. Sz 1907, 729., 731., 816.; UŐ 1915, II. 40.; PATAKI V., 1931, 99–100.; GERŐ GY. AcHa 1968, 14. tom. 3–4. fasc. 235–254.; MOLNÁR J. 1976, 24.
- ¹¹⁶ TAKÁTS S. 1915, II. 15.; FITZ J. 1956.; KrA AF 1561. Fasc.5. Nr. ad 1. b. Responsum Domini Palatini ad Litteras S. Cesareae Maiestatis. Sárvár, 1561. ápr. 24. „. . . nec spes est fraude vel arte Turcicorum castrorum etiam minimorum vel debiliū intercipiendi. . . in omnibus copiosas gentes et quidem vigilantes et sobrias intertenent.”
- ¹¹⁷ HÓMAN B.–SZEKFI GY. 1943, III. 115.
- ¹¹⁸ HEGYI K. 1976, 68.
- ¹¹⁹ MOE II. 1875, 478.

- ¹²⁰ ACSÁDY I. HK 1888, 77–78.; TAKÁTS S. 1915, II. 118.; MERÉNYI L. HK 1894, 259–261.; SZEGŐ P. 1911, 193.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 780.; GÖMÖRY G. HK 1894, 395–396.; HL Törökkori iratok jegyzéke, 1577. Nr.371. Endréd, Hidvég, Simontornya, Koppány, Bolondvár, Karad és Lak török helyőrségeinek állomány-kimutatásai. 1577. jún. 26.
- ¹²¹ RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 883. skk.; RUZSÁS L. MTAFT 1967, 4.sz. 314.
- ¹²² VASS E. Va 1973, 7.sz. 35.; SZAKÁLY F., Va 1974, 7.sz. 31.
- ¹²³ VERANCSICS A., 1857, II. 183. „De seholt senki nem vót, ki csak egy jó mozdulást es mívelt volna mind ennyi veszedelemben.”
- ¹²⁴ ACSÁDY I. HK 1888, 69.; SINKOVICS I. Sz 1943, 154.
- ¹²⁵ Vö. BENDE L. HK 1971, 3.sz. 509.
- ¹²⁶ A várakra lásd CSORBA CSABA: A magyarországi várkutatás története. Vázlatos áttekintés. MTA II. Oszt. Közl. 23. 1974. 289–311.
- ¹²⁷ SZABÓ I. 1969, 102.; SZAKÁLY F. 1975, 62.; HEGYI K. 1976, 251.; FÜGEDI E. 1977, 7., 15., 18.; ENGEL P. 1977.
- ¹²⁸ SALAMON F. 1865, 564–566.; ILLÉSY J. HK 1894, 57.; PERJÉS G. 1957, 53–56.; HORVÁTH M. HK 1966, 4.sz. 845.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 883.
- ¹²⁹ MIKA S. 1915. 28. „Látván a török a keresztények elszántságát – írja Zsámboki az egri várvedőkről –, tudta, hogy nem sokra fog menni az ostrommal, s azért mindenféle ígéretekkel a vár feladására akarta rábírnai a várbelieket.”
- ¹³⁰ HOLUB J. 1909.; GYALÓKAY J. Végvár és csatátér. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp. é.n. 250–252.
- ¹³¹ SALAMON F. 1864, 336.; OBERLEITNER, K. 1859, 197.; TAKÁTS S.–ECKHART F.–SZEKFŰ GY. 1915, I. 176–178.; SZAKÁLY F. 1976, 40.
- ¹³² GEÖCZE I. HK 1894, 662.; HkA HU Fasc.29. 1575. jan. Fol.93. A szepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1574. aug. 9. „... ad confiniorum aedificationes, sine qua neque confinia ipsa ab hostium conatibus tuta esse possunt, neque totius regni ac provinciae huius salus constare poterit...”
- ¹³³ GEÖCZE I. HK 1894, 515–516.
- ¹³⁴ MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 459.
- ¹³⁵ TAKÁTS S. Sz. 1907, 818.
- ¹³⁶ TAKÁTS S. Sz 1907, 818–819.
- ¹³⁷ H. TAKÁTS M. 1970, 20–21.; GÉRESI K. 1887, III. 561. Károlyi Mihály írja 1592-ben Hardegg Ferdinándhoz: „... quod hanc meam domum lapideam Karoliensem in Comitatu Zathmariensi existentem et habitam. . . palibus ac lapidibus circumdare aliisque necessariis undique concederet, in qua cum mea familia ac miserrimis colonis tempore periculi permanere queamus. . .”
- ¹³⁸ SEBESTYÉN B. 1911. PATAKI V. 1934, 14–15.
- ¹³⁹ H. TAKÁTS M. 1970, 21., 146.
- ¹⁴⁰ TAKÁTS S. 1915, II. 56.
- ¹⁴¹ SZAKÁLY F. 1971, 61.
- ¹⁴² TAKÁTS S. 1908., 248.; PÁKAY ZS. 1942, 12–13.; KOPPÁNY T.–PÉCZELY P.–SÁGI K. 1962. 30.
- ¹⁴³ KARÁCSONYI J.–KOLLÁNYI F. 1909, 512–513.; KARÁCSONYI J.–KOLLÁNYI F.–LUKCSICS J. 1912, 143–144.
- ¹⁴⁴ KOMÁROMY A. TT 1904, 273–274. Gersei Pethő János levele Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1552. jan. 3.
- ¹⁴⁵ TÓTH A. I. 1972, 8.
- ¹⁴⁶ A magánföldesúri várak és a király viszonyára lásd SZEGŐ P. 1911, 34–41.; SZAKÁLY F. 1971, 53.
- ¹⁴⁷ HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 177.; TOLNAI G. é.n. 18.
- ¹⁴⁸ HORVÁTH M., 1871, IV. 148.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 180.; KISS I. HK 1954, 3–4.sz. 69–70.; NAGY L. 1972, 20.

- ¹⁴⁹ SALAMON F. 1886, 89.
- ¹⁵⁰ SALAMON F. 1865, 656.; HHSa U 1573. Fasc.10. Fol.29–30. Zrínyi György Trautson Jánoshoz. Ozaly, 1573. júl. 26. „... quantum numerum militum equitum et peditum, post miserabilem cladem Zigaretiensem. . . ad defensionem et tuitionem calamitosae Patriae, cum maximo dispendio rerum et bonorum meorum aluerim. . .”
- ¹⁵¹ A magyar palánk „ex sepimentis et terreis aggeribus”, azaz fakerítésből és földtömésből állott. A régi írások a sövényépítés minden alakját a latin saepes és a magyar palánk vagy kert (kerítés) szóval szokták nevezni. Vö. SALAMON F. 1865, 515.; TAKÁTS S. Sz 1907, 728–729. skk.; UŐ 1915, II. 15.; SZEGŐ P. 1911, 147.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 775.
- ¹⁵² TAKÁTS S. 1915, II. 8.; PERJÉS G., 1965, 50.; GERŐ L. Sz 1969, 87. Gerő László szerint a várvédelem döntő átalakulása az ágyúknak a várostromban való lassú bevezetésével következett be.
- ¹⁵³ TAKÁTS S. Sz 735–737.; TINÓDI S. Eger vár viadaljáról való ének. 102–104. verssor.
- ¹⁵⁴ TAKÁTS S. 1915, II. 82–83.
- ¹⁵⁵ NÉMETH B. 1903, 165. Szigetvárott egy olasz pallérmester az 1556. évi ostrom után a sövényfonásnak valami új módját alkalmazta, mi a sövényt rugalmasabbá tette. Ezt azután mint „szigeti fonást” máshol is alkalmazták.
- ¹⁵⁶ TAKÁTS S. HK 1914, 246.; SZEGŐ P. 1911, 148. A tokaji vár palánkja 1577-ben „... ex putretudine sepimenti plurisque in locis ruinam minatur. . .”
- ¹⁵⁷ BENDE L. HK 1971, 3.sz. 515.
- ¹⁵⁸ ACSÁDY I. HK 1888, 70.; TAKÁTS S. Sz 1907, 730.; GERŐ L. Sz 1964, 5–6.sz.
- ¹⁵⁹ SZEGŐ P. 1911, 21., 147.
- ¹⁶⁰ CSEMEGI J. 1935, 3–23.
- ¹⁶¹ BONTZ J. 1896, 88.; DORNYAY B. 1935.; CSEMEGI J. DuSz 1941.; KOPPÁNY T.–PÉCZELY P.–SÁGI K. 1962, 28–29. – A tapolcai (Zala m.) templomerődre: HHSa U 1553. Fasc.70. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 19. „In Tapolcha Ecclesia est lapidea, sepibus et trabibus aggeraque simul congesto circumdata.”
- ¹⁶² RADNÓTI A.–GERŐ L. 1952, 106.; ENTZ G.–GERŐ L. 1958. 134.
- ¹⁶³ SZABÓ I. 1969, 196.
- ¹⁶⁴ MARTONFALVAY I. 1881, 150.; GERŐ L. 1959, 34.
- ¹⁶⁵ TAKÁTS S. 1915, II. 45.; SZEGŐ P. 1911, 115. – Az egyes várakhoz utalt területeket a törvényekből összeállította MELICHAR KÁLMÁN Ludovica Akadémia Közleményei, 1884. 524. skk.
- ¹⁶⁶ CJH Magyar törvénytár 1526–1606. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 339. I. Ferdinánd 1553. évi decretuma (XV.) 5. cikkely.
- ¹⁶⁷ CJH 1526–1606. 366–367. I. Ferdinánd 1554. évi decretuma (XVI.) 8. cikkely.; ACSÁDY I. 1888, 78–79.; SZEGŐ P. 1911, 130.
- ¹⁶⁸ Az ingyenmunka részleteiről több országgyűlés intézkedik: 1567: 17., 1569: 19., 1574: 5. és 1578: 34. tc. Lásd CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899, 562–564., 596–598., 636–637., 684–685.
- ¹⁶⁹ KRISTÓ GY. 1967, 92.
- ¹⁷⁰ SALAMON F. 1864, 351.; SZEGŐ P. 1911, 133.
- ¹⁷¹ ACSÁDY I. 1894, 229–237.; DEMKÓ K. HK 1914, 229.
- ¹⁷² GEÖCZE I. HK 1894, 530.; SZEGŐ P. 1911, 133.
- ¹⁷³ HHSa U 1574. Fasc.103. Fol.167–168.
- ¹⁷⁴ TAKÁTS S. Sz 1907, 821.
- ¹⁷⁵ MAKSAY F. 1958, 14.
- ¹⁷⁶ SZALAY Á. 1861, I. 307.
- ¹⁷⁷ Sz 1893, 241.
- ¹⁷⁸ TAKÁTS S. 1915, II. 82.
- ¹⁷⁹ ACSÁDY I. HK 1888, 260.; SZEGŐ P. 1911, 118., 133–135.; Hka HU Fasc.4. 1553. júl.

Fol.29. Ferdinánd király a magyar kamarához. Bécs, 1553. júl. 9. „Si vero aedificia Arcis (ti. Murány – Sz.I.) plus laborum postulans, quam coloni praestare possunt, poteritis summam aliquam pro vestro arbitrio ad perficienda dicta aedificia deputare.”

¹⁸⁰ TAKÁTS S. Sz 1907, 728.

¹⁸¹ GERŐ L. 1955, 340. skk.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 778–779.

¹⁸² HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 118.; HkA HU Fasc.11. 1564. jún. Fol.145. Relatio Commissariorum super arce Gyula.

¹⁸³ TAKÁTS S. 1915, II. 21–22.; PÁSZTOR J. HK 1970, 4.sz. 653.

¹⁸⁴ Ezt a megállapítást igazolja Pápa várának megerősítése is Martonfalvay Imre deák által. Lásd GERŐ L. 1959, 34.

¹⁸⁵ FORGÁCH F. 1866, 137., 275.

¹⁸⁶ TAKÁTS S. Sz 1907, 818.; HHSa U 1574. Fasc.103. Fol.129. „Nam temporibus hibernalis, ligna pro vigiliis per dictum Capitaneum (Ungnád Kristóf – Sz.I.) Germanis militibus dandis non habent, et septimana ipsi Germani comburere coguntur. . .”

¹⁸⁷ HORVÁTH M. 1871, IV. 325.; NÉMETH B. 1903, 129–134.; TAKÁTS S. 1915, II. 72.

¹⁸⁸ ISTVÁNNFFY M. 1867, 532.; TAKÁTS S. Sz 1907, 821.; UŐ 1915, II. 77.; KrA AF 1577. Fasc.5. Nr.5. Kapu Ferenc Ernő főherceghez. Kanizsa, 1577. május 14. Verbrennung des Zaunes des Schlosses Tihany.

¹⁸⁹ TAKÁTS S. 1915, II. 56–57.

¹⁹⁰ NÉMETH B. 1903, 117–118., 129.; SUGÁR I. 1976, 51–63.

¹⁹¹ PATAKI V. 1931, 18.

¹⁹² PÁKAY ZS. 1942, 89–90.; H. TAKÁTS M. 1970, 154., 182.

¹⁹³ VmL Eccl. C. comag. Nr.22. Kecset Márton veszprémi püspök I. Ferdinándhoz. Bécs, 1546. márc. 21.; VPL Gazdasági rész. Könyvek. Az uradalom gazd. iratai, elench. Egerszeg, EEE Fasc.1. Nr.1. 1546.

¹⁹⁴ PÁKAY ZS. 1942, 25.; SZÁNTÓ I. VemMK 9.sz. 1970, 49–55.

¹⁹⁵ KOMÁROMY A. HK 1912, 257.; Veszprém eleste (1552. jún. 1.) után a leveldi kolostort, Pápa várát, továbbá Palotát, Vázsonyt és Ceszneket erősítik: KrA AF 1552. Fasc.7. Nr.4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2.; Uo. 1552. Fasc.7. Nr.8. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Bécs, 1552. júl. 4.; Uo. 1552. Fasc.7. Nr.17. Ferdinánd Miksa főherceghez; Uo. 1552. Fasc.8. Nr.43. Ferdinánd Rátkay Pál kapitányhoz. Bécs, 1552. aug. 17.

¹⁹⁶ FÜSSY T. 1902, 610–611.; IVÁNYI B. 1960, 162–165.

¹⁹⁷ KOPPÁNY T.–PÉCZELY P.–SÁGI K. 1962, 28–29.

¹⁹⁸ GERŐ L. 1955, 137., 331.

¹⁹⁹ ERDÉLYI GY. 1913, 55.; ENTZ G.–GERŐ L. 1958, 38.

²⁰⁰ TAKÁTS S. 1915, II. 18., 37.; PATAKI V. 1934, 16. – A palánk céljáról Egerben Tinódi így tájékoztat: „Hegyrül es ne lássanak az várba, / Ez palánkok lőnek ott nagy hasznokra.”

²⁰¹ BENDE L. HK 1971, 3.sz. 503.; SUGÁR I. 1976, 113–121.

²⁰² TAKÁTS S. Sz 1907, 814.; SZEGŐ P. 1911, 141.; TAKÁTS S. 1915, II. 42.

²⁰³ GYIMESI S. 1972, 105–106.

²⁰⁴ IVÁNYI B. Zalaszentgrót története. ZmL Kézirat, 18., 21.; BONTZ J. 1896, 88–97.; SEBŐK S. 1902, 8–10.; DEGRÉ A. VemMK 2.sz. 1964, 259.; MAKKAI L. 1961, 60.; EPER-JESSY K. 1971, 122.

²⁰⁵ SZEGŐ P. 1911, 222.; JENEI F. LSz 1969, 199.; GYIMESI S. 1972.; UŐ 1975, 139.; HkA HU Fasc.11. 1564. jún. Fol.137–147. Relatio Commissariorum super arce Gyula.; Uo. HU Fasc.15. 1567. aug. Fol.1. Humillima supplicatio Communitatis oppidi Agriensis.; Uo. HU Fasc.22. 1571. márc. Fol.23–24. Supplicatio pro parte Civitatis Cassoviensis.

²⁰⁶ TAKÁTS S. Sz 1907, 819.

²⁰⁷ Szigetvári várkapitányok levelezése 1550–1561. SzVK 1971, 93. Horváth Márk Nadasdy Tamáshoz. 1560. febr. 28.; Ismertetését lásd Sz 1976, 1149–1150.

²⁰⁸ SZALAY Á. 1861, 72.; GYÁRFÁS I. 1879, 44–45.; TAKÁTS S. 1915, II. 58–59.; SZEGŐ P. 1911, 121–122.

- 209 TAKÁTS S. Rajzok IV. A török hódoltság korából. Genius kiadás, Bp. é.n. 316.
- 210 TAKÁTS S. HK 1914, 239.
- 211 HORVÁTH M. 1871, IV. 288., 390.; ACSÁDY I. 1897, 336.; SZEGŐ P. 1911, 125.
- 212 ACSÁDY I. 1897, 367.
- 213 ÓVÁRY L. 1894, II. 176., 188.
- 214 GERŐ L. 1955, 65. skk.; UŐ 1968, 26. skk.; SZÁNTÓ I. AUSz AH Tom. XXXVIII. 1971, 3–45.
- 215 HORVÁTH MIHÁLY: A magyar honvédelem tört. vázlata. Kisebb tört. munkái. I. 201.
- 216 ACSÁDY I. HK 1888, 70.; A végvárak névsorát összeállította MELICHAR KÁLMÁN (Ludovica Akadémia Közleményei, 1884. 524–539.) – A végvárakat 1548-ból felsorolja TINÓDI SEBESTYÉN: Varkocs Tamás harcairól szóló ének (RMKT III. 248.)
- 217 HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 224.
- 218 MARKÓ Á. 1943, 111–112.
- 219 CJH 1526–1608. évi törvéycikkek. Bp. 1899, 108–109.; SZEGŐ P., 1911, 32.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 777.
- 220 MOE II. 602–605.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 776.
- 221 MOE II. 27. skk.; MOE III. 27.; ACSÁDY I. HK 1888, 71–73.
- 222 SALAMON F. 1864, 139.; SZEGŐ P. 1911, 38., 41.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 589.; UŐ 1943, III. 168–180., 214–222.
- 223 SALAMON F. 1865, 656.; MOLNÁR E. 1965/a. 69.
- 224 ACSÁDY I. 1897, 258.; KISS I. HK 1954, 3–4.sz. 69.; MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 34.
- 225 HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 119., 153.; KrA AF 1565. Fasc.9. Nr. ad 7. Humilima supplicatio Comitis Francisci Zlwny de Frangepanibus.
- 226 NÉMETH B. 1903, 98.; SUGÁR I. 1976, 51–67.
- 227 HkA HU Fasc.3. 1552. máj. Fol. 6–7. Reversales relictae quondam Francisci Patochy. 1552. máj. 20.
- 228 SALAMON F. 1864, 142–143.; NÉMETH B. 1903, 98.; SZEGŐ P. 1911, 32–33.; HkA HU Fasc.15. 1567. nov. Fol. 49–58. Decret an Niklas zu Salm und die Mit-Commissarien auf welche Art Sie mit der Wittwe des Thonas Nádasdy, wegen Abtretung des Schlosses Canisa handeln sollen.
- 229 SZEGŐ P. 1911, 33–34.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 120. – Gyula várára lásd ZSILINSZKY M. Sz 1888, 725–729. – A délvidéki várakat 1551-ben Báthori András vette át a király nevében. Lásd TT 1880, 244. Fráter György levele.
- 230 KOROMPAY GY. 1957, 36.
- 231 ACSÁDY I. Sz 1887, 37.
- 232 SZEGŐ P. 1911, 37–38.
- 233 MOE II. 545.; SZENDREI J. HK 1888, 92.
- 234 CJH 1526–1608. évi törvéycikkek. Bp. 1899, 217.
- 235 Uo. 221.; BÉKEFI R. 1907, 256.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 116.
- 236 TAKÁTS S. 1915, II. 58–64.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 776.
- 237 Szigetvári kapitányok levelezése 1550–1561. SzVK 1971, 62–63. Nádasdy Tamás Horváth Márkhoz. 1556. szept. 23.; Uo. 81. Horváth Márk Nádasdy Tamáshoz. 1559. aug. 12.
- 238 ERDÉLYI L. 1908. 149–150.
- 239 1543: 4.tc. 1546: 28.tc.; 1547: 15.tc. II.§. és 1547: 17.tc.
- 240 TINÓDI S. Szitnya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevése (1549); VERANCSICS A. 1857, II. 88–89.; SZALAY L. 1854, IV. 259.; SZEGŐ P. 1911, 33.; TT 1879, 497. Salm Miklós Fráter Györgyhöz. Pozsony, 1549. márc. 16.
- 241 SZEGŐ P. 1911, 22., 33.
- 242 OBERLEITNER, K. 1859, 104–105.
- 243 GEÖCZE I. HK 1894, 535–537. Schwendy Lázár tanácsa.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „Consilium bellicum, quod Viennae residet, ea negotia, quae in confiniis se quotidie offerunt, et

adeo magni momenti non sunt, tractare et expedire debet. . . Summa cura et sollicitudo Consilio bellico esse debet, ut ordo confiniorum recte interteneatur et observetur.”

- ²⁴⁴ VANIČEK, F. 1875, I. 42–43.; SZEGŐ P. 1911, 68–70.
²⁴⁵ MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 461.; BUJTÁS A. 1977, 13.
²⁴⁶ GERŐ L. 1955, 356.; UŐ 1968, 29.; BENDE L. HK 1971, 3.sz. 520.; MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 29.; BALOGH J. 1975.
²⁴⁷ MAROSI ENDRE (HK 1974, 1.sz. 29–30.) az itáliai mestereket végzett munkájuk alapján csoportosítja: főbeosztású mesterek, beosztott mesterek, beosztott építészek és munkások. A legtöbb olasz mester Eger, Győr, Komárom és Temesvár várait erősítette.
²⁴⁸ DÁVID L.–LENGYEL A.–Z. SZABÓ L. 1971, 126–128.; KrA AF 1555. Fasc.9. Nr.16. Pallavicini Sforza Miksához. Győr, 1555. szept. 18.; Uo. AF 1576. Fasc.11. Nr.3. Schwendy Lázár tanácsa.
²⁴⁹ PERJÉS G. 1965, 84–87.; UŐ HK 1966, 4.sz. 867–868.
²⁵⁰ H. TAKÁTS M. 1970, 26. – Kanizsa erősítésének szorgalmazására lásd KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. Schwendy Lázár tanácsa.
²⁵¹ GERŐ L.–SEDLMAYR J. 1959, 36–39.
²⁵² FODOR F. HK 1956, 65.; KrA AF 1564. Fasc.6. Nr.1. Baldigara levele. Szatmár, 1564. jún. 7.
²⁵³ BALOGH J. 1975, 56–57.
²⁵⁴ SZALAY L. 1854, IV. 41–42.; BAKÓ I. 1880, 5–6.; THALLÓCZY L. MGSz 1897.; THALLÓCZY L.–HORVÁTH S. 1915.; HEISCHMANN, E. 1925. 15., 14.sz. jegyzet.; SZÉKELY GY. 1952, 24.; HANTSCH, H. 1969, 229., 238–239.; SZAKÁLY F. 1975, 102.
²⁵⁵ A határőrvidék történetével máig a legrészletesebben VANIČEK levéltári anyagon alapuló négykötetes műve foglalkozik: Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. I–IV. Wien, 1875.; MARGALITS E. 1900, I. 68.; KATÓ S. 1908, 46.; SZEGŐ P. 1911, 18., 32.; ÚJHELYI P. 1914, 108. – Külföldi szakirodalom: LAFAIVRE, A. 1902, 2. vol.; TURKOVIČ, M. 1937.; COCHENHAUSEN, FR. 1940.; GOSS, R. 1941.; BRAUDEL, F. 1966, Tom. 2. 174–176.
²⁵⁶ BAUER, W. 1907, 26–28.; KUPELWIESER, L. 1899, 207–212.; HEISCHMANN, E. 1925, 12., 136.; LITSCHAUER, G. F.–JAMBOR, W. 1970, 152.
²⁵⁷ DEMKÓ K. HK 1916, 329.; LUKINICH I. HK 1912.; FODOR F. HK 1956, 3–4.sz. 63–116.
²⁵⁸ ACSÁDY I. HK 1888, 70., 253.; MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 38.; CSORBA CS. 1974.
²⁵⁹ GERŐ L. 1955, 340.
²⁶⁰ BENDE L. HK 1971, 3.sz. 526. – A dél-dunántúli (somogyi) magyar védővonal kisebb várainak sorsa teljes mértékben Sziget sorsához kötődött. Vö. NÉMETH B. 1903, 121.skk.; BENDE L. HK 1968, 281–308.; SZAKÁLY F. 1971, 55.
²⁶¹ BENDA K. Bocskai István 1557–1606. Franklin Társulat kiadása, Bp. é.n. 37.
²⁶² TAKÁTS S. HK 1914, 235.; HHSStA U 1570, Fasc.96. Fol.58.
²⁶³ TAKÁTS S. HK 1914, 538.
²⁶⁴ GERŐ L. VemMK 6.sz. 1967, 280.
²⁶⁵ Szentgrót, Szentgyörgyvár és Zalavár elsősorban a mocsarak védelme mögött maradtak meg végig magyar kézen. Vö. DORNYAY B. A Kisbalaton összezsugorodása. Különlenyomat a Balatoni Kurírból, 8–9.
²⁶⁶ KOMÁROMY A. TT 1907, 393. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. 1556. nov. 15.
²⁶⁷ TAKÁTS S. Régi magyar kapitányok és generálisok. 2.kiadás, Budapest, Bp. é.n. 244.
²⁶⁸ ROHRBACHER M. 1888, III. rész. 107.
²⁶⁹ TAKÁTS S. 1915, II. 68.
²⁷⁰ HORVÁTH M. 1871, IV. 323.; ERDÉLYI L. 1908, 221.
²⁷¹ MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 35.; CSORBA CS. 1974.

²⁷² A felső vidék főkapitányának az 1547-i törvények szerint Egerben, Nyitrán vagy Semptén kellett állandóan laknia; a dunántúli részek főkapitányának kinevezését 1547-ben kérték az ország rendei. Lásd SALAMON F. 1864, 145.; ACSÁDY I. HK 1888, 77.; HK 1893, 544–546.; SÖRÖS P. Sz 1899, 703.; SZEGŐ P. 1911, 79.; PERJÉS G. 1965, 44.; KrA AF 1562. Fasc.11. Nr. ad 3b. *Articuli de officio Generalis Regni Capitanei, ex litteris Ordinariis Palatini.*

²⁷³ PERJÉS G. 1965, 44.

²⁷⁴ HK 1894 658., 667.; MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 36.

²⁷⁵ KOPPÁNY T.–PÉCZELY P.–SÁGI K. 1962, 29.; HL Törökkori iratok, 1557. Fasc.3. Nr.8. *Extractus super ordine, numero et solutione Capitaneorum et Militum in confiniis existentium.* 1557. márc. 18.

²⁷⁶ SZEGŐ P. 1911, 78.; MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 34.

²⁷⁷ MARGALITS E. 1900, I. 68–69.; ÚJHELYI P. 1914, 110–111.

²⁷⁸ VERANCICS A. 1857, I. 258.; MATUNÁK M. Sz 1896.; UŐ HK 1897, 102–103.; BALÁZS GY. HK 1888, 207–208.; KARÁCSONYI J.–KOLLÁNYI F.–LUKCSICS J. 1912, 495–496. I. Ferdinánd király elrendeli a magyar királyi udvari kamarának, hogy Érsekújvárt erősítse meg.

²⁷⁹ PERJÉS G. 1965, 84–85.

²⁸⁰ KOMÁROMY A. HK 1889, 232.; MATUNÁK M. 1901.; NÉMETHY L. TT 1897, 545–546.

²⁸¹ RUZSÁS L. DuTGy 87. *Series Historica* 49. 1968, 1.

²⁸² CJH 1526–1608. Bp. 1899, 460. 1559: XXX. *articulus.*; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 781.; NÉMETH B. 1903, 150. Szigetvár elestének (1566) hírére Babócsáról, Csurgóról kiszökött az őrség, s a török felégette a várakat. Vízvárról, Zákányról, Segesdről, Szenyérből, Csákányból, Marótból, Marcaliból úgy távozott a megrettent katonaság, hogy előbb felégette saját erősségét.

²⁸³ GEÖCZE I. HK 1894, 529–530.; TAKÁTS S. HK 1914, 234.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „*Canisae fortificatio, cum ibi hostis liberum habeat ingressum ad Austriam et Styriam, et non sit aliud obstaculum.*”

²⁸⁴ PERJÉS G. 1965, 96. Térkép. A Muraköz védelme. Kiskomár „a legspiccen való véghely” volt, amely egy keskeny földnyelven feküdt s Hídvégnél függött össze a királyi Magyarországgal. A mai Kiskomárom – Keszthely közt vezető út volt fő ütőere, amelyet a törökök mindenkor igyekeztek veszélyeztetni, hogy lehetetlenné tegyék a vár utánpótlását és a határterületekkel való összeköttetését.; „Komárra tizenegy végház néz – írja Kisserey Gábor kapitány 1574. február 28-án Batthyány Boldizsárhoz –, sok az ellenség körülünk és szüntelenül rabol, felesen jár, három, négy, ötszázan mindenkor inkább Komár mellett megyen fel és erre jó alá a szegény nyomorult rabokkal. . .” Id. TAKÁTS S. 1915, II. 75–76.; UŐ HK 1914, 246–247.

²⁸⁵ PERJÉS G. 1965, 345.; MAROSI E. HK 1974, 1.sz. 60.

²⁸⁶ ISTVÁNFY M. 1868, 784.; SALAMON F. 1886, 101.; KrA AF 1566. Fasc.8. Nr.1. *Opinio Consiliorum Hungarorum.*

²⁸⁷ ACSÁDY I. 1897, 83.; PERJÉS G. 1965, 84–86.; RUZSÁS L. HK 1966, 4.sz. 888–889.; KrA AF Fasc.9. Nr.16. Sforza Pallavicini Miksához. Győr, 1555. szept. 18. „. . . hic locus (Győr – Sz.I.) multos milites capiat, qui Thurcarum exercitum Austriam petentem, vel ante a progressu detinere, vel a tergo crebris excursionibus impedire possint.”

²⁸⁸ TÓTH L. 1936, 30.; KrA AF 1566. Fasc.8. Nr.2. Batthyány Ferenc a királyhoz. Németújvár, 1566. aug. 26.

²⁸⁹ BRUTUS 1876, III. 289. „*Ergo totius belli summam plurimum conducere arbitratus, nihil a tergo relinquere, quod ab hoste munitum. . .*”; PERJÉS G. 1963, 173.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 774–775.

²⁹⁰ SZERÉMI GY. 1961, 274.; OLÁH M. levelezése, 1875, 231. Ad Joannem Baronem. Brüsszel, 1532. aug. 1. „*Non solet enim temere quampiam arcium post tergum relinquere, quam non suae dicionis faciat, antequam exercitum suum illinc traducat.*”

²⁹¹ KOPPÁNY T.–PÉCZELY P.–SÁGI K. 1962, 29.; SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 32.; UŐ 1975, 52–53.

- ²⁹² TAKÁTS S. 1915, II. 40.; NÉMETH B. 1903, 123.; SZEGŐ P. 1911, 218.; KOMÁROMY A. TT 1907, 152–153. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1562. febr. 19.
- ²⁹³ CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899, 180–181.
- ²⁹⁴ VELICS A.–KAMMERER E. 1886, I. 86–87.; NÉMETH B. 1903, 125.; T. MÉREY K. 1966, 160.
- ²⁹⁵ SZÁDECZKY L. TT 1881, 274. Horváth Márk Nadasdy Tamáshoz.; Uo. 276. Kálmán-
csehn lakozó polgárok levele Perneszy Farkashoz, Báthori András jószágának főgubernátorához és
praefectusához, 1556. szept. 6. „... az törökök Babócsát és Görösgált fölégették és pusztán
hordták.”; NÉMETH B. 1903, 105.
- ²⁹⁶ KOMÁROMY A. TT 1906, 104., 134. Sziget, 1555. okt. 12.; KrA AF 1558. Fasc.1. Nr. ad
2. Responso Egregii domini Gregorii Farkassyh ad Articulos per dominos Commissarios Regiae
maiestatis sibi propositos, die 4. Januarii 1558. in castro Regio Zygeth. „Sed nunc propter famem
multi ad alia loca prope Danubium abierunt, ut sibi ipsi victum acquirant, ne fame moriantur.”
- ²⁹⁷ FORGÁCH F. 1866, 106–108.; SALAMON F. 1865, 228–230., 381–382.; HHS tA U
1556. Fasc.76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigethiensis.; SZILÁGYI S. Sz 1876.;
SZÁDECZKY L. TT 1881.; NÉMETH B. 1903, 123.
- ²⁹⁸ RUZSÁS L. 1961, 77–79.
- ²⁹⁹ MARTONFALVAY IMRE deák Emlékirata, 1881, 151., 154–155.; SZAKÁLY F. 1969,
26.
- ³⁰⁰ KOMÁROMY A. TT 1906, 129. Kerecsényi László Nadasdy Tamáshoz. Sziget, 1555.
szept. 12.; Uo. 132. Sziget, 1555. szept. 26. „Az felföldi magyar urak is segíthetnek vala az szegén
országának, csak ott fenn valami várat szálanának vala meg.”
- ³⁰¹ Nadasdy Tamás nádor, Pallavicini Sforza főkapitány és Zrínyi Miklós 15 000 főt számláló
felmentő serege 1566 nyarán ügyes „diverziós” hadművelettel Babócsa ostromához fogott, hogy
Ali pasát elvonja Sziget alól. Lásd ISTVÁNNFFY M. 1867, 410. skk.; KOMÁROMY A. HK 1912,
249.
- ³⁰² SOÓS I.–SZÁNTÓ I. 1552, 77.; SZÁNTÓ I. 1971, 140.
- ³⁰³ ISTVÁNNFFY M. 1867, 449; HORVÁTH M. 1871, IV. 298.; TAKÁTS S. HK 1915,
483–484.; UŐ 1922, 216–217.; SINKOVICS I. 1954, 51.
- ³⁰⁴ HORATIUS Epist. I. 18. Ez a latin szentencia az egész magyar végbeli vidék filozófiájává és
vitatkozó fegyverévé vált. Lásd ECKHARDT S. 1943, 23., 59. A füleki vár kapitányai is ezzel
érvelnek a körmöcbányai tanácshoz intézett levelükben: „... nam tua res agitur, paries cum
proximis ardet.” (Mert terólad van szó, ha már a szomszéd fala ég.) Id.BORZSÁK I. 1958, 294.
- ³⁰⁵ SZENDREI J. HK 1888, 100.
- ³⁰⁶ KAPOSSY L. 1905, 70.
- ³⁰⁷ PÁKAY ZS.–SÁGI K. VemMK 10.sz. 1971, 98.; BONTZ J. 1896, 382., 385.; VAJKAI A.
1939. – A palotai vár körül is kimutatható a szőlőművelés a török harcok idején. Lásd FALLER J.
1936, 22–23.
- ³⁰⁸ SÁGI K. 1972, 10.
- ³⁰⁹ TAKÁTS S. Régi magyar kapitányok és generálisok, 2.kiad. Genius, Bp. é.n. 233.; Hka HU
Fasc.33. 1576. Fol. 184. Humillima supplicatio Gregorii Erdeogh de Peleske, Vice Comitibus Comi-
tatus Zaladiensis. „... ad Confinium Peleske, si non plures saltem 25 Equites levis armaturae mihi
ordinare. . . Et haud dubie fiet, hac ratione, ut Thurca quoque hostis excursionibus suis, quas
frustratim ad eas partes facere consuevit, modum constituet, neque toties miseram plebem, impune
illinc vinctam auferat. . .”
- ³¹⁰ ERDÉLYI L. 1908, 164.
- ³¹¹ TAKÁTS S. Sz 1907, 817.; UŐ 1915, II. 73.; Hka HU Fasc.4. 1554. jan.–febr. Fol. 45.
Humillima supplicatio Gregorii literati de necessitatibus Arcis Agriensis. „... et ipsi unacum liberis
et uxoriis sicut hactenus ita deinceps sub umbra Arcis quiescere valeant. . .”
- ³¹² TAKÁTS S. 1915, II. 56.
- ³¹³ PÁKAY ZS. 1942, 33.; A Pápára menekülők eredetére némi következtetést vonhatunk le

az e korabeli pápai nevekből: Csóti, Komáromi, Kádártai-Szabó, Acsádi, Pesti, Csepeli, Hidegkuti, Eperjesi, Somogyi, Pécsi, Takácsi, Kovácsi, Csöglei, Teveli, Lázi stb. Lásd BOGNÁR I. 1943, 67.

³¹⁴ LIPTÁK G.–ZÁKONYI F. 1957. 51; HkA HU Fasc.27. 1574. máj. Fol. 281. Nomina possessionum et villarum exiuarum olim ad claustrum omnino desolatum Zyrzc vocatum pertinentium, omnino in dicione turcica, turcisque subiecta.

³¹⁵ Szigetvári várkapitányok levelezése 1550–1561. SzVK 1971. 72. Farkasics Gergely Nádasdy Tamáshoz. Sziget, 1557. júl. 27.; ZmL Közgy. jkv. I. 168–170. A szomszédos falvak lakói „a rossz hírek” hallatára „ad hoc castellum” (Egerszegre – Sz. I.) menekültek.

³¹⁶ NÉMETH B. 1903, 288.

³¹⁷ ZmL Közgy. jkv. 1753/54. 412. skk.

³¹⁸ SZÁNTÓ I. 1954, 66.

³¹⁹ DEGRÉ A. VemMK 2.sz. 1964, 259.

³²⁰ RUZSÁS L. HK 1966, 4.sz. 895.

³²¹ A káptalanfiaiak (Zala m.) 1693. évi beadványa: ZmL 1693. évi közgy. iratok. Id. DEGRÉ A. VemMK 2.sz. 1964, 259.; SZÁNTÓ I. 1957, 8. „... a török Fehér Várban lakván, Balaton melléki faluknak meg köllött hódolni és oda adózni. . . a lakosok. . . pusztán hagyták a falukat, rész szerint Veszprémben, rész szerint Vásonban s némelyek Tihanyban vették lakásukat.”; ZmL Közgy. jkv. 1753/54. 412. skk.

³²² JUHÁSZ L. Sz 1936, 49. Esztergár (Zala m.) lakói 1569-ben „. . . inter densissimas arundines habitant”. A Rábaközben „multi cum familia domi quiescere non audeant, sed alii in silvis, alii in locis aquosis et arundinetis excubias tenentes pernoctant et sic de mane redeunt”; MAKSAY F. 1958, 12.; WELLMANN I. TSz 1975, 4.sz. 703.

³²³ ILLÉSY J. HK 1894, 228.

³²⁴ N. SZABÓ GY. 1927, 191.

³²⁵ MÜLLER R. 1970, 77–78.; HkA HU Fasc.33. 1576. okt. Fol. 111. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Károly főherceghez. Pozsony, 1576. szept. 25. „Quum autem totus ille Comitatus Simigiensis, ita Turcarum tyrannide occupatus, pressusque sit, ut dicarum proventus nonnisi manu militari ex eo, idque summa cum difficultate exigi possit. . .”

³²⁶ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 37.; PÁPAI B. 1963, 147.

³²⁷ JUHÁSZ L. 1936, 38.

³²⁸ CSIPES A. 1976, 20.; MOLNÁR A. BékÉl 1975, 2.sz. 400.

³²⁹ KOVÁTS Z. 1969, 7–8.; PERJÉS G. Kortárs, 1972. jan. sz. 118.

³³⁰ SINKOVICS I. 1934, 276.; EPERJESSY K. 1940, 129–159.; SZÁNTÓ I. 1960, 91.

³³¹ Vö. DUBY, G.–MANDROU, R. 1975, 226.

³³² TAKÁTS S. Sz 1913, 326.; GEÖCZE I. HK 1894, 516.; KrA AF 1557. Fasc.7. Nr.3. Responso sive opinio Consiliariorum Ungarorum super gratiose propositione Sacrae Maiestatis Regiae 14. Mai 1557. „Magna enim pars rei Bellicae bene gerendae, in fide et bona exploratione consistit. Qua in re non est parcendum pecuniae. . .”

³³³ BARABÁS S. 1898, I. 151.; Thury Benedek palotai kapitány utasítása. TT 1905, 460.; KrA AF 1578. Fasc.13. Nr.2. Fol. 180. „Deinde maxime necessarium est, ut per Confinia diligenter vigiliae serventur, et exploratores alantur, ut officiales Confiniorum linguam et certam famam de hostium conatibus semper habere possint. . .”

³³⁴ TAKÁTS S. Sz 1913, 321.; PÁSZTOR J. HK 1970, 4.sz. 662–663.

³³⁵ NÉMETH B. 1903, 148–150.; TAKÁTS S. Sz 1907, 827.

³³⁶ REIZNER J. 1900, III. 460.; JENŐFI É. 1932, 7.

³³⁷ TAKÁTS S. 1907, 827. és az 5.sz. jegyzet.; SZEGŐ P. 1911, 204.

³³⁸ TAKÁTS S. 1915, II. 98.

³³⁹ TAKÁTS S. Sz 1908, 51. és uo. I.sz. jegyzet.; IVÁNYI B. HK 1927, 18.; TURKOVIČ, M., 1937, 26.; OL Nádasdy család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz, 1559, (pontosabb keltezés nélkül). „Nam et ego habeo unam (bombardam – Sz.I.) in Kanysa, quam propter frequentes fatigationes dandum signum miseris colonis (cum Thurci ad depopulandum solent excurrere), ut subito signo fugae se consulerent.”

- ³⁴⁰ SZEGŐ P. 1911, 52–53.; GOTTESMANN J. 1930, 35.
- ³⁴¹ VERANCSICS A. 1865, VII. 167. „... trepida plebs in templum quod repentinis casibus munitum habebant, confluunt.”; FERENCZI I. 1965, 259., 13.sz. jegyzet.
- ³⁴² BAGYARY S. 1907, 77.
- ³⁴³ DELBRÜCK, H. 1921, IV. 14–39.; RÁZIN 1963, III. 19–45.; CSILLAG F. 1971, 51.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 4.sz. 662.
- ³⁴⁴ E fejlődés alapjait ENGELS világította meg „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről” írott tanulmányában. (A német parasztháború. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1976.) – ACSÁDY I. HK 1888, 66.; ELEKES L. 1951, 3–4. – A Habsburg-birodalom hadseregére lásd ZIMMERMANN, J. 1965, 167.; HEISCHMANN, E., 1925, 260.; A korábbi irodalomból használható. MEYNERT, H. 1852–1854, I–IV.; JANKO, W. 1871, 212.; FRAUENHOLTZ, E. 1937, 63–82.; NELL, M. 1914, XII. 283.; SCHMITTHENNER, P. 1928, 238–289.
- ³⁴⁵ RAZIN, 1961, II. 507–520.
- ³⁴⁶ PARKER, G. 1970, 195–214.
- ³⁴⁷ TAKÁTS S. Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp. é.n. 88.
- ³⁴⁸ GYALÓKAY J. 1926, 193–277.; SZAKÁLY F. 1965, 29–36.
- ³⁴⁹ ACSÁDY I. HK 1888, 65., 67.; KATÓ S. 1908, 3.; HEISCHMANN, E. 1925, 12.; HÓMAN B.–SZEKFI GY. 1943, III. 214.
- ³⁵⁰ ACSÁDY I. HK 1888, 266. – Bebek György kapitányi kinevezése. HK 1906, 400.; SZEGŐ P. 1911, 42–43.
- ³⁵¹ Az 1546:22.tc. I.§-a csak 100 főnyi katonaság tartását engedi meg a zsoldbafogadott főuraknak. Ezt a számot ugyan túllépték, de aránytalanul, sok katonájuk mégsem volt. Lásd CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 170–171.
- ³⁵² A vármegyei nemesi katonaság szánalmas állapotára lásd JÁSZAY P. 1846, 340.; ACSÁDY I. 1897, 180.
- ³⁵³ OL Batthyány család lt. P. 1313. Memorialia, Nr. 212-B. Memoriale dominorum Prelatorum et Baronum in Conventu Novi Zoliensi congregatorum, Domino Christophoro Batthyány, ad Regiam Maiestatem datum. „... gentes Comitatum tam ad defensionem, quam alia exequenda ineptae semper et inutiles, aliisque tardiores extiterunt. . .”
- ³⁵⁴ HEISCHMANN, E. 1925. 12.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 884. skk.; HkA HU Fasc.12. 1565. Fol. 331. Articuli pro futura Dieta. „Quia non solum constitutiones publicae, verum etiam significatio vocabuli id requirit, ut miles continuus in confiniis magis necessariis, continue et sine intermissione alatur, contra vicinum hostem, pacta induciarum minus curantem. . .”
- ³⁵⁵ HEISCHMANN, E. 1925, 14.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 886–887.
- ³⁵⁶ N. KISS I. HK 1973, 2.sz. 319.; SZŰCS J. 1974, 103.; PERJÉS G. 1975, 51.
- ³⁵⁷ ACSÁDY I. HK 1888, 81–82.
- ³⁵⁸ BORS J. HK 1895, 96.; ÚJHELYI P. 1914, 113.
- ³⁵⁹ HEISCHMANN, E. 1925, 12.; SZEGŐ P. 1911, 155.; PERJÉS G. 1965, 61.; Uő Kortárs, 1971, dec. sz. 1955.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz.886.
- ³⁶⁰ CSILLAG F. 1971, 41., 44., 47., 50.; FIEDLER, J. 1870, 322. Sonderbare Bewaffnung der Ungarn nach türkischen Art.
- ³⁶¹ SALAMON F. 1886, 79.
- ³⁶² FIEDLER, J. 1870, 133. „La militia di questi Ongari perche è molto simile a quella di Turchi. . .”; KÁROLYI Á. 1930, 61.
- ³⁶³ KATÓ S. 1908, 16.; PERJÉS G. 1957, 49.
- ³⁶⁴ SUGÁR I. HemLK 1977, 20.
- ³⁶⁵ HkA HU Fasc.5. 1555. jan. Fol. 45. A nyitrai püspök Miksához. Nagyszombat, 1555. jan. 19. „... de conducendis mille equitibus ad annum salarium (Jargalas vulgo nominant).”
- ³⁶⁶ TAKÁTS S. Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp. é.n. 107., 109.
- ³⁶⁷ SUGÁR I. EVH 11.sz. 1975, 11.
- ³⁶⁸ TAKÁTS S. HK 1914, 236.

³⁶⁹ A huszárok mint katonák beváltak ugyan, de hallatlan gazságokat követtek el. Batthyány Ferenc bán írja 1537-ben, hogy Pekry Lajos huszársága az Isten ostora (flagellum dei). Lásd TAKÁTS S. i.m. 98.

³⁷⁰ MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 30.; BOROSSY A. ÉrtTTK 60.sz. 1971, 72.

³⁷¹ TAKÁTS S. 1908, 28.; SZEGŐ P. 1911, 186–188.

³⁷² SZABÓ I. 1956.; UŐ Sz 1950, 178–198.; MAKKAI L. 1956, 47.; DANKÓ I. 1969.; BALOGH I. 1969, 19.; PÁSZTOR J. HK 1970, 4.sz. 655.

³⁷³ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 30.; UŐ Ért TTK 49.sz. 1969, 9.

³⁷⁴ A hajdúság társadalmi, etnikai és katonai szervezetség szempontjából heterogén alakulat volt: KOMÁROMY A. 1898.; RÁCZ I. AUD Series Historica VIII. 1969, 7–44.; SZENDREY I. 1971.; SZAKÁLY F. 1977, 254–255. – A hajdúság ruházata, fegyverzete nem volt egységes (puska, kard, fokos, csákány, buzogány, íj, lándzsa), fegyelmük is sok kívánnivalót hagyott maga után, de félelmetes és kérlelhetetlen harcosok voltak, kegyelmet nem adtak, de maguk sem kértek.

³⁷⁵ SCHULEK MÁTYÁS Két fejezet a magyar hajdúság XVI. századi történetéből c. munkája alapján. Kézirat, 8–9. Id. RÁCZ I. 1969, 24.

³⁷⁶ BENDA K. Bocskai István. Bp. é.n. 154. skk.

³⁷⁷ RÁCZ I. 1957, 11.; BALOGH I. 1969, 19–20.

³⁷⁸ SZERÉMI GY. 1961, 8., 156.; SZÁNTÓ I. AUSz AH Tom. XXIX. 1968, 3–32.

³⁷⁹ BENDA K. 1961, 9.; BALOGH I. 1969, 20.

³⁸⁰ KOMÁROMY A. HK 1912, 273. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 8.

³⁸¹ TAKÁTS S. 1922, 183–184.

³⁸² TAKÁTS S. 1908, 112. – Több esetben az ország főtitviselőiről is kiderült, hogy szabad hajdúkat tartottak (1597:24.tc.). Lásd ERDÉLYI L. 1902, 610. Mezőlaky Ferenc Csányi Ákoshoz. Zalavár, 1557. márc. 28.

³⁸³ KrA AF 1557. Fasc.11. Nr.1. Ferdinánd király levele, Bács, 1557. nov. 6. „Haydones illos, qui nullis addicti stipendiis, et tamen refugium suum insthinc habentes, occultas pariter, et apertas praedas exercent, et plerumque ac quidem saepius maiora in vicinos Christianos, quam ipsos Turcas latrocinia, aliaque nefaria et intolerabilia maleficia patrare consueverunt. . .”

³⁸⁴ SZEGŐ P. 1911, 187.

³⁸⁵ M–Y.: A végbeliek tartásáról mód és rend. HK 1894, 263.; HHSa U 1572. Fasc.98. Fol. 153. Somlyói Báthori Kristóf Rueber kassai főkapitányhoz. Várad, 1572. márc. 21.

³⁸⁶ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 29.

³⁸⁷ A barcsiakat (Somogy m.) a rájuk küldött haramiák (gyalogosok, hajdúk) kényszerítették arra, hogy folyton-folyvást fát fuvarozzanak a babócsai várba. A haramiákra lásd TAKÁTS S. 1908, 113–121.; SZAKÁLY F. 1971, 51–85., 60.

³⁸⁸ CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899, 492–495.

³⁸⁹ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 29.

³⁹⁰ SZEKFŰ GY. 1916, 113–114.

³⁹¹ ISTVÁNNFFY M. 1867, 404.; DANKÓ I. 1960, 97–103.; UŐ 1966, 179–190.

³⁹² BALOGH I. Etn 1942, 37–41.; RÁCZ I. 1969, 29–30.

³⁹³ CSÁSZÁR E. 1932.; BENDA K. 1961, 3–15. TAKÁTS S. Hajdú, haramia és martalóc.

³⁹⁴ A 16. századi magyar országgyűlések a hajdúkról mint a „baromnál is alábbvalórol”, „pesztről” beszélnek: MOE IX. 116.; BAGYARY S. 1907, 145.; RÁCZ I. 1957, 13.

³⁹⁵ FEST A. Sz 1891, 435., 523., 613., 785.; KATÓ S. 1908, 21.; TAKÁTS S. 1908, 113–115., 122., 131., 144–145.; UŐ Sz 1913, 269–270.; RÁCZ I. 1969, 9–16.; PERJÉS G. 1965, 76.

³⁹⁶ TURKOVIČ, M. 1937, 24.; TÓTH I. M. 1967, 38.; HEGYI K. 1976, 77.

³⁹⁷ HEISCHMANN, E. 1925, 15., 14.sz. jegyzet.; TURKOVIČ, M. 1937, 26.; KOROKNAI Á. ÉrtTTK 73.sz. 1974, 8. – II. Ferdinánd király 1627-ben megerősítette a vlachok kiváltságait és garantálta függetlenségüket a horvát és szlavón rendektől; az 1630. évi Statuta Walachorum szabályozta a varasdi határvidék jogait és köteleességeit; ezt hamarosan kiterjesztették a károlyvárosi végvidékre is.; SOMOGYI É. TSz 1962, 2.sz. 149–172.

- ³⁹⁸ VANÍČEK, F. 1875, I. 26–58.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 154.; KOROKNAI Á. ÉrtTKK 73.sz. 1974, 8.
- ³⁹⁹ KOMÁROMY A. TT 1906, 123. Kerecsényi László Nádasdy Tamáshoz. Sziget, 1555. Nagypéntek.
- ⁴⁰⁰ SZENTKLÁRAY J. 1886.; TAKÁTS S. Sz 1907, 727.; BRAUDEL, F. 1966, Tom. 2. 175. – A komáromi naszádosok kiváltságlevele: HK 1895, 395–399.
- ⁴⁰¹ SZEGŐ P. 1911, 191.; LIPTÁK G.–ZÁKONYI F. 1957, 29–30.; KrA AF 1556. Fasc.12. Nr.39. Miksa király Zrínyi Miklóshoz. 1556. dec. 20.
- ⁴⁰² HKA HU Fasc.1. 1554. Fol. 23–24. Nasadistae, eorundem privilegia et Tractamentum.; HK 1895, 395–399.
- ⁴⁰³ HL Török kori iratok, 1556. Fasc.4. Nr.37. Miksa főherceg Paksy János komáromi kapitányhoz.
- ⁴⁰⁴ SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 21.
- ⁴⁰⁵ TAKÁTS S. 1915, II. 106.
- ⁴⁰⁶ HKA HU Fasc.3. 1552. okt. 28. „... hic in ista Arce Agriensi (Martin Herman – Sz.I.) bene et fidele servivit.”; SZÁNTÓ I. 1971, 94–95.
- ⁴⁰⁷ SZÁNTÓ I. 1971, 412.; SUGÁR I. EVH 11.sz. 1975, 13.
- ⁴⁰⁸ DEMKÓ K. 1890, 79.; KÁRFFY Ö. TT 1909.; IVÁNYI B. HK 1927–28.; HKA HU Fasc. 15. 1567. Fol. 310–311. Humillima supplicatio Civitatum Cassa, Leutscha, Barthfa, Eperies, Zebin.
- ⁴⁰⁹ SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 22.; HKA HU Fasc.32. 1576. dec. Fol. 44–53. Ratio solutionis pecuniae deputatae ad Artillariam Cassoviensem.; Uo. Fasc.35. 1577. máj. Fol. 527–528. Erogationes pecuniarum ad necessitates Artelariae Cassoviensis Anno 1575.
- ⁴¹⁰ BARABÁS S. 1898, I. 475.; TAKÁTS S. Sz 1908, 50.; SZEGŐ P. 248–249.
- ⁴¹¹ CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 192–195. 1547:6.tc.
- ⁴¹² SZEGŐ P. 1911, 155.; HANTSCH, H. 1969, 238.
- ⁴¹³ KATÓ S. 1908, 10–11.; TAKÁTS S. 1908, 29. 258.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 885.
- ⁴¹⁴ KATÓ S. 1908, 13.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 4.sz. 662.
- ⁴¹⁵ RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 887.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. Schwendy Lázár tanácsa. „Nam etsi robore Equitatus et armorum genere multum valeamus, tamen numero, disciplina, agilitate, patientia, ordine aciei et armlertia conflagendi longe inferiores et impares sumus Turcis.”
- ⁴¹⁶ RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 883–893.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1955.
- ⁴¹⁷ SÖRÖS P. Sz 1899, 601–602. Forgách Simon jegyzete. Magyar Tört. Emlékek. Írók XVI. 157–158.
- ⁴¹⁸ ILA B. 1957, 110.; ACSÁDY I. 1888, 209. Acsády írja, hogy 1552-ben Győr vármegye egész adóját el kellett engedni „propter damna a militibus Germanis ducis Mauritii accepta”; KrA AF 1577. Fasc.4. Nr.2. Forgách Simon főkapitány Ernő főherceghez. Surány, 1577. ápr. 9. A morva zsoldosereg a Felvidéken „... villas et oppida diripient, miseros Christianos cum uxoribus et liberis in perpetuum, morteque duriorum captivitatem abducent. . .”
- ⁴¹⁹ SZKHÁROSI HORVÁTH A. Az istennek irlalmasságáról c. éneke. Vö. KLANICZAY T. 1961, 79.
- ⁴²⁰ FORGÁCH F. 1966, 129–130.; BARTFAI SZABÓ L. é.n. 137. – A parasztság ebben az időben a maga védelmére fegyveres szervezettel bírt. Lásd SZAKÁLY F. ÉrtTKK 49.sz. 1969. – A parasztság önvédelmének egyik legdöntőbb motívuma a parasztság általános és következetes katonaelenésége. Vö. SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 34.
- ⁴²¹ ÚJHELYI P. 1914, 11.; PROBSZT, G. 1954, 96–97.; RÁZSÓ GY. MTAFT 1967, 4.sz. 320.; BÁCSKAI T.–HUSZTI E.–SIMON P. 1974, 63–66.; FIEDLER, J. 1870, 220. Bericht des Giacomo Soranzo (Giovanni Michele) Botschafters am Hofe K. Ferdinands I. (1563). „... ma poiche non ha tante forze proprie, che possa mantenere un’ essercito conveniente in campagna. . .”
- ⁴²² RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 889.
- ⁴²³ Vö. RÁCZ I. 1969, 32–33.

- ⁴²⁴ MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 28.; KISS I. HK 1954, 3–4.sz. 72–73.; NAGY L. 1972, 27.
- ⁴²⁵ BOROSSY A. ÉrtTTK 60.sz. 1971, 75., 81., 96–97. – Már Nádasdy Tamás és más magyar vezérek is megállapították, hogy a sebtében felültetett portális és megyei had nem sokat ér, az ország legjobb katonasága a veterán végbeli. Lásd TAKÁTS S. 1908, 64.
- ⁴²⁶ KOMÁROMY A. HK 1912, 273–274. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 10.
- ⁴²⁷ MOE II. 544.
- ⁴²⁸ MOE III. 160.; SALAMON F. 1864, 141.
- ⁴²⁹ BOROSSY A. ÉrtTTK 60.sz. 1971, 8–9.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 884.
- ⁴³⁰ MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 27.; VARGA J. 1969, 222.
- ⁴³¹ NAGY L., 1969, 468.; SZÚCS J. ÉrtTTK 51.sz. 1970, 91–92.; BARTA G.–FEKETE NAGY A. 1973, 198. – Az 1950-es évek történeti műveiben a feudális parasztság differenciált, történelemhű bemutatása helyett, annak bizonyos idealizált ábrázolásával találkozunk. Vö. BARTHA A. TSz 1968, 1–2.sz. 123–124.; SZAKÁLY F. 1975, 70.
- ⁴³² TAKÁTS S. Sz 1907, 829.; TÓTH Z. HK 1934.; HÓMAN B.–SZEKFI GY. 1943, III. 162. 171.; PÁSZTOR J. HK 1970, 4.sz. 656.. 658.
- ⁴³³ MOE III. 36–37.; SZEGŐ P. 1911, 4 /1. Az 1557. évi országgyűlés arra kérte a királyt, hogy Podmaniczky Rafael Trencsén megyei jobbágyainak engedje el az ingyenmunkát, mert belőlük szedik Palota várának őrségét. Lásd MOE IV. 24.
- ⁴³⁴ Budapest története. II. Bp. 1973, 199.
- ⁴³⁵ ACSÁDY I. 1897, 255.; TAKÁTS S. HK 1914, 1–2.; Uő Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp. é.n. 132.; SZEGŐ P. 1911, 153., '58.; MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 31–32.; RÁCZ I. 1973, 62. skk.; SZAKÁLY F. 1976, 50.; Hka HU Fasc.27. 1574. jún. Fol. 143. Supplicatio humillima Martini Badlyth, alias Horwath. „Postquam patriis sedibus per Turcas in Croatia expulsus sum, omniaque bona et parentes ac fratres (qui partim in confiniis dicti Regni Maiestatis Vestrae S. Croatiae, partim vero in arce Zigeth interierunt) amiserim, ego ab ipsa fere iuventute mea in servitiis Maiestatis Vestrae S. variis in confiniis versatus sim, meamque aetatem in militia triverim. . .”
- ⁴³⁶ NÉMETH B. 1903, 99., 118.; SZÉKELY GY. 1962, 20.; Hka HU Fasc.36. 1577. okt. Fol. 144. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1577. szept. 16.
- ⁴³⁷ TAKÁTS S. A török hódoltság korából. Genius kiadás, Bp. é.n. 299., 3.sz. jegyzet. „Multi sunt pauperes nobiles, qui sunt optimi milites et omnes respiciunt confugiunt et congregantur ad dominum nostrum, quos omnes dominus noster cogitur donis et pecuniis providere, quia bona illorum Turcus possidet.”
- ⁴³⁸ KOMÁROMY A. HK 1912, 243.; ERDÉLYI L. 1908, 155–159.; TAKÁTS S. HK 1915, 472–495.
- ⁴³⁹ KOMÁROMY A. HK 1912, 238–239.
- ⁴⁴⁰ TAKÁTS S. Régi magyar kapitányok és generálisok. 2.kiadás, Genius, Bp. é.n. 158–160.; Hka HU Fasc.17. 1568. aug. Fol. 141. Supplicatio humillima Stephani Zoltay Capitanei in Zenderew. „Cum etenim ego possessionem non habeam, servitiis meis me tantum alo et sustento, nam bona avita mea, fuerunt in comitatu Sirmiensi, quae a tempore cladis Mohachiensis per Turcas occupata sunt, nullaque nunc prorsus bona habeo. . .”
- ⁴⁴¹ TAKÁTS S. Bajvívó magyarok. Bp. é.n. 121.
- ⁴⁴² TAKÁTS S. HK 1914, 3.
- ⁴⁴³ MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 423.; BENCZÉDI L. Új Írás, 1962, 738–743.; PACH ZSIGMOND P. 1965, 272–274.; Hka HU Fasc.8. 1559. aug. 163. Supplicatio humillima Militum Equestris ordinis in Arce Pallotha existentium. „Nam in maiori parte, illi pedites, in Pallotha agentes, fuerunt coloni eiusdem domini Podmaniczky. . .”
- ⁴⁴⁴ SZÚCS J. 1970, 92–94.; Uő Va 1972, 11.sz. 17.; PERJÉS G. 1957, 89.; Uő 1965, 32.
- ⁴⁴⁵ MAKKAI L. 1956, 49.; PERJÉS G. 1965, 66.; VARGA J. 1969, 126., 223.
- ⁴⁴⁶ VARGA J. 1969, 223–224.; R. VÁRKONYI Á. Sz 1972, 3.sz. 635–636.

- ⁴⁴⁷ BENCZÉDI L. HK 1966, 4.sz. 823–826.; BORUS J. TSz 1964, 2.sz. 487.; VARGA J. 1969, 223–224.; NAGY L. 1972. 15–16.
- ⁴⁴⁸ SZEGŐ P. 1911, 342.; BENCZÉDI L. 1965, 272–274.; FORGÁCH F. 1866, 71. „... nostris pro divina imprimis laude, dulcissimaque patria, coniugibus ac liberis, quorum salus virtute ipsorum consistebat, atque propria salute ita pugnantis, ut mortem honestissimam obirent potius, quam pedem referrent...”
- ⁴⁴⁹ ACSÁDY I. HK 1888, 84.
- ⁴⁵⁰ ACSÁDY I. HK 1888, 79.; TAKÁTS S. Sz 1907, 830.
- ⁴⁵¹ SUGÁR I. EVH 11.sz. 1975, 9.
- ⁴⁵² y–s, HK 1892, 547.
- ⁴⁵³ MISKOLCZY GY. 1956, 51.
- ⁴⁵⁴ ACSÁDY I. HK 1888, 72–73.; DEMKÓ K. HK 1916, 11–13.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 780.
- ⁴⁵⁵ SALAMON F. 1864, 135.; KATÓ S. 1908, 46.
- ⁴⁵⁶ ACSÁDY I. HK 1888, 77.; BORS J. HK 1895, 98.; ACSÁDY I. 1897, 440. és az 1. sz. jegyzet.; MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 29.; SINKOVICS I. (HK 1966, 4.sz. 780.) a magyar, szlávón és horvát végvárok őrségét 1552-ben közel 12 000, 1556-ban 16 000 emberre becsüli.
- ⁴⁵⁷ MERÉNYI L. HK 1894, 259–261.; Az udvari haditanács az 1560-as években 47 049-re teszi a török végvárok rendes őrségét. A török végházakban levő összes hadi népet a 16. század végén 23 200 emberre becsülték. Ez is az adatok bizonytalanságára utal.; ACSÁDY I. 1897, 440.; RUZSÁS L. szerint (MTAFT 1967, 4.sz. 314.) a török helyőrségek száma háromszorosan meghaladta a magyarországi és horvátországi várak katonaságát. TAKÁTS S. viszont azt állítja (Sz 1907, 832.), hogy a török végbeliek a valóságban nem voltak sokkal többen, mint a magyarok és a németek.
- ⁴⁵⁸ OBERLEITNER, K. 1859, 187–190.; TAKÁTS S. Sz 1907, 825.
- ⁴⁵⁹ THALLÓCZY L. Sz 1877, 172.; SZENDREI J. HK 1888, 418.
- ⁴⁶⁰ ACSÁDY I. HK 1888, 72.; ILLÉSY J. HK 1894, 222.; DÁVID L.–LENGYEL A.–Z. SZABÓ L. 1971, 126.
- ⁴⁶¹ SUGÁR I. EVH 11.sz. 1975, 9.; KrA AF 1563. Fasc.1. Nr. ad 12. Numerus militum, quibusque stipendiis in singulis mensibus in nonnullis Hungariae praesidiis sustineantur.
- ⁴⁶² SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 20.
- ⁴⁶³ KOMÁROMY A. TT 1904, 270–271. Gersei Pethő János Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. szept. 18.
- ⁴⁶⁴ THALLÓCZY L. Sz 1877, 172.
- ⁴⁶⁵ HHSa U 1550. Fasc.56.
- ⁴⁶⁶ HkA HU Fasc. 13. 1566. márc. Fol. 85.
- ⁴⁶⁷ TAKÁTS S. HK 1914, 241., 418.; HkA HU Fasc.6. 1557. aug. Fol. 22. Instructio data Commissariis ad visitandas Arces finitimas per Maiestatem nostram ordinatis.
- ⁴⁶⁸ SZÁNTÓ I. 1971, 81–92.
- ⁴⁶⁹ KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. Schwendy Lázár tanácsa.; GEÖCZE I. HK 1894, 528.
- ⁴⁷⁰ TAKÁTS S. 1907, 824., 4.sz. jegyzet.; SZEGŐ P. 1911, 156.; PERJES G. 1965, 68.; HkA HU Fasc.34. 1577. jan. Fol. 229–234. Ratio intertenendi Capitanei et militum Germanorum in Munkach.; KrA AF 1563. Fasc.4. Nr.8. Zay Ferenc Ferdinándhoz. Kassa, 1563. ápr. 3. „Tantoque odio nationem Germanam prosequitur, quo maiori non potest...”
- ⁴⁷¹ MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 37.
- ⁴⁷² SZEGŐ P. 159. 181–183.
- ⁴⁷³ TAKÁTS S. 1908, 46. 67.; SZEGŐ P. 184., 193.; VARGA J. J. Sz 1977, 3.sz. 439–463.
- ⁴⁷⁴ TAKÁTS S. Sz 1912.; Uő Bajvívó magyarok. Bp. é.n. 206–222.; PERJES G. 1957, 61–68.; Uő 1965, 103.
- ⁴⁷⁵ KOMÁROMY A. TT 1907, 391–393.; TAKÁTS S. HK 1914, 357.; KOMÁROMY A. TT 1906, 137.; Uő TT 1907, 148–149. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31.

- ⁴⁷⁶ NÉMETH B. 1903, 104.; Ali budai pasa a szigetiek portyázásairól: TAKÁTS S.–ECKHART F.–SZEKFŰ GY. 1915, I. 5.; A budai pasák levelezésének történelmi, irodalmi és nyelvészeti értékére TAKÁTS S. hívta fel a figyelmet. Lásd TSz 1912, 40–73.
- ⁴⁷⁷ TAKÁTS S. 1908, 99–100.; SZEGŐ P. 1911, 296.
- ⁴⁷⁸ SZÁDECZKY L. TT 1881, 268–269. Ali pasa levele Paksy János komáromi tisztartóhoz. 1556. jún. 16.; Uo. 270.
- ⁴⁷⁹ SZAKÁLY F. 1969, 53.
- ⁴⁸⁰ TAKÁTS S. Régi magyar kapitányok és generálisok. 2.kiadás, Genius, Bp. é.n. 168.
- ⁴⁸¹ TAKÁTS S. Bajvívó magyarok. Bp. é.n. 213.
- ⁴⁸² HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 221.; HHSa U 1572. Fasc.98. Fol. 126–127. *Declaratio captivorum.*
- ⁴⁸³ TAKÁTS S. Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp. é.n. 89., 107.
- ⁴⁸⁴ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 32.
- ⁴⁸⁵ ISTVÁNNFFY M. 1867, 413.
- ⁴⁸⁶ TAKÁTS S. 1922, 96.
- ⁴⁸⁷ PERJÉS G. MTAFT 1971, 125.
- ⁴⁸⁸ ILLÉSY J. HK 1894, 224.; KrA AF 1588. Fasc.13. Nr.1¹/₂. „... sibi enim admodum grave esse dicebant, ut cum ipsi omnes fortunae casus semper cum periculo capitis et effusione sanguinis eorum experiri cogantur.”
- ⁴⁸⁹ KÁRFFY Ö. HK 1911, 367–368.; TAKÁTS S. 1913, 12.; VIRÁGH F. 1961, 24–64. VÖRÖS MIHÁLY: A bajnokok vég-Gyula várában.
- ⁴⁹⁰ TAKÁTS S. 1913, 50–51., 68–69., 79–81.; UŐ 1922, 216. skk.; GYULAFI LESTÁR történeti maradványai. TT 1893, 203–204.; KOMÁROMY A. HK 1912, 243–244.; Uo. 258–259.; TAKÁTS S. 1922, 185.
- ⁴⁹¹ TAKÁTS S. Régi magyar kapitányok és generálisok. 2.kiadás, Genius, Bp. é.n. 121. Az 1567. évi béketárgyalásokba is bevették a kopjatörések és a bajviadalok tilalmát.
- ⁴⁹² BALASSI BÁLINT: Egy katonaének.
- ⁴⁹³ ACSÁDY I. 1888, 221.; SZAKÁLY F. 1975, 61.; UŐ 1976, 33–36.
- ⁴⁹⁴ SZERÉMI GY. 1961, 115.
- ⁴⁹⁵ SZALAY L. 1839, 21.; ACSÁDY I. 1897, 262.; TURETSCHKE, CHR. 1968, BEVEZETŐ, IV.
- ⁴⁹⁶ KNOTHE, F. 1876.; SMOLKA, ST. 1879.; ACSÁDY I. 1897, 15–16.; ORTVAY T. 1914, 236. – Ferdinánd Csehországban nem talált különösebb ellenállásra, sikerült ellenfelével, Vilmos bajor herceggel szemben diadalmaskodni a cseh koronáért folytatott harcban. Vö. SZALAY L. 1854, IV. 16.; UŐ 1859, 26–28.; BRANDI, K. 1937, I. 214.; TURETSCHKE, CHR. 1968, 1.
- ⁴⁹⁷ KOSÁRY D. Va 1973, 9.sz. 30.
- ⁴⁹⁸ ROBERTSON, W. 1819, III. 357.; HUBER, A. 1889, 6.; BRANDI, K. 1937, I. 214.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 773.; HANTSCH, H. 1969, I. 231.
- ⁴⁹⁹ KLANICZAY T. 1976, 191–225.
- ⁵⁰⁰ I. Ferdinánd uralkodásáról már a múlt század első felében megjelent BUCHHOLTZ rendkívül alapos, intenzív forrástanulmányokra felépített több kötetes műve: *Geschichte der Regierung Ferdinands I.* Bd. I–IX. Wien, 1831–1838. (A IX. kötet okmánytár.); SZALAY L. 1859, 22.; HUBER, A. 1901, III. 422–451.; JÁSZAI P. 1846, 316.; HANTSCH, H. 1969, I. 233.
- ⁵⁰¹ GUNTRAM, K. 1965.; MAURENBECHER, W. 1865.; STORCH, L. 1853.; BAUMGARTEN, H. 1885–1892, I–III. BRANDI, K. 1937, I. 13.; RASSOW, P.–SCHALK, FR. 1960, 21.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 21–23.; FRIEDENTHAL, R. 1973, 317–320. 623.; OTËTEA, A. 1974, 150–173.
- ⁵⁰² MIGNET, M. 1875.; BRANDI, K. 1937, I. 15.; RAZIN 1961, II. 505–506.; TOKODY GY.–NIEDERHAUSER E. 1972, 87.
- ⁵⁰³ OTËTEA, A. 1974, 152.
- ⁵⁰⁴ ROBERTSON, W. 1819, III. 248.; KELLENBENZ, H. 1960, 121.

- ⁵⁰⁵ BRANDI, K. 1937. I. 13.; TÖRÖK P. BpSz 1929. szept. sz. 418. KOSÁRY D. Va 1973, 9.sz. 28.
- ⁵⁰⁶ ROBERTSON, W. 1819, III. 330.; BRANDI, K. 1937, I. 208.; OTETEIA, A. 1974, 163.
- ⁵⁰⁷ CHARRIÈRE, E. 1848.; HERMANN ZS. Ért TTK 21.sz. 1961.; TÖRÖK P. 1926, 141–193.; PERJÉS GÉZA Kortárs, 1971. nov. sz. 1796.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 88.; KOSÁRY D. 1978.
- ⁵⁰⁸ SZALAY L. 1854, IV. 8.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. nov. sz. 1796.
- ⁵⁰⁹ HANTSCH, H. 1969, I. 230.; HHSa Erz Kanzler Archiv, Reichstagakten. Fasc.9. Fol.485. „Intelligentes quoque Hungaros continuis bellis nimium iam attritos et debilitatos propriis viribus diucius non posse subsistere. . .” (1543).
- ⁵¹⁰ BRANDI, K. 1937, I. 393–405.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1955.; OTETEIA, A. 1974, 170–173. Az európai egyensúly diadala.
- ⁵¹¹ GRAGGER, R. 1927, 14.; BRANDI, K. 1937, I. 308.; KELLENBENZ 1960, 121.; Világtörténet 1963, IV. 214.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 141.
- ⁵¹² SZÁNTÓ I. AUSz AH Tom.LXI. 1977, 18.
- ⁵¹³ BRANDI, K. 1937, I. 322.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 172–174.
- ⁵¹⁴ KRETSCHMEYER, H. 1905–1920. I–II., II., 205–211.; DUDAN, B. 1938, 139–140., 244.; KELLENBENZ, H. 1960, 121.; RÁZSÓ GY. HK 1972, 4.sz. 663.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 152.
- ⁵¹⁵ HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 146–147., 240.
- ⁵¹⁶ ROBERTSON, W. 1819, IV. 92–102., 210–220.; TURBA, G. 1890.; BRAUDEL, F. 1966, Tom.2. 179–180.
- ⁵¹⁷ ROBERTSON, W. 1919, IV. 212.; RANKE, L. 1843, V. 96–99., 240., 372–373.; OTETEIA, A. 1974, 170–173.
- ⁵¹⁸ TÖRÖK P. 1930, 14.; ÓVÁRY L. 1879, XXIV.
- ⁵¹⁹ RANKE, L. 1840, III. 404.
- ⁵²⁰ HORVÁTH M. 1871, IV. 141.; OLÁH M. Levelezése, 1875, 180–181. Ad Regem Ferdinandum. Brüsszel, 1531. dec. 26.
- ⁵²¹ KUPELWIESER, L. 1899, 14.; BRANDI, K. 1937, I. 283.; TURETSCHKEK, CHR. 1968, 53.; ZÖLLNER, E. 1970, 189.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 4.sz. 673.
- ⁵²² HEISCHMANN, E., 1927, 56–57., 59–61., 64–65.; BRANDI, K. 1937, I. 215.; PERJÉS G. 1965, 46.
- ⁵²³ BUCHHOLTZ, F. B. 1936, VII. 236., 241.; MOE III. 49.; SZEGŐ P. 1911, 238.
- ⁵²⁴ MOE I. 262.
- ⁵²⁵ BREITHOLTZ, B. 1920, I. 130.; TURETSCHKEK, CHR. 1968, 23.; RUZSÁS L. 1970, 63.; HHSa Erz Kanzler Archiv, Reichstagakten. Fasc.7. Fol. 98. 1540/41. „Quamobrem vos obsecramus ac per deum obtestamur, liberate afflictam et iam ruentem Hungariam”; PRAY, G. 1806, II. 322. Ad Status Imperii Germaniae Locumtenens et Consilarii Sacrae regiae Maiestatis in Hungaria. Pozsony, 1552. júl. 21.; OLÁH M. Levelezése, 1875, 16. Ad Paulum Gerebium. Znoyma, 1529. szept. 4. „. . . verborum et pollicitationum, et ab Imperio et aliis regni satis habemus, re tamen ipsa nihil praestari videmus. . .”
- ⁵²⁶ HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 130.; NAGY L. HK 1966, 4.sz. 879.
- ⁵²⁷ RANKE, L. 1840, III. 403.; ACSÁDY I. 1897, 61–62.
- ⁵²⁸ BARTA G. TSz 1977, I.sz. 24.
- ⁵²⁹ LITSCHAUER, G. F.–JAMBOR, W. 1970, 140.; OTETEIA, A. 1974, 172.
- ⁵³⁰ TÖRÖK P. 1930, 33.; BRANDI, K. 1937. I. 245–246.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 4.sz. 679.
- ⁵³¹ Vö. HEGYI K. 1976, 276.
- ⁵³² GEÖCZE I. HK 1894, 505. Rueber János tanácsa.
- ⁵³³ Uo. 511.
- ⁵³⁴ ACSÁDY I. HK 1888, 73.
- ⁵³⁵ OBERLEITNER, K. AÖG Bd. 22., 1860, 82.

- ⁵³⁶ A védelmi vonal költségeinek és létszámának kimutatására lásd FIEDLER 1870, 237. Johann Michele's Bericht über den Aufenthalt bei Königs Ferdinand I. in Deutschland (1564); SALAMON F. 1886, 151.; ACSÁDY I. 1888, 176.; TAKÁTS S. 1908, 264.; SZEGŐ P. 1911, 212.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 125.
- ⁵³⁷ THALLÓCZY L. Sz 1877, 170–171.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 134.
- ⁵³⁸ ACSÁDY I. 1888, 171–173.; SZEGŐ P. 1911, 239.
- ⁵³⁹ Id. KATÓ S. 1908, 3.
- ⁵⁴⁰ ACSÁDY I. 1888, 173.; RÁZSÓ GY. HK 1966, 4.sz. 887–889.; HANTSCH, H. 1969, I. 239.
- ⁵⁴¹ OBERLEITNER, K. 1859, 88.; PÖLNITZ, G. F. 1958, 207.; TURETSCHKE, CHR. 1968, 19–20.
- ⁵⁴² ÓVÁRY L. 1879, VIII. Morone modenai püspök jelentésében azt írja Ferdinánd királyról, hogy pénze kevés, s amellet rossz gazda.; OBERLEITNER, K. 1859, 97.; ACSÁDY I. 1888, 176.
- ⁵⁴³ ACSÁDY I. 1897, 434–435.; SCHMOLLER, G. 1909, 22.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 160.
- ⁵⁴⁴ A kamara működését az osztrák történetírás is „organisierte Systemlosigkeit”-nek jellemezte. Vö. LOEBL, H. H. MIÖG 1906, 648.; HEISCHMANN, E. 1925, 55.; BENDA K. TSz 1970, 3.sz. 410.
- ⁵⁴⁵ PERJÉS G. 1957, 72.; BENDA K. 1975, 15.
- ⁵⁴⁶ GYÁRFÁS I. 1879, 21. skk.; ACSÁDY I. HK 1888, 104. 112., 249.; SZEGŐ P. 1911, 213.; RUZSÁS L. 1939.; UÓ HK 1966, 4.sz. 895.
- ⁵⁴⁷ HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 136–137.; PERJÉS G. 1965, 45.; SZAKÁLY F. 1975, 85.
- ⁵⁴⁸ ZIMÁNYI V. ÉrtTTK 80.sz. 1976, 77.; Hka HU Fasc.37. 1578. aug. Fol. 193. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai Ernő főherceghez. Pozsony, 1578. aug. 29. „Proventus autem, quibus tantae necessitates expediendae essent, constat Serenitati Vestrae non alios esse, quam tricesimas aliquot et certorum Comitatum Dicam. . .”
- ⁵⁴⁹ Szele Jakab, a hírhedt Zala megyei dicator 1555-ben írja: „Hiába vagyok, mert az adót nem hordják, én eleget írtam és kiáltozom a vármegyének és a vicispánoknak.” Lásd SZALAY Á. 1861, 159.; – Az 1588. évi jelentés szerint az adóhátralék 177 441 forintot tett ki. Lásd THALLÓCZY L. Sz 1877, 17.
- ⁵⁵⁰ MAKKAI L. TSz 1974, 1–2.sz. 160–165. Földindulás a központi hatalom alapjaiban.
- ⁵⁵¹ Vö. HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 123.; SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 5.
- ⁵⁵² GEÖCZE I. HK 1894, 531. Schwendy Lázár tanácsa.
- ⁵⁵³ CSORBA CS. 1974, 183.; FÜGEDI E. 1977, 44.
- ⁵⁵⁴ SZABÓ I. 1948, 168–170.; VARGA E. 1958, 5–6.
- ⁵⁵⁵ ACSÁDY I. HK 1888, 263.; SZEGŐ P. 1911, 216–217.; SZAKÁLY F., 1971, 51–85., 60.; CSIPES A. BékÉl 1974, 2.sz. 228–239.; SUGÁR I. HemLK 5–6.sz. 1975–1977.
- ⁵⁵⁶ SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 13–14.
- ⁵⁵⁷ ACSÁDY I. 1888, 169.; Hka HU Fasc.5. 1555. máj. Fol. 87. A magyar kamara tanácsosai Miksához. Pozsony, 1555. máj. 14. „Arcem Zygeth habere magnas pertinentias et plurimas villas, unde si recte colligerentur proventus, et bono ordine dispensarentur, commode eius loci necessitatibus posset subvenire.”
- ⁵⁵⁸ SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 39. – Szigetvár birtokállománya és bevételi körzete kisebb területre terjedt ki, s lényegesen csekélyebb bevételi lehetőséggel rendelkezett, mint Eger vára. Lásd SUGÁR I. 1976, 63–66.
- ⁵⁵⁹ TAKÁTS S. 1915, II. 93.; SZEGŐ P. 1911, 201., 225.; SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 9., 11.
- ⁵⁶⁰ SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 17–18.
- ⁵⁶¹ PACH ZSIGMOND P. 1963, 152.; MGtSz 1896, 67., 70.

- ⁵⁶² MARTONFALVAY I. Emlékirata. 1881, 138.; HkA HU Fasc.17. 1568. nov. Fol. 20. Humillima supplicatio Francisci Thörök de Ennigh. „Habeo quosdam pagos iure haereditario ad Debrecen concernentes meque spectantes, quos nunc diversi capitanei V. S. Caesariae Maiestatis hi Agriam, alii Tokainum violenter possident. . .”
- ⁵⁶³ ERDÉLYI L. 1908, 152.; HkA HU Fasc.27. 1574. máj. Fol. 229. Humillima supplicatio Capitanei militumque ceterorum Praesidii Fonodiensis.
- ⁵⁶⁴ SZALAY L. 1854, IV. 255.; POKOLY J. 1910, 91.
- ⁵⁶⁵ SZALAY L. 1854, IV. 110.; GYENIS A. Re 1936, 87–93.; HORVÁTH J. 1957, 16.; HkA HU Fasc.24. 1572. márc. Fol. 124. Beneficia Ecclesiastica in Regno Hungariae, ad manus secularium Baronum et nobilium, sub diversis Titulis per Maiestatem Caesaream tradita et concessa.
- ⁵⁶⁶ ERDÉLYI L. 1908, 221.
- ⁵⁶⁷ IVÁNYI B. 1960, 162–167.
- ⁵⁶⁸ PÁKAY ZS. 1942, 9–10., 17.; VmL Vasvári kápt. hitelesh. jkv. VII. 387–389., 53.sz. 1573.
- ⁵⁶⁹ GYÁRFÁS I. 1879, 20–32.; RUZSÁS L. 1939, 8–9.; SZÁNTÓ I. 1964, 347.; EÉL Gazd. lt. Libri-sorozat: okmánykönyvek, rakt.sz.13. Liber 13. Agriensis Episcopatus iurium et episcoporum historiam continens. Tom.II. 1010–1711. 37–46.
- ⁵⁷⁰ SZEGŐ P. 1911, 38–39.; KOVÁCS B. HemLK 3.sz. 1974, 13–14.; SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 9.; VERANCSICS A. 1860, V. 326–327.; HkA HU Fasc.6. 1557. dec. Fol. 25–29. Prága, 1557. dec. 28. Transactio Regiae Maiestatis cum Episcopo Agriensi facta Anno 1557.
- ⁵⁷¹ TAKÁTS S. 1915, II. 57–58.
- ⁵⁷² SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 10.
- ⁵⁷³ TT 1908, 296. Ibfalvay Ferenc szigeti számtartó panasza Horváth Markó ellen.; NÉMETH B. 1903, 175.; SZAKÁLY F. 1971, 59–60.
- ⁵⁷⁴ HkA HU Fasc.5. 1555. máj. Fol.87. A magyar kamara tanácsosai Miksához. Pozsony, 1555. máj. 14.
- ⁵⁷⁵ TAKÁTS S. HK 1914, 248–249.
- ⁵⁷⁶ ERDÉLYI L. 1908, 152.; TAKÁTS S. HK 1915, 486.; Uő Régi magyar kapitányok és generálisok. 2.kiadás, Genius, Bp. é.n. 248–249.; KOMÁROMY A. HK 1912, 246.
- ⁵⁷⁷ TAKÁTS S. 1922, 195.
- ⁵⁷⁸ SZALAY Á. 1861, 55.; SALAMON F. 1864, 308.
- ⁵⁷⁹ SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 17.; GYÁRFÁS I. 1879, 34.; SZEDERKÉNYI N. 1890, II. 97–98.; SZAKÁLY F. 1976, 57–58.
- ⁵⁸⁰ KOMÁROMY A. TT 1906, 136.
- ⁵⁸¹ SALAMON F. 1864, 151–152.; SZAKÁLY F., 1969, 65.; KÁLDY-NAGY GY. ÉrtTTK 52.sz. 1970, 14. A budai beglerbég jelentésére 1579 májusában adott szultáni válasz többek között arról is említést tesz, hogy „néhány falu lakossága. . . a gyaurok támadása miatt elszéledt és ezek a falvak puszták lettek”.
- ⁵⁸² SZAKÁLY F. 1969, 56–57.; Uő 1975, 53.; HEGYI K. TSz 1.sz. 124.
- ⁵⁸³ Vö. PERJÉS G. 1965, 346.; HkA HU Fasc.37. 1578. aug. Fol. 208. Humillima supplicatio Incolarum possessionis Dorogh.
- ⁵⁸⁴ TAKÁTS S. 1915, I. 159.
- ⁵⁸⁵ KrA AF 1594. Fasc.2. Nr.10. Béttek, 1594. febr. 3. Id. TAKÁTS S. Sz 1907, 831.
- ⁵⁸⁶ GEÖCZE I. HK 1894, 516.
- ⁵⁸⁷ KOMÁROMY A. TT 1907, 135. Ormány Józsa sümegi várnagy Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. ápr. 27.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „Exuratur et devastetur tota Provincia Hungariae circa et ultra Budam, ut hostes advenientes eo magis commeatu et aliis commoditatibus destituantur.”
- ⁵⁸⁸ ACSÁDY I. 1897, 254–255.; HANTSCH, H. 1969, 237. „Aber dieses türkische Ungarn war das natürliche Aufmarschgebiet türkischer Armeen. . .”

- ⁵⁸⁹ KOMÁROMY A. TT 1907, 156–157. Ormány Józsa sümegei várnagy Nadasdy Tamáshoz. Sümeg, 1561. máj. 21.
- ⁵⁹⁰ GEÖCZE I. HK 1894, 533., 515.
- ⁵⁹¹ ACSÁDY I. HK 1888.; NAGY B. 1912, 257–259.; SZÁNTÓ I. 1971, 39–40.
- ⁵⁹² PÁKAY ZS. 1942, 11.; HÓMAN B.–SZEKFI GY. 1943, III. 124.; KÁLDY-NAGY GY. 1970, 11.; HkA HU Fasc.8. 1559. máj. Fol. 24. Nomina possessionum, quas milites Palothaienses ad arcem Palotha possident pro officio. 1559. ápr. 3.
- ⁵⁹³ CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899, 339.; SALAMON F. 1886, 148.
- ⁵⁹⁴ HkA HU Fasc 6. 1557. aug. Fol. 8. Instructio data Commissariis ad visitandas Arces finitimas per Maiestatem nostram ordinatis.
- ⁵⁹⁵ VARGA J. 1969, 171., 247., 379.
- ⁵⁹⁶ TAKÁTS S. 1908, 244., 1.sz. jegyzet.; SZEGŐ P. 289–290.; MAKSAY F. 1958, 14.
- ⁵⁹⁷ ILLÉSY J. 1894, 239–240.
- ⁵⁹⁸ SZEGŐ P. 1911, 290.; SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 13.; UŐ HemLK 6.sz. 1977, 9.
- ⁵⁹⁹ KOMÁROMY A. HK 1912, 270. Magyar Bálint Nadasdy Tamáshoz. Fonyód, 1562. jan. 1.
- ⁶⁰⁰ PÁKAY ZS. 1942, 15.; ERDÉLYI L. 1908, 150.; HkA HU Fasc.24. 1572. jan. Fol. 63. Miksa király Mailad Gábor tihanyi kapitányhoz. Bécs, 1572. febr. 24.
- ⁶⁰¹ PÁKAY ZS. Veszprém vármegye története c. kéziratok munkája alapján id. TÓTH A. I. 1972, 44–45.; HL Törökori iratok, 1581. Nr.415. Lassberger Márton és Bakitsch Gallus által szerkesztett kimutatás a Palota várához tartozó javakról.
- ⁶⁰² MÉREY K. 1966, 157–199.
- ⁶⁰³ HkA HU Fasc.25. 1573. május, Fol. 4–5. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1573. ápr. 21.
- ⁶⁰⁴ PÁKAY ZS. kéziratok munkájából.
- ⁶⁰⁵ SZALAY Á. 1861, 159.; BARABÁS S. 1898, I. 212–213.; SZÁNTÓ I. VemMK 11.sz. 1972, 319–320.
- ⁶⁰⁶ HkA HU Fasc.4. 1554. jan. – febr. Fol. 44. Humillima supplicatio Gregorii literati de necessitatibus Arcis Agriensis.; KrA AF 1558. Fasc.13. Nr. 1¹/₂. Eger. „Agricoltura utilis et alodium nullum decens vel commodum interteneri potest propter propinquitatem hostis.”; HkA HU Fasc.19. 1569. nov. Fol. 74–75. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1569. ápr. 24. „Tamen cum utriusque Abbatiae illius (ti. Zalavár és Kapornak – SZ.I.) proventus atque pertinencias ita adeo per Turcas diminutas, atque vastatas esse comperimus, ut vix pro sustentatione utriusque loci, iam etiam finitimi sufficiant. . .”
- ⁶⁰⁷ VIRÁGH F. 1960, 10.
- ⁶⁰⁸ SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 12.
- ⁶⁰⁹ ILLÉSY J., HK 1894, 221.
- ⁶¹⁰ Az elemzés alapja PÁKAY ZSOLT két idézett műve.
- ⁶¹¹ A sümegei váruralalom 31 százalékat teszik ki 1604-ben a zsellérporták. Lásd SZÁNTÓ I. 1960, 70.
- ⁶¹² HEGYI K. 1976, 194.
- ⁶¹³ HkA HU Fasc.25. 1573. máj. Fol. 4. A magyar kamara prefektusa és tanácsosai a királyhoz. Pozsony, 1573. ápr. 21.
- ⁶¹⁴ HÓMAN B.–SZEKFI GY. 1943, III. 201.; MAKKAI L. TSz 1974. 1–2.sz. 160–165.
- ⁶¹⁵ ILA B.–KOVACSICS J. 1964, 48.; KrA AF 1557. Fasc.12. Nr.11. Querelae Colonorum ad Arcem Thrinchiniensem pertinentium contra Egregium Dominum Christophorum de Corthschach eiusdem arcis factae.; KrA AF 1563. Fasc.1. Nr.18. Miseri ac pauperes coloni ad Gywlam pertinentes.
- ⁶¹⁶ SZAKÁLY F. 1971, 60–61.; KrA AF 1558. Fasc.1. Nr. ad 2. Nomina villarum et possessionum ac arcem Regiae Maiestatis Zygeth ab antiquo spectantium.
- ⁶¹⁷ MAKSAY F. 1959, 32.
- ⁶¹⁸ SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 13.

- 619 CSIPES A. BékÉl 1974, 2. sz. 231.
- 620 SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 13., 40.
- 621 GYÁRFÁS I. 1879.; ACSÁDY I. 1888, 169.; KrA AF 1578. Fasc.8. Nr.2. Extractus certis Proventuum unius anni mediocris arcis Agriensis.
- 622 SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 16.
- 623 HkA HU Fasc.11. 1554. jún. Fol. 142. Relatio Commissariorum super arce Gyula.; Uo. Fasc.11. 1564. jún. Fol. 162–165. Proventus Arcis Gyula.; TAKÁTS S., 1922, 58.
- 624 THALLÓCZY L. Sz 1877, 173.
- 625 ACSÁDY I. 1888, 169.; SZEGŐ P. 1911, 217.
- 626 ILLÉSY J. HK 1894, 65., 219–220.; HkA HU Fasc.7. 1559. jan. Fol. 75. Verancsics Antal egri püspök a magyar kamarához.
- 627 VERESS E. 1938, 314.
- 628 Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozott RUZSÁS L. Az egri vár gazdálkodása a XVI. században (Bp., 1939.) c. munkájában.; ILA B. 1957, 84.; SOÓS I. 1975, 10.
- 629 Az egész beosztásra világosságot vet a Liber Sancti Joannis. Közölte KANDRA K. 1886, 542. skk.; GYÁRFÁS I. 1879, 29.; KOVÁCS B. HemLK 3.sz. 1974, 5–28.
- 630 SUGÁR I. HemLK 5.sz. 1975, 37.
- 631 SALAMON F. 1864, 129.
- 632 SCHERER F. 1938, 151.; CSIPES A. BékÉl 1974, 2.sz. 235.; HkA HU Fasc.11. 1564. jún. Fol. 164. Proventus Arcis Gyula. Decimae Gywlam perceptae Anno 1560.
- 633 VIRÁGH F. 1960, 21–22.
- 634 NÉMETH B. 1903, 102–103., 175.
- 635 HkA HU Fasc.22. 1571. ápr. Fol. 210. A szepesi kamara a királyhoz. Kassa, 1571. márc. 24. „Accedit ad hoc, quod plerisque Arcibus sui legitimi proventus non sufficiunt, sed defectus earum ex Camera pecuniario subsidio complentur.”
- 636 PATAKI V. 1934, 17.; RUZSÁS L. 1939, 50.; SZÁNTÓ I. 1971, 26.
- 637 SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 7.
- 638 SZAKÁLY F. 1976, 19.
- 639 VERESS E. 1938, 377.; CSIPES A. 1976, 113–114.
- 640 TAKÁTS S. 1915, II. 39., 58.
- 641 ACSÁDY I. 1888, 46.; NÉMETH B. 1903, 100.; PERJÉS G. 1965, 31.; HL Törökkori iratok, 1561. Nr. 290.
- 642 MOE III. 65–66., 392–394.; SZEGŐ P. 1911, 233.
- 643 SZEGŐ P. 1911, 114.
- 644 DEMKÓ K. HK 1914, 232–233.; SZEGŐ P. 1911, 237.
- 645 VERESS E. 1938, 381., 413.
- 646 SUGÁR I. HemLK 5.sz. 10., 6.sz. 1977, 15.
- 647 HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1942, III. 137.; Vö. SZIGETI J. 1964, 147.
- 648 SINKOVICS I. ism.: Deutsche Reichstagakten unter Kaiser Karl V. Bd. VIII. Sz 1973, 1.sz. 133. A kötet 1529 nyaratól részletesen foglalkozik a Türkenhilfe (töröksegély) ügyében folytatott tárgyalásokkal és a tényleges intézkedésekkel.
- 649 GÉVAY, A. 1848, I. 60. Gesandtschaft König Ferdinand I. an Sultan Suleiman I. 1531–1532. Beilage. „Praeterea Imperii Subsidium esse incertum, ac licet certum sit futurum tarde tamen progredi. . .”
- 650 A német birodalmi gyűlés a magyarországi végvárok megerősítésére és felszerelésére a török béke tartama (1547–1551) alatt évenként 100 000 aranyforintot szavazott meg. Lásd BUCHHOLTZ, F. B. 1836, VII. 236., 241.; SZEGŐ P. 1911, 238.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 138–146.
- 651 Vö. NAGY L. HK 1966, 4.sz. 880.
- 652 SZÁNTÓ I. 1971, 174–178.; WAGNER, G. 1966, 259–262.; SUGÁR I. 1976, 191–196.
- 653 MOE II. 478.

- ⁶⁵⁴ HANTSCH, H. 1969, I. 238.; BENDA K. TSz 1970, 3.sz. 411.
- ⁶⁵⁵ RUZSÁS L. MTAFT 1967, 315.
- ⁶⁵⁶ ACSÁDY I. HK 1888, 74.; ERDÉLYI L. 1908, 146.; PERJÉS G. 1965, 44.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr. 3. *Distributio Confiniorum.* „Austria curam habeat praesidiorum Jauriensium, Thattensium, Comarensium, Vesprimiensium. Bohemia cum Silesia et Moravia superioris Hungariae et Montanorum. Archidux Carolus sum suis Proviintiis curam gerat Croatiae, Dalmatiae et iuветur etiam certa summa pecuniae ab Imperio. . .”
- ⁶⁵⁷ ACSÁDY I. HK 1888, 74.; SZEGŐ P. 1911, 240.
- ⁶⁵⁸ ACSÁDY I. 1897, 258. A birodalmi segélypénzből német zsoldosok felfogadását követelték meg.
- ⁶⁵⁹ Vö. PERJÉS G. 1965, 288.
- ⁶⁶⁰ RANKE, L. 1839, II. 430. „An die Deutschen kam jetzt die Vertheidigung der Christenheit gegen die Osmanen.”
- ⁶⁶¹ HANTSCH, H. 1969, I. 230.; LITSCHAUER, G. F.–JAMBOR, W. 1970, 141. „Österreich wurde dadurch, wie es in den zeitgenössischen Schriften heisst, die Vormauer, oder der Hofzaun der Christenheit gegen den türkischen Erbfeind.”
- ⁶⁶² MOE I. 500.
- ⁶⁶³ MOE II. 317.; GOTTESMANN J. 1930, 39.; SUGÁR I. EVH 11.sz. 1975, 7.
- ⁶⁶⁴ SZENDREY J. HK 1888, 424.; SZEGŐ P. 1911, 275–276.
- ⁶⁶⁵ SZEGŐ P. 1911, 277.
- ⁶⁶⁶ SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 21.
- ⁶⁶⁷ Uo.
- ⁶⁶⁸ Vö. PERJÉS G. 1965, 49.; HkA HU Fasc.12. ápr. Fol. 185. Pesthy Ferenc a királyhoz. Kassa, 1565. márc. 2.; Uo. Fasc.13. 1566. aug. Fol. 11–14. *Instructio fideli nostro Egregio Joanni Chwzy Procuratori annonae nostrae in Hungaria Cis Danubium data.*; Uo. Fasc.13. 1566. aug. Fol. 16–19. *Instructio fideli nostro Ven. Francisco a Mezwlak Abbati de Zalawar, procuratori annonae nostrae in Hungaria cis Danubium data.*
- ⁶⁶⁹ HkA HU Fasc.2. 1543. Fol. 450. „Eripiunt enim milites colonis omnem victum sine omni praetio.”; KOLOZSVÁRI S.–ÓVÁRI K. 1902, V/1. *Zalamegyei statutum, 1585.* „. . . quod praedatores milites, qui miseram plebem opprimere, victumque colonorum ipsis invitis e faucibus ipsorum diripere non verentur”.
- ⁶⁷⁰ KOMÁROMY A. HK 1889, 669.; HkA HU Fasc.29. 1575. jan. Fol. 160. *Humillima supplicatio Simonis Forgach de Ghymes.*
- ⁶⁷¹ HkA HU Fasc.2. 1549. A nyitrai püspök a királyhoz a drégelyi őrség fizetetlenységéről. 1549. nov. 16.; KOMÁROMY A. TT 1906, 118. *Kerecsényi László Nádasdy Tamáshoz.* Csurgó, 1555. jan. 29.; KrA AF 1555. Fasc.9. Nr. ad 7. *Supplicatio humillima universorum Capitaneorum et aliorum Militum Jauriensium, 1555. szept.*
- ⁶⁷² TT 1906, 104., 125., SZEGŐ P. 1911, 283.
- ⁶⁷³ SZEGŐ P. 1911, 289.; MAKSAY F. HK 1956, 1.sz. 39–40.; ZIMÁNYI V. ÉrtTTK 80.sz. 1976, 111.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr. 3. „Jam autem longo tempore otiosus domi desideat et rei familiari tantum intentus sit. . .”
- ⁶⁷⁴ ERDÉLYI GY. 1913, 209–211.; ZIMÁNYI V., AtSz 1961, 62.; RUZSÁS L. DuTGY 87. *Series Historica* 49., 1968, 11.
- ⁶⁷⁵ TAKÁTS S. 1908, 25.; Uő HK 1914, 23.
- ⁶⁷⁶ TAKÁTS S. 1908, 25–26.
- ⁶⁷⁷ HL Törökkori iratok, 1564. Br. 326. A korponaiak Dersfy István dunáninnyi kapitányhoz. Korpona, 1564. ápr. 5.
- ⁶⁷⁸ ILLÉSY J. HK 1894, 69.
- ⁶⁷⁹ SZEGŐ P., 1911, 290.; DOBOS G., 1971, 63–64.; A rabokkal való kereskedésről, s a velük való bánásmódról megdöbbenő kép tárul elénk: BAYERLE, G. é.n. *passim*-et 81. *Szinan pasa Mátyás főherceghez.* Buda, 1591. ápr. 6.; SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 25.

- 680 ILLÉSY J. HK 1894, 64–65.
- 681 PÁKAY Zs. 1942.
- 682 HkA HU Fasc.5. 1555. márc. Fol. 94. Humillima supplicatio Magnifici Joannis Paxy supremi Capitanei Comaromiensis.; Uo. Fasc.6. 1557. júl. Fol. 30–31. Universitas militum Korporensium et Lewensium.; Uo. Fasc.34. jan. Fol. 96–97. A kanizsai magyar lovag és gyalog vitézek Ernő főherceghez. Kanizsa, 1576. nov. 14.
- 683 TAKÁTS S. 1922, 472.; LIPTÁK G.–ZÁKONYI F. 1957, 27–28.
- 684 TAKÁTS S. Régi idők 20.
- 685 ILLÉSY J. HK 1894, 91.
- 686 SZEGŐ P. 1911, 281.; A hivatalos iratok rendesen a „diutina insolutio stipendiorum”-ról beszélnek: HkA HU Fasc.35. 1577. május, Fol. 268–269. Humillima supplicatio Capitaneorum, Vaywodarum, aliorumque militum Banalium.
- 687 MAKSAY F., HK 1956, 1.sz. 40–41.
- 688 HL Törökkori iratok, 1588. Nr. 452. Balázsdeák István jelentése az egri várórség fizettség miatt történő szökéséről. Eger, 1588. ápr. 27.
- 689 TAKÁTS S. 1913, 409.
- 690 TAKÁTS S. 1908, Előszó, VI.; CSIPES A. 1976, 119. Bornemissza Benedek gyulai kapitány 1559-ben panaszkodott Nádasdy Tamásnak: „... lovag haramia és gyalog haramia, lovag hajdú és gyalog hajdú vagy on háromszáz. . . ezek hódoltatják a föld népét.”
- 691 FORGÁCH F. 1866, 258.; DEMKÓ K. HK 1914, 429–430.; ILLÉSY J. HK 1894, 237.; H. BALÁZS É. 1951, 44.; MAKSAY F. 1958, 13.
- 692 TAKÁTS S. Sz 1907, 830.; KrA AF 1566. Fasc.8. Nr.3. Opinio Domini Melchioris Balassa et Francisci Zay. „Ex Zigeth et Gywla similiter potior pars militum propter insolutionem discessisse. . .”
- 693 TAKÁTS S. HK 1914, 417.; HkA HU Fasc.31. 1576. febr. Fol. 104. Kanizsa, 1576. jan. 18. Bornemissza János írja a királynak: „. . . nullos ex eis retinere possumus in tantum deterriti et abalienati sunt ab isto loco propter tam tardam et raram solutionem. . .”
- 694 TAKÁTS S. 1908, 23–24.; SZEGŐ P. 1911, 285.
- 695 SUGÁR I. HemLK 6.sz. 1977, 24.
- 696 TAKÁTS S. Szegény magyarok, é.n. 9.
- 697 TAKÁTS S. Bajvívó magyarok, é.n. 9–11.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 220.
- 698 ACSÁDY I. 1897, 439.; TAKÁTS S. 1922, 15.; HkA HU Fasc.34. 1577. jan. Fol. 111–112. Ernő főherceg írja Bécsből 1576. dec. 28-án a kanizsai őrségnek: „Imo salutem et conservationem Patriae, syncere perpendere, in vestra statione fideliter permanere. . .”
- 699 TAKÁTS S. Szegény magyarok, é.n. 12.; UŐ Emlékezzünk eleinkről, é.n. 132.
- 700 KATONA, S. 1798, III. 44. „. . . non tamen adeo sterile Hungariae solum, ut non praeclare virtutum exempla gigneret” (Forgách Ferenc).
- 701 ACSÁDY I. HK 1888, 267. Acsády ebben a munkájában azt írja, hogy „itt nyert kifejezést a nemzet összes osztályainak solidaritása és összetartozandósága ama közös veszély elleni védelemben, amely mindnyájukat fenyegette.”
- 702 TAKÁTS S. 1913, 8., 11.; SZEGŐ P. 1911, 47. „Magyarország minden osztályát – írja Szegő – először a végbeli rendszer egyesítette.”
- 703 HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 222.; Vö. SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 781.
- 704 SZEGŐ P. 1911, 47.
- 705 Vö. MOLNÁR E. 1969, 401.
- 706 SZEGŐ P. 1911, 4.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 223–224.
- 707 Vö. N. KISS I. TSz 1963, 69.
- 708 ILLÉSY J. HK 1894, 236.; TAKÁTS S. 1908, 213–214.; SZEGŐ P. 1911, 279–280.
- 709 ILLÉSY J. HK 1894, 234., 236., 239–241.; HHStA U 1574. Fasc.13. Fol. 126–129. Eger. „Miles multo pauciores, quam temporibus lustrationis.”
- 710 TT 1892, 492. Castaldo Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1552. nov. 23. és 651., 1552. nov. 26.

- ⁷¹¹ SZEGŐ P. 1911, 163., 174.
- ⁷¹² SZEGŐ P. 1911, 135–136., 218.; KrA AF 1557. Fasc.12. Nr.11. Querelae Colonorum ad Arcem Thrinchiniensem pertinentium contra Egregium Dominum Christophorum de Gorthschach Capitaneum eiusdem arcis factae, 1557.
- ⁷¹³ SZEGŐ P. 1911, 120., 213., 340.
- ⁷¹⁴ DEMKÓ K. HK 1914, 230.; KrA AF 1558. Fasc.13. Nr. 1¹/₂. „In hoc autem praescripti coloni se plurimum gravari dicunt, nempe quod insolitas vecturas de Trintshinio in Austriam ad arces Capitanei Hafflein et Harras. . .”
- ⁷¹⁵ ILLÉSY J. HK 1894, 237., 240.; HkA HU Fasc.7. 1559. ápr. Fol. 98. Querelae Francisci de Ibafalwa, Rationalistae arcis Zygeth, ad Cameram Hungaricam presentata, 1559.
- ⁷¹⁶ ILLÉSY J. HK 1894, 72.; DEMKÓ K. HK 1914, 433.; HkA HU Fasc.28. 1574. szept. Fol. 19. Instructio Egregio fideli nobis dilecto Michaeli Wirth Soproniensi ad exactionem gratuitorum laborum colonorum, per Status et Ordines Regni istius nostri ad munitionem arcium finitimarum decretorum in Comitatus cisdanubianis ordinato, data.
- ⁷¹⁷ ACSÁDY I. 1888, 191.; ERDÉLYI L. 1908, 150., 158.
- ⁷¹⁸ HkA HU Fasc.17. 1568. dec. Fol. 411–413. Inscriptionales Claustrii Letnicz Magnifico Casparo Magochy in et pro summa 11 800 fl. Hung. factae.; Uo. Fasc.35. 1577. máj. Fol. 329–334. Ratio subducta cum Magnifico domino Christophoro Ungnad.; Uo. Fasc.37. 1578. júl. Fol. 8. A szepesi kamara Ernő főherceghez. „Nobiles. ., qui pecuniam quidem offerunt ea conditione, ut iis de facto bona aliqua assignentur loco pignoris, sine assignatione autem certorum bonorum nihil se dare aperte dixerunt. . .”
- ⁷¹⁹ DEMKÓ K. HK 1914, 435.; HkA HU Fasc.34. 1577. jan. Fol. 344–349. A szepesi kamara Ernő főherceghez. Kisszeben, 1577. jan. 14.
- ⁷²⁰ Kerecsényi László vagyongyűjtésére és a jobbágyságok iránti embertelen bánásmódjára lásd FRAKNÓI V. Évk. V. 26.; GYÁRFÁS I. 1885, IV. 109–110.; KÁLDY-NAGY GY. 1970, 186.
- ⁷²¹ Cantio de militibus pulchra. Kiadta SZILÁDY Á. RMKT VII. 1912, 175–180.; BARTA J.–KLANICZAY T. 1951, 256–260.; VIRÁGH F. 1961, 18–24.; KOSSUTÁNY I. Sz 1882.; KARÁCSONYI J. 1896, I. 127–161.; KRISTÓ GY. 1967, I. 91–93.; KLANICZAY T. 1961, 104.
- ⁷²² SZÉKELY GY. 1962, 22.
- ⁷²³ ILLÉSY J. HK 1894, 226.; TAKÁTS S. Sz 1905, 898., 900.
- ⁷²⁴ Sz 1869, 498.; ERDÉLYI L. 1908, 158.
- ⁷²⁵ ACSÁDY I. 1897, 289.; TAKÁTS S. 1922, 11., 309.
- ⁷²⁶ SALAMON F. 1886, 326.
- ⁷²⁷ ILLÉSY J. HK 1894, 226.
- ⁷²⁸ Uo. 237.
- ⁷²⁹ ERDÉLYI L. 1908, 158.
- ⁷³⁰ Vö. SZAKÁLY F., Va 1974, 7.sz. 34.
- ⁷³¹ Szigetvári várkapitányok levelezése. SzVK 1971. Kerecsényi László Nádasdy Tamáshoz. 1555. jan. 29.
- ⁷³² HEGYI K. 1976, 175.
- ⁷³³ VARGA J. 1969, 223.; HEGYI K. 1976, 254.
- ⁷³⁴ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 29.
- ⁷³⁵ TAKÁTS S. Bajvívó magyarok. é.n. 22.; Amikor Czako Ambrus veszprémi huszárcapitány török fogságba esett, a pápai gyalogosok – amint maguk írták – nem nézhették szenvedését, zsoldjukat ajánlották fel kiváltására.
- ⁷³⁶ RUZSÁS L. MTAFT 1967, 4.sz. 319.
- ⁷³⁷ PACH ZSIGMOND P. Sz 1962, 393–399.; MOLNÁR E. 1969, 412.; SPÁ CZAY H. HK 1969, 4.sz. 701.
- ⁷³⁸ SZÁNTÓ I. 1971, 188.
- ⁷³⁹ SZŰCS J. ÉrtTTK 51.sz. 1970, 92.
- ⁷⁴⁰ PACH ZSIGMOND P. 1974, 23.

⁷⁴¹ N. KISS I. TSz 1963, 1.sz. 66–68.

⁷⁴² SINKOVICS I. 1954, 58.; RÁCZ I. 1969, 142–159., 160–190.

⁷⁴³ SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 29.

⁷⁴⁴ Vö. BARTA G.–FEKETE NAGY A. 1973, 12.

⁷⁴⁵ TT 1878. 22. Illésházy István 1605. szept. 25-i levele Bocskai Istvánhoz.

⁷⁴⁶ FEKETE L. 1940, 7., 18.; SZAKÁLY F. 1955, 45–46.; OLÁH M. levelezése, 1875, 256.

Ad Joannem Praepositum. 1532. okt. 12. „Nam si Turca totam suae dicioni subegerit Hungariam, omnes etiam reliquos dominos et potiores nobiles abducat, Hungariamque ipsam suis distribuet officialibus et conservandam et regendam; nec erit ullum nobilitatis futurae in Hungaria nomen; sed perpetuam et domini et nobiles servient, servitutum, aut mortem patientur crudelissimam.”

⁷⁴⁷ Vö. PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958.; SZŰCS J., 1974, 562.; FÜGEDI E. 1974, 30.

⁷⁴⁸ Relatio Szigetvár elestéről (egy, a várból menekült elbeszélése). Bécs, A National Bibliothek kéziratgyűjteménye: Codex 9026. 76–79. Id. BENDA K. 1937, 39.

⁷⁴⁹ A jobbágság és a katonarétegek osztályszemléletét a XVI. században csak kevés és elszórt adat alapján ábrázolhatjuk. Lásd N. KISS I. TSz 1963, 1.sz. 66–68.; MOLNÁR E. 1965, 21.; VERANCSICS A. 1860, VI. 26. Verancsics Antal Jakobinus Jeremiához. Torda, 1538. aug. 21. „Et profecto nemo nostrum est, qui hoc tempore pro fide, pro patria, pro fortunis, pro pulchra libertate ac vita ipsa in certamen cum tanto tyranno descendere non. . . videat.”; HHSa Turcica 5. 1540–44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. Krakkó, 1542. okt. 14. „Nos pro vera fide, pro ipsa vita et sanguine, pro liberis, uxore, parentibus, atque omnibus denique fortunis nostris, ne vel hostili gladio ut omnes sine protectione pereamus, vel in foedam et crudelem servitutem rapiamur.”

⁷⁵⁰ GEÖCZE I. HK 1894, 529. Schwendy Lázár tanácsa.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „Natura et ratio temporum necessitas et omnium saeculorum et populorum exempla nos docent, pro patria, pro liberis, pro aris et focus pugnandum et viriliter moriendum esse. . .”; Vö. MOLNÁR E: 1969, 414.

⁷⁵¹ SALAMON F. 1864, 533.

⁷⁵² R. VÁRKONYI Á. MTAFT 1963, 150.; MOLNÁR E. 1965, 47.; MÓD A. Va 1972, 11.sz. 40., 53. Uő 1974, 255–290.; SZAKÁLY F. 1977, 257.

⁷⁵³ PACH ZSIGMOND P. 1965, 426–427.

⁷⁵⁴ MARX–ENGELS művei. III. Német ideológia. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976, ELEKES L. Új Írás, 1963, 5.sz. 615–620.

⁷⁵⁵ MOLNÁR E. 1965, 69.; PACH ZSIGMOND P. Sz 1962, 3–4.sz. 395–397.; KIRÁLY I. Kortárs, 1973, 9.sz. 1478.; PACH ZSIGMOND P. Kortárs, 1974, 1.sz.; Hazafiság és internacionalizmus. Műhelyvita. Magyar Tudomány, 1974, 1.sz. 27–56.; Hazafiság és internacionalizmus. Vitaülés Vácrátóton. (Összeállította STIER MIKLÓS.) Sz 1974, 1.sz. 220–262.

⁷⁵⁶ GRAGGER, R. 1927, 5.; R. VÁRKONYI Á. 1962, 33.; SZAKÁLY F. 1975, 71–72.

⁷⁵⁷ GRAGGER, R. 1927. 4. „Den Christen gelten ihre Türkenkriege gleichfalls als Sache des Glaubens.”; KLANICZAY T. 1964, I. 383.; BRUTUS 1876, III. 436. „Omnium maxime illud actum, ut essent qui pro patria et sanctissima religione pugnant.”

⁷⁵⁸ TÖKE F. Antemus szigete ostromának története. Címe latinul: Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc regia Sziget vocari solita est. Kiadta SZILÁDY Á. RMKT VI. 139., 257–260. verssor.

⁷⁵⁹ HORVÁTH J. 1957, 9.; SALAMON F. 1886, 89.

⁷⁶⁰ ELEKES L. 1964, 199.; MOLNÁR E. 1965, 65.

⁷⁶¹ ISTVÁNFY M. 1962, 241.

⁷⁶² SALAMON F. 1886, 160. Eger, a bányavárosok kulcsának tartott végvár – Salamon szerint – „Dobó erélye, az egriek vitézsége és az imádság által” maradt meg, „. . . mert vallásosságuk egyik elemét tette vitézségüknek”.

⁷⁶³ TINÓDI S. Kapitan György bajviadalja 73–74. verssor.; Uő Eger vár viadaljáról való ének

- 910–912. verssor.; ISTVÁNYFY M. 1962, 252.; SZŰCS J. TSz 1963, 11–14.; BENDA K. TSz 1963, 1.sz. 15–18.
- ⁷⁶⁴ MARTONFALVAY I. deák Emlékirata, 1881, 147.
- ⁷⁶⁵ TINÓDI S. Eger vár viadaljáról való ének 1283–1287. verssor.
- ⁷⁶⁶ SZABÓ I. 1933, 458.
- ⁷⁶⁷ TÓKE F. 132., 52., ill. 139., 253–254. verssor.; BENDE L. HK 1968, 2.sz. 292.
- ⁷⁶⁸ FORGÁCH F. 1866, 127.
- ⁷⁶⁹ NÉMETH L. Re 1940/41. 251.
- ⁷⁷⁰ MOE II. 317., 373.; SZEGŐ P. 1911, 335.; NAGY B. 1912, 258.; GOTTESMANN J. 1930, 38.
- ⁷⁷¹ BALÁZS J. 1958, 352.
- ⁷⁷² HATVANI M. Magyar tört. okmánytár. (MHH II.) 280–281. Id. BENDA K. 1937, 39–40.
- ⁷⁷³ Id. HORVÁTH J. 1957, 205.; „Tisztösségükre ott veszni mernének, kereszténységért halált szenvedének” – írja róluk TINÓDI RMKT III. 73., 78.
- ⁷⁷⁴ HORVÁTH M. 1871, IV. 325.; BARABÁS S. 1899, II. 12.; BENDA K. 1937, 53.
- ⁷⁷⁵ Szigetvári várkapitányok levelezése 1550–1561. SzVK 1971, 51. Nádasdy Tamás Horváth Márkhoz. Kanizsa, 1556. júl. 6.
- ⁷⁷⁶ Vö. MOLNÁR E. Új Írás, III. évf. 1963. szept.
- ⁷⁷⁷ SZŰCS J. 1970. 91.
- ⁷⁷⁸ ECKHART F. 1954, 155.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1957–1960.; RÁZSÓ GY. HK 1973, 3.sz. 407.; HEGYI K. 1976, 247.; VARGA J. J. Sz 1977, 3.sz. 443.
- ⁷⁷⁹ BENDA K. TSz 1963, 1.sz. 18.; A protestáns szemléletre lásd FARKAS A. A zsidó és magyar nemzetről címen ismert „kised krónikáská”-ját: KLANICZAY T. 1964, I. 333–334.; PERJÉS G. Kortárs, 1972. jan. sz. 123–125., 128.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „Cum Imperium Turcicum sit haud dubie percussio et flagellum Dei, ad vindicanda peccata Christianorum. Ideoque inauditus habuerit hactenus successus et incrementa cum admiranda et successione Domus Otthomannicae. . .” E szemlélet jelentős része „in statu nascendi” ott található már a középkor alkonyán. Lásd SZŰCS J. 1974, 569–574.
- ⁷⁸⁰ KLANICZAY T. 1961, 76.
- ⁷⁸¹ OLÁH M. 1875, 40. Ad Papam Clementem VII. Linz, 1530. febr. 15. „Nimirum Dei in nos admissum esse arbitror flagellum, qui ex sua bonitate, ut nos a peccatis nostris ad penitentiam revocaret, hiis tribulationibus corrigere voluit.”
- ⁷⁸² Id. NEMESKÜRTY I. 1974, 84.
- ⁷⁸³ NEMESKÜRTY I. 1975, 108.
- ⁷⁸⁴ GEÖCZE I., HK 1894, 520. Schwendy Lázár tanácsa.; Uo. 503–504. Rueber János felsőmagyarországi főkapitány tanácsa.; PÉTER K. 1973, 6.
- ⁷⁸⁵ Id. BENDA K. TSz 1963, 1.sz. 18.
- ⁷⁸⁶ BENCZÉDI L. ÉrtTTK 64.sz. 1972, 120–121.
- ⁷⁸⁷ R. VÁRKONYI Á. 1964, 38.; SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 29.
- ⁷⁸⁸ GEÖCZE I. HK 1894, 520–537., 526.
- ⁷⁸⁹ KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3.
- ⁷⁹⁰ KOSÁRY D. 1943, 92.
- ⁷⁹¹ BUCHHOLTZ, F. B. V. 150.
- ⁷⁹² PRAY. G. 1806, II. 326–327.; ACSÁDY I. HK 1888, 71.; TERBE, L. EPhK 1926, 301–348.; GYÖRI J. 1933.; WACZULIK M. 1937, 2.; Vitéz Jánosnál jelentkezik először az a később általánosan elterjedt gondolat, hogy Magyarország „a kereszténység védőbástyája”. Lásd MAKKAJ L. 1974, 376.
- ⁷⁹³ BARABÁS S. TT 1888, 798.; MOE III. 481–482.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 784–785.
- ⁷⁹⁴ HHStA U 1545. Fasc.54. Fráter György Ferdinándhoz. 1545. (pontosabb keltezés nélkül). „Hungaria. . . propugnaculum totius Reipublicae Christianitatis est appellata.”; Uo. Erz Kanzler

- Archiv, Reichstagakten. Fasc.7. Fol. 94. „...hactenus Hungaria vobis caeterisque Christianis pro vallo atque aggere fuit et integre licebat vobis in utramque aurem quiescere. . .”
- ⁷⁹⁵ ACSÁDY I. HK 1888, 71.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1955.
- ⁷⁹⁶ DÉZSI L. Balassa Bálint minden munkái. I. 134. Id. BENDA K. 1937, 52.
- ⁷⁹⁷ ACSÁDY I. 1897, 84.; BARTA G. TSz 1971, 3–4.sz. 297.
- ⁷⁹⁸ Igen jellemző az, amit Soiterus Menyhért, a rajnai választó udvarában élt jogtudós és historikus adott I. Ferdinánd király szájába a speyeri birodalmi gyűlésen: „Mert messzemenően biztosabb háborút kívül és távol a hazától és idegen földön viselni.” (SOITERUS: De bello Pannonico, 1528.) Id. WACZULIK M. 1937, 62.
- ⁷⁹⁹ TINÓDI S. Kapitán György bajviadalja 45–48. verssor.
- ⁸⁰⁰ TÖKE F. 132., 55–56. verssor.
- ⁸⁰¹ KLANICZAY T. 1964, I. 383.; UŐ ItK 1975. 1.sz. 1975, 3.; HkA HU Fasc.4. 1554. aug.-szept.-okt. Fol. 20. Ferdinánd főherceg instructiója. „... proinde nos eum hortari, ut pro suo ardenti erga Christianitatem amore, et ad continuandam laudem et gloriam suam, quae ob ipsius praeclara facta nunc omnibus innotuerit. . .”
- ⁸⁰² BALASSI B. Búcsút mond a hazának. . .
- ⁸⁰³ WANIČEK, F. 1875, I.; LUKINICH I. Magyar Művelődéstörténet, III. é.n. 66–67.; BRAUDEL, F. 1966, Tom. 2. 172.; Világtörténet, 1963, IV. 532.
- ⁸⁰⁴ CSORBA CS. 1974, 184.
- ⁸⁰⁵ PERJÉS G. 1957, 54.
- ⁸⁰⁶ TAKÁTS S. 1915, II. 121.
- ⁸⁰⁷ CJH 1609:32.tc., 1613:6.tc., 1618:34.tc.; ACSÁDY I. 1897, 439.; SZEGŐ P. 1911, 5.
- ⁸⁰⁸ MOE II. 623.
- ⁸⁰⁹ HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 137–156.
- ⁸¹⁰ HANTSCH, H. 1969, I. 238.
- ⁸¹¹ SZŰCS J. 1974, 60–61.
- ⁸¹² SALAMON F. 1886, 169.
- ⁸¹³ SZÁNTÓ I. AUSz AH Tom. XL. 1972, 75–102.
- ⁸¹⁴ SZÁNTÓ I. 1971, 80.; UŐ HK 1976, 2.sz. 370–376.
- ⁸¹⁵ ISTVÁNFFY M. 1867, 400–401.; MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 450.
- ⁸¹⁶ ISTVÁNFFY M. 1867, 404–406.; KrA AF 1555. Fasc.9. Nr.10. Pallavicini Sforza Miksához. Győr, 1955. szept. 14.; Uo. 1555. Fasc.9. Nr.23. Miksa I. Ferdinánd királyhoz. Bécs, 1555. szept. 27.
- ⁸¹⁷ SZILÁGYI S. Sz 1876.; SZÁDECZKY L. TT 1881.; NÉMETH B. 1903, 135–148.; BENDE L. HK 1968, 2.sz. 281–310.
- ⁸¹⁸ GEÖCZE I. HK 1894, 654.; SZEGŐ P. 1911, 6–7.
- ⁸¹⁹ ACSÁDY I. HK 1888, 68–69.
- ⁸²⁰ HORVÁTH M. HK 1966, 4.sz. 860.; MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 454., 457.
- ⁸²¹ TAKÁTS S. HK 1914, 246.
- ⁸²² MOE II. 656. A nagyszombati országgyűlés válasza V. Károly követének előadására, 1545. febr. „... et amissis confiniis admittere hostem inter viscera; qui tametsi validus sit, et toti christiano orbi metuendus, nondum tamen efficere potuit, ut totam Hungariam occuparet. . .”
- ⁸²³ HEGYI K. TSz 1975, 1.sz. 124.; UŐ 1976, 123–124.
- ⁸²⁴ TAKÁTS S. 1922, 117.; SZAKÁLY F. 1976, 1.; BEKE A. TT 1894, 102. HkA HU Fasc.5. 1555. okt. Fol. 17. Magnifici Joannis Balassy earum propositionum copia, quas septem Civitatibus montanis et circumiacentibus Comitatibus in proxima congregatione Novisoliensi penes oreteno dicto in supplicatione commemorata exhibuit. „Hae inde vera esse constat, quod et hodie sub hostis ditone sint provinciae, quas subegit quidem, sed ita ut magis post tergum eas reliquerit, quam occupaverit, cum nihil propiorum et magistratum aut legum intrudere potuerit, sed in earum statusis eas permanere sinerit. . .”
- ⁸²⁵ SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 786.; SZÁNTÓ I. 1971, 7–8., 184–185.; HEGYI K. 1976, 119–120., 261.

- 826 BALOGH J. 1975, 55.
- 827 TAKÁTS S. Régi magyar kapitányok és generálisok, 2. kiad. é.n. 60–61., 230.
- 828 TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN válogatott munkái. Magyar Könyvtár, Bp. 1956, 7.; KLANICZAY T. 1961, 87–88., 105.; SINKOVITS I. HK 1966, 4.sz. 775.
- 829 ECKHARDT S. Balassi Bálint é.n.; KLANICZAY T. 1964, I. 460–462.
- 830 WACZULIK M. 1937.; TAKÁTS S. 1915, II. 4.
- 831 LŐKÖS I. EVH 1961, 2.sz. 13–15.; SUGÁR I. 1971, 119.
- 832 TAKÁTS S. Bajvívó magyarok. é.n. 23., 139.
- 833 SINKOVICS I. Sz 1943, 164.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958. és 1972. jan. sz. 120.
- 834 HORVÁTH J. 1957, 183. skk.; KLANICZAY T. 1964, 298–303.; BALÁZS J. 1958, 145–185.; HORVÁTH I. K.–NASZÁDOS I. 1956, 43–61.
- 835 HORVÁTH J. 1957, 5–6.; BALOGH J. Magyar Művelődéstörténet, III. é.n. 513–571.; UŐ 1953.; H. TAKÁTS M. 1970.
- 836 TAKÁTS S. Bajvívó magyarok. é.n. 113.; MÁLYUSZ E. 1935, I. 38.; SZAKÁLY F. 1975, 74.
- 837 TAKÁTS S. Régi idők, régi emberek 32.; HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 173.
- 838 Hazánkban a nők műveltsége még sokkal később sem terjedt tovább azoknál az ismeretknél, melyeket a jó gazdaasszonytól megköveteltek. Vö. ZICHY E. 1876, I. X.
- 839 ELEKES L. 1954, 16–18.; PERJÉS G. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958.
- 840 PERJÉS G. Kortárs, 1972. jan. sz. 130.
- 841 MARGALITS E. 1902, II. LOPOSICS RADOSZLÁV: Adatok a horvátországi protestánsok történetéhez.; SÖRÖS P. Sz 1899, 606–607.; SZEDERKÉNYI N. 1890, II. 109–110.; THURY E. 1908.; PAYR S. 1924.; TÓTH E. 1941.; KATHONA G. 1974.
- 842 RÉVÉSZ I. Sz 1934.; HORVÁTH J. 1957, 19.; BITSKEY I. 1978, 42–83.
- 843 ZOVÁNYI J. é.n. 378–444., 408.; TAKÁTS S. 1914, 237.; SZEGŐ P. 1911, 335.; SZABÓ I. 1933, 457.
- 844 GERÉB L. 1955, 120., 127. „Az egész egri had, lovag, gyalog, ki akart hozzá menni” (Forgách Simon).
- 845 Irányelvek. Sz 1960, 1–3.sz. 281.
- 846 PERJÉS G. 1955, 278.; KrA AF 1576. Fasc.11. Nr.3. „Item in periculo et necessitate nullus succursus, nulla auxilia, nulla maiora praesidia in promptu. . .”
- 847 NÉMETH B. 1903, 100.; MAKSAY F. 1958, 14.; SZÁNTÓ I. 1971, 29.; SZAKÁLY F. 1977, 251–267.
- 848 TAKÁTS S. 1915, II. 100.
- 849 MOE V. 84.; SZEGŐ P. 1911, 47.
- 850 NÉMETH B. 1903, 113.; Az egri vár védőire lásd SZÁNTÓ I. 1971, 81–98.; A gyulaiakra: HKA HU Fasc.7. 1559. ápr. Föl. 69. Humillima supplicatio universarum Incolarum Oppidi Gyula. 1559.; A bányavárosok lakosai a török közeledésének hírére akárhányszor abbahagyták a munkát és felfegyverkezve őrsgre mentek. Lásd HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 132.; A végvárok védelméből a parasztság kétféle módon vette ki részét: paraszt volt a puskás-gyalogos katonaság zöme, ezenkívül közvetlen veszély esetén a környék felfegyverzett parasztjai is a várba vonultak. Vö. BOROSY A., ÉrtTTK 60.sz. 1971, 81.; KISS I. HK 1954, 3–4.sz. 75.
- 851 BRUTUS 1876, III. 314.
- 852 SZÁNTÓ I. 1971, 159.
- 853 SZALAY L. 1854, IV. 353–354.; HORVÁTH M. 1871, IV. 336–337.
- 854 PERJÉS G. HK 1966, 4.sz. 867–868.; MAROSI E. HK 1975, 3.sz. 427.
- 855 ACSÁDY I. 1897, 424.; BRAUDEL, F., 1966, Tom. 2. 176.
- 856 BENCZÉDI L. HK 1966, 4.sz. 822.; PERJÉS G. HK 1966, 4.sz. 868.
- 857 A török birodalom belső gyengéire lásd ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 52–55.; SZALAY L. 1854, IV. 366.; ACSÁDY I. 1897, 424.; RITTER VON SAX, K. 1908, 34–37.; VAUGHAN, D. M. 1954, 237.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 786.; KÖPECZI B. Va 1974, 7.sz. 46.

- 858 ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 55.; LÁZÁR GY. 1890, 344.; ACSÁDY I. 1897, 393.; PIRENNE, J. 1944, II. 539.; RUZSÁS L. HK 1966, 4.sz. 894.
- 859 BRAUDEL, F. 1966, Tom. 2. 383. skk.
- 860 ZINKEISEN, J. W. 1855, III. 381–397.; MEDZIBRODSZKY E. AUSz AH X. 1962, 26.
- 861 PERÉNYI J. 1974, 7.; NAGY L. HK 1963, 2.sz. 196.
- 862 SALAMON F. 1886, 117.; ACSÁDY I. 1897, 440., 447.; REJSZNYER, I. M.–RUBCEV, B. K. 1955, I. 43–59.
- 863 H. BALÁZS É.–MAKKAI L. 1962, 266–267.
- 864 PERJÉS G. HK 1966, 4.sz. 868.; RUZSÁS L. MTAFT 1967, 4.sz. 318.
- 865 HEGYI K. TSz 1975, 1.sz. 121.
- 866 FEKETE L.–KÁLDY-NAGY GY. 1962, 609–611.; KÁLDY-NAGY GY. 1974, 179.
- 867 Vö. MAKKAI L. TSz 1960, 2–3.sz. 193. skk.; BENDA K. TSz 1970, 3.sz. 410. skk.
- 868 A hibákat részletesen feltárta Gablman Miklós emlékirata Mátyás főherceghez, 1594. szept. 30. Magyar fordításban közzétette THALLÓCZY L. Gablman Miklós császári hadi történetíró emlékezete. TT 1896, 593–645.; MÜLLER, J. 1938.; SINKOVICS I. HK 1966, 4.sz. 788.
- 869 GEÖCZE I. HK 1894, 526. Schwendy Lázár tanácsa.
- 870 TAKÁTS S. 1915, II. 121.
- 871 SZEGŐ P. 1911, 161.; KrA AF 1579. Fasc.12. Nr.2. „Confinia, in maximo sunt defectu et inopia...”
- 872 HÓMAN B.–SZEKFŰ GY. 1943, III. 151.
- 873 ACSÁDY I. 1897, 339–340., 439–440.; SZEGŐ P. 1911, 128.
- 874 Szigetvári várkapitányok levelezése 1550–1561. SzVK 1971. 51.
- 875 SZAKÁLY F. Va 1974, 7.sz. 37.
- 876 FERENCZI I. 1965, 243–244.; N. SZABÓ GY. 1927, V. 190.
- 877 DÖMÖTÖR T. 1974, 54–55.
- 878 DIVINYI M. 1938.; BODOLA GY. 1908.; TÓTH I. 1966, 307–345.; GERŐ L. 1955, 10–14.
- 879 SINKOVICS I. 1954, 59.

IRODALOM

- ACSÁDY IGNÁC: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888
UŐ: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526–1564). Bp., 1888
UŐ: A jobbágyadózás 1564–76-ban. Bp., 1894
UŐ: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In: Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. V. Bp., 1897
- ANGELOV, D.: A török hódítás és a balkáni népek harca a hódítók ellen. Tanulmányok a népi demokráciák történetéből. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956
- BAGYARY SIMON: A magyar művelődés a XVI–XVII. században Szamosközy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907
- BAKÁCS ISTVÁN: A török hódoltság korának népessége: In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1963
- BAKÓ ISTVÁN: A német hadak szereplése Magyarországon 1520–1770. Bp., 1880
- H. BALÁZS ÉVA: Jobbágylevelek. Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, Bp., 1951
- H. BALÁZS ÉVA–MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962
- BALÁZS GYÖRGY: Újvár várépítészeti rendszere. HK 1888
- BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó Bp., 1958
- BALOGH ISTVÁN: Adatok a Hajdúság XVI. századi népi összetételéhez. Etn 1942
UŐ: Hajdúság. Gondolat Kiadó, Bp., 1969
- BALOGH JOLÁN: A késő-renaissance és a kora-barokk művészet. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp., é.n.
UŐ: A magyar renaissance építészet. Bp., 1953
UŐ: Olasz tervrajzok és hazai késő renaissance épületeink. In: Galavics Géza (szerk.): Magyarországi reneszánsz és barokk. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975
- BARABÁS SAMU: A pártváltások történetéhez 1550. körül. TT 1888
UŐ: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. Bp., 1898
- BARTHA ANTAL: A magyar történelem problémái 1526-ig. TSz 1968, 1–2.sz.
- BARTA GÁBOR: Ludovicus Gritti kormányzósága. TSz 1971, 3–4.sz.
UŐ: Illúziók esztendeje. TSz 1977, 1.sz.
- BARTA GÁBOR–FEKETE NAGY ANTAL: Parasztháború 1514-ben. Gondolat, Bp., 1973
- BARTA JÁNOS–KLANICZAY TIBOR (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész, Tankönyvkiadó, Bp., 1951
- BAUER, W.: Die Anfänge Ferdinand I. Wien–Leipzig, 1907
- BAUMGARTEN, H.: Geschichte Karls V. I–III. Stuttgart, 1885–1892
- BAYERLE, G.: Ottoman Diplomacy in Hungary Letters from the Pashas of Buda 1590–1593. Published by Indiana University, Bloomington, é.n.
- BÁCSKAI TAMÁS–HUSZTI ERNŐ–SIMON PÉTERNÉ: A pénz. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1974
- BEKE ANTAL: Adalék Rákóczy György és a Porta összeköttetései történetéhez. TT 1894
- BENCZÉDI LÁSZLÓ: Parasztok és katonák XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgal-

- mainkban. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp., 1965
- UŐ: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. HK 1966, 4.sz.
- UŐ: A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a 16–17. században. Nemzetiség a feudalizmus korában. ÉrtTTK 64.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972
- BENCZÉDI LÁSZLÓ–CSATÁRI DÁNIEL:** Szocialista hazafiság – szocialista történetiszemlélet. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1967
- BENDA KÁLMÁN:** A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században). Bp., 1937
- UŐ: (szerk.): Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Gondolat Kiadó, Bp., 1961
- UŐ: A végvári harcok ideológiája. TSz 1963, 1.sz.
- UŐ: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. TSz 1970, 3.sz.
- UŐ: Habsburg-abszolútizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Történelemtudomány – történelemtanítás, 6.sz. Tankönyvkiadó, Bp., 1975
- UŐ: Bocskai István 1557–1606. Franklin Társulat kiadása, Bp., é.n.
- BENDE LAJOS:** A mohácsi csata. HK 1966, 3.sz.
- UŐ: Sziget 1566. évi ostroma. HK 1968, 2.sz.
- UŐ: A törökkori magyar várakról. HK 1971, 3.sz.
- BERLÁSZ JENŐ:** A mezőgazdaság állapota. In: Magyar Művelődéstörténet, III. Bp., é.n.
- BETHLEN, WOLFGANGUS:** Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tom. I. Liber IV. Szeben, 1782
- BÉKEFI REMIG:** A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp., 1907
- BITSKEY ISTVÁN:** Hitviták tüzeiben. Magyar História. Gondolat Kiadó, Bp., 1978
- BODOLA GYULA:** Dobó István a magyar költészetben. Kolozsvár, 1908
- BOGNÁR IMRE:** Pápa település földrajza. Pápa, 1943
- BOMBACI, A.:** Das osmanische Reich. Historia mundi. VII. Übergang zur Moderne. Bern, 1957
- BONTZ JÓZSEF:** Keszthely monographiája. Keszthely, 1896
- BOROSSY ANDRÁS:** A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. ÉrtTTK 60.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971
- BORS JÁNOS:** Az állandó hadsereg kérdése Magyarországon 1593–1715. HK 1895
- BORUS JÓZSEF:** Hadtörténet és társadalomtörténet. TSz 1964, 2.sz.
- BORZSÁK ISTVÁN:** A magyar Horatius. In: Falus Róbert: Horatius. Bibliotheca, Bp., 1958
- BRANDI, K.:** Kaiser Karl V. I. München, 1937
- BRAUDEL, F.:** La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Tom. 2. Paris, 1966
- BRETHOLTZ, B.:** Neuere Geschichte Böhmens. I. Gotha, 1920
- BROCKELMANN, C.:** Geschichte der islamischen Völker und Staaten. München, 1943
- BRUTUS JÁNOS MIHÁLY:** Magyar historiája 1490–1552. MHH Második osztály: Írók, XIV. Bp., 1876
- BUCHHOLTZ, F. B.:** Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bd. I–IX. Wien, 1831–1838
- BUJTÁS AMÁLIA (szerk.):** Regéio magyar várak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1977
- BUNYITAY VINCE–RAPAICS RAJMUND–KARÁCSONYI JÁNOS:** Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. (1530–1534). Bp., 1904
- CHARRIÈRE, E.:** Négotiations de la France dans le Levant. Paris, 1848
- COCHENHAUSEN, Fr.:** Die Verteidigung Mitteleuropas. Jena, 1940
- COLES, P.:** The Ottoman Impact on Europa. London, 1967
- CSÁSZÁR EDIT:** A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1932
- CSEMEGI JÓZSEF:** Fejezet az egeri várszékesegyház történetéből. Bp., 1935
- UŐ: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. DuSz 1941
- CSILLAG FERENC:** Kardok történelmünkben. Bp., 1971
- CSIPES ANTAL:** A gyulai várbirtok XVI. századi gazdálkodása. BékÉl 1974. 2.sz.

- CSORBA CSABA: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1972. évi évkönyvéből. Debrecen, 1974
 UŐ: A magyarországi várkutatás története. MTAFT 1974, 2.sz.
- DANKÓ IMRE: A dél-dunántúli–baranyai hajdúság. Pécs, 1960
 UŐ: A Délvidék és a hajdúság. Klny. a Janus Pannonius Múzeum 1966. évi Évkönyvéből.
 UŐ: A hajdúság eredete. In: Módy György (szerk.): A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969
- DÁVID LAJOS–LENGYEL ALFRÉD–Z. SZABÓ LÁSZLÓ (szerk.): Győr. Várostörténeti tanulmányok, Győr, 1971
- DEGRÉ ALAJOS: A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. VemMK 2.sz. Veszprém, 1964
- DELBRÜCK, H.: Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte. IV. Berlin, 1921.
- DEMKÓ KÁLMÁN: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. HK 1914. Magyarország hadi ereje a XVI. században. HK 1916
- DÉZSI LAJOS: Tinódi Sebestyén. Bp., 1912
- DIVINYI MIHÁLY: Eger a magyar költészetben. Bp., 1938
- DOBOS GÁBOR: Török–magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. Studium II. Acta Juvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Debrecen, 1971
- DORNYAY BÉLA: Keszthely végvár a török világban. Keszthely, 1935
 UŐ: Tata várának ún. „huszárvára”. Tata, 1938
 UŐ: Keszthely és egykori vára múltjából. Balatoni Múzeum Értesítője, 1941
- DÖMÖTÖR TEKLA: A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974
- DUBY, G.–MANDROU, R.: A francia civilizáció ezer éve. Gondolat Kiadó, Bp., 1975
- DUDAN, B.: Il dominio veneziano di Levante. Bologna, 1938
- DUDÁS GYULA: A szabad hajdúk története a XVI–XVII. században. Szeged, 1887
- ECKHART FERENC: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954
- ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp., 1943
 UŐ: Balassi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. Balassi Bálint. Bp., é.n.
- ELEKES LAJOS: Hunyadi hadserege. A történettudomány kérdései, 9.sz. Bp., 1951
 UŐ: Hunyadi. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952
 UŐ: A magyar nép szövetségesei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. Magyar Történetész Kongresszus 1953. jún. 6–13. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954
 UŐ: Mátyás és kora. „Művelt Nép” Tudományos Ismeretterjesztő Kiadó, Bp., 1956
 UŐ: Essai de centralisation de l'État hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle. Études historiques. I. Bp., 1960
 UŐ: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962
 UŐ: Haza és jobágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Új Írás, 1963, 5.sz.
 UŐ: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1964
- ELEKES LAJOS–LEDERER EMMA–SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1961
- ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. 1387–1437. ÉrtTTK 83.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977
- ENGELS, FR.: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. In: A német parasztháború. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976
- ENTZ GÉZA–GERŐ LÁSZLÓ: A Balaton környék műemlékei. Képzőművészeti Alap Kiadó-vállalata, Bp., 1958
- EPERJESSY KÁLMÁN: Városaink múltja és jelene. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1971
- ERDÉLYI GYULA: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913

- ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. PRT X. Bp., 1908
- FALLER JENŐ: Adatok Várpalota történetéhez. Veszprém, 1936
- FEKETE LAJOS: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Bp., 1940
 UŐ: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943
 UŐ: Szülejmán szultán. (Életek és korok. Szerk. H. Balázs Éva.) Bp., 1967
- FEKETE LAJOS–KÁLDY-NAGY GYULA: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp., 1962
- FERENCZI IMRE: A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. Különlenyomat a Déri Múzeum 1962–64. évi évkönyvéből. Debrecen, 1965
- FEST ALADÁR: Az uszkókok és velenczések Fiume történetében. Sz 1891
- FIEDLER, J.: Relationen venetianischer Botschafter über Deutschland und Österreich im sechzehnten Jahrhundert. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta. XXX. Wien, 1870
- FODOR FERENC: Szatmárvár. HK 1956
- FORGÁCH FERENC: Magyar története 1540–1572. MHH Második osztály: Írók. Pest, 1866
- FRAKNÓI VILMOS: A magyar országyűlések története. I–III. Bp., 1874–1875.
 UŐ: Gyulavár múltjából. Gyula, 1879
- FRAUENHOLTZ, E.: Das Heerwesen des Reiches in der Landsknechtzeit. München, 1937
- FRIEDENTHAL, R.: Luther élete és kora. Gondolat, Bp., 1973
- FÜGEDI ERIK: Uram, királyom. . . A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat, Bp., 1974
 UŐ: Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Európa Könyvkiadó, Bp., 1976
 UŐ: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. ÉrtTTK 82.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977
- FÜSSY TAMÁS: A zalavári apátság története. PRT VII. Bp., 1902
- GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK 1894
- GERÉB LÁSZLÓ: A hazai osztályharcok irodalma 1525–1660. Művelt Nép Kiadó, Bp., 1955
- GERŐ GYŐZŐ: Beiträge zur Geschichte der türkischen Bautätigkeit in Ungarn. AcHa 1968. 14. tom. 3–4. fasc.
- GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítéset (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp., 1955
 UŐ: Pápa. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1959
 UŐ: Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben. Sz 1964
 UŐ: Palota vára és a törökkori végvárok. VemMK 6.sz. Veszprém, 1967
 UŐ: Magyar várak. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1968
 UŐ: A várépítéset néhány szakkifejezéséről. Sz 1969
 UŐ: Reflexiók Marosi Endre megjegyzéseire. HK 1970. 2.sz.
- GERŐ LÁSZLÓ–SEDLMAYER JÁNOS: Pápa. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1959
- GÉRESI KÁLMÁN: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. III. Bp., 1887
- GÉVAY, A.: Urkunden und Actenstücke. I. Wien, 1840., II. Wien, 1838
- GOSS, R.: Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südpolitik. 1941
- GOTTESMANN JOLÁN: Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. Kolozsvár-Szegedi Értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, XVII. Szeged, 1930
- GÖMÖRY GUSZTÁV: Türkenoth und Grenzenwesen in Ungarn und Croatian während 7. Friedensjahren 1575–82. MiKA 1885
 UŐ: Török hadak számereje Magyarországon 1590-ben. HK 1894
- GUNTRAM, K.: Kaiser Karl der Fünfte. Wien, 1965
- GYALÓKAY JENŐ: A mohácsi csata. Mohácsi Emlékkönyv, Bp., 1926
 UŐ: Végvár és csatatér. In: Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp., é.n.
- GYÁRFÁS ISTVÁN: Dobó István Egerben. Bp., 1879
 UŐ: A jászkunok története. IV. Szolnok, 1885
- GYENESI ANDRÁS: A magyar püspökségek helyzete a mohácsi véstől 1600-ig. Re 1936
- GYIMESI SÁNDOR: Magyar gazdaságtörténet. I/1. rész (1848-ig). Kézirat gyanánt. Tankönyvkiadó, Bp., 1972

- GYÓNI MÁTYÁS: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bp., 1938
- GYÖRI JÁNOS: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. Pécs, 1933
- GYULAFI LESTÁR történeti maradványai. TT 1893
- HAMMER-PURGSTALL, J.: Geschichte des osmanischen Reiches. I–II. Pest, 1827
- HANKISS ELEMÉR–MAKKAI LÁSZLÓ: Anglia az újkor küszöbén. Európa nagy korszakai. Gondolat Kiadó, Bp., 1965
- HANTSCH, H.: Die Geschichte Österreichs. 5. Auflage, I. Graz–Wien–Köln, 1969
- HEGYI KLÁRA: Török tárgyú ismeretterjesztésünk kérdései. (Gondolatok a Várak, törökök c. tévésorozat kapcsán.) TSz 1975, 1.sz.
- UŐ: Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História. Gondolat, Bp., 1976
- HEISCHMANN, E.: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925
- HERMANN ZSUZSANNA: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. ÉrtTTK 21.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961
- UŐ: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.) Sz 1975. 2.sz.
- HOLUB JÓZSEF: Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909
- HORAČEK, C.: Az oszmán birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. században. HK 1966, 4.sz.
- HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY: Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában. Tinódi Emlékkönyv, Sárvár, 1956
- HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. 2. kiadás, Bp., 1957
- HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871
- UŐ: Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete. Bp., 1882
- HORVÁTH MIKLÓS: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány). I. rész, HK 1965, 4.sz.
- UŐ: Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. HK 1966, 4.sz.
- HÓMAN BÁLINT–SEZKUFŰ GYULA: Magyar történet. 7. kiadás, III. Bp., 1943
- HUBER, A.: Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende. Wien, 1889
- UŐ: Ausztria története. III. Bp., 1901
- ILA BÁLINT: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztikai forrásai. In: Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1957
- ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964
- ILLÉSY JÁNOS: Várvizsgálatok 1557/58-ban. HK 1894
- ISTVÁNFY MIKLÓS: Magyarország története 1490–1606. Fordította Vidovich György. Debrecen, 1867
- UŐ: A magyarok történetéből. Magyar Helikon, Bp., 1962
- IVÁNYI BÉLA: A tűzéréség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. HK 1927
- UŐ: Zalavár és a balatonhidvégi átkelő a török időkben. In: A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960
- UŐ: Zalaszentgrót története. ZmL Kézirat, é.n.
- JANKO, W.: Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilians II. Wien, 1871
- JÁSZAY PÁL: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846
- JENEI FERENC: Győr a XVI–XVIII. században (1566–1743). LSz 1969
- JENŐFI ÉVA: Adatok a szegedi német telepesek és céhek történetéhez. Német Philológiai Dolgozatok, XLIX. Bp., 1932
- JORGA, N.: Geschichte des osmanischen Reiches. I. Gotha, 1908
- JUHÁSZ LAJOS: A porta története 1526–1648. Sz 1936. évi pótfüzet.

- KANDRA KABOS: Az egri főegyház Szent János könyve. Eger, 1886
- KAPOSSY LUCIÁN: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905
- KARÁCSONYI JÁNOS: Békés vármegye története. I. Gyula, 1896
- KARÁCSONYI JÁNOS–KOLLÁNYI FERENC: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (1542–1547). Bp., 1909
- KARÁCSONYI JÁNOS–KOLLÁNYI FERENC–LUKCSICS JÓZSEF: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. (1548–1551). Bp., 1912.
- KATONA, STEPHANUS: Historia Critica Regum Hungariae. III. Buda, 1798
- KATHONA GÉZA: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974
- KATÓ SÁNDOR: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564. Győr, 1908
- KAZSDAN, A. P.–LITOVIN, G. G.: Bizánc rövid története. Stúdium könyvek, 25.sz. Gondolat Kiadó, Bp. 1961
- KÁLDY-NAGY GYULA: Harács-szedők és ráják. Törökvilág a XVI. századi Magyarországon. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970
 UŐ: Magyarországi török adóösszeírások. ÉrtTTK 52.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970
 UŐ: Szulejmán. Gondolat Kiadó, Bp., 1974
- KÁRFFY ÖDÖN: Kassa város tüzérségi felszerelése 1552, 1557. TT 1909
 UŐ: Hazun budai bég, Magyar Bálint kapitány daliás párviadalra hívó levele 1555-ből. HK 1911
- KÁROLYI ÁRPÁD: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Néhány történelmi tanulmány. Bp., 1930
- KELLENBENZ, H.: Zur Problematik der Ostpolitik Karls V. In: RASSOW, P.–SCHALK, F.: Karl V. Der Kaiser und seine Zeit. Köln–Graz, 1960
- KIRÁLY ISTVÁN: Hazafiság és internacionalizmus. Kortárs, 1973
 UŐ: Hazafiság és forradalmiság. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1974
- N. KISS ISTVÁN: A parasztság és a főurak 16. századi honvédő harcunkban. HK 1954
 UŐ: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. TSz 1963
 UŐ: Katonaparasztság (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – XVII. század). HK 1973, 2.sz.
- KISS LAJOS: Nándorfehérvár bukása (1521). HK 1889
- KLANICZAY TIBOR (szerk.): Végvári vitézek – szegénylegények. Múvelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1951
 UŐ: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1961
 UŐ: A magyar irodalom története 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964
 UŐ: A kereszties had eszméje és a Mátyás-mítosz. ItK 1975, 1.sz.
 UŐ: Reneszánsz-füzetek 28.sz. Bp., 1975
 UŐ: Mi és miért veszett el Mohácsnál? Hagyományok ébresztése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1976
- KNOTHE, F.: Ferdinands I. Bemühungen, die Länder der ungarischen Krone für Österreich zu erwerben. Budweis, 1876
- KOLOZSVÁRI SÁNDOR–ÓVÁR: KELEMEN: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. V/1. Bp., 1902
- KOMÁROMY ANDRÁS: Thelekessy Imre, 1497–1560. HK 1889
 UŐ: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Bp., 1898
 UŐ: Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550–1562. TT 1904
 UŐ: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. TT 1906
 UŐ: Magyar levelek a XVI. századból. TT 1907
 UŐ: Magyar Bálint kapitány életéből 1543–1572. HK 1912
- KOPPÁNY TIBOR–PÉCZELY PIROSKA–SÁGI KÁROLY: Keszthely. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1962

- KOROKNAI ÁKOS: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. ÉrtTTK 73.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974
- KOROMPAY GYÖRGY: Veszprém. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1957
- KOSÁRY DOMOKOS: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. Va 1973. 9.sz.
- UŐ: Magyar külpolitika Mohács előtt. Gyorsuló idő; Magvető Kiadó, Bp., 1978
- KOSSUTÁNY IGNÁC: A Kányaföldi Kerechényiek a XVI. században. Sz 1882
- KOSZEV, D.–HRISZTOV, H.–ANGELOV, D.: Bulgária története. Gondolat Kiadó, Bp., 1971
- KOVÁCS BÉLA: A Liber Sancti Joannis keletkezése és kora. Archivum. HemLK 3.sz. Eger, 1974
- V. KOVÁCS SÁNDOR: Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Gondolat Kiadó, Bp., 1971
- KOVÁTS ZOLTÁN: Somogy megye népessége a XVII–XVIII. század fordulóján. Somogyi Almanach, 12.sz. Kaposvár, 1969
- KOZÁK KÁROLY: Középkori várak feltárása. Középkori régészeti tudományos ülésszak, 1970. december 8–10. Szerk.: Nagy Emese. Magyar Nemzeti Múzeum, 1971
- KÖPECZI BÉLA: Hazafiság – történelemtudomány – történelemtanítás. HK 1972. 1.sz.
- UŐ: A Thököly-felkelés külpolitikája. Va 1974. 7.sz.
- KRETSCHMEYER, H.: Geschichte von Venedig. I–II. Gotha, 1905–1920
- KRISTÓ GYULA: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. Békéscsaba, 1967
- KRONES, F.: Die österreichischen, böhmischen und ungarischen Länder im letzten Jahrhundert vor dauernden Vereinigung 1437–1526. Wien, 1864
- KUBINYI ANDRÁS: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. Hrsg. von O. Pickl. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971
- KUPELWIESER, L.: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács 1526. Wien–Leipzig, 1899
- LAFAYVRE, A.: Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie 1526–1722. 2. vol. Paris, 1902
- LAMOUCHE, C.: Histoire de la Turquie depuis les origines jusque à nos jours. Paris, 1934
- LÁZAR GYULA: Az oszmán uralom története Európában. II. Bp., 1877
- UŐ: A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890
- LEDERER EMMA: A magyar polgári történetírás rövid története. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1969
- LIPTÁK GÁBOR–ZÁKONYI FERENC: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprémi Könyvek 1.sz. Veszprém, 1957
- LITSCHAUER, G. F.–JAMBOR, W.: Österreichische Geschichte. 4. Auflage, Wien, 1970
- LOEBL, H.H.: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Centralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert. MÖG 1906
- LÖKÖS ISTVÁN: Egy XVI. századi lengyel költő Eger városában. EVH 1961. 2.sz.
- LUKINICH IMRE: Az erdélyi hódoltság és végvárai, 1660–1683. HK 1912
- UŐ: A három részre szakított ország. In: Magyar Művelődéstörténet. III. Bp., é.n.
- MAKKAI LÁSZLÓ: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956
- UŐ: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TSz 1960
- UŐ: A magyar városfejlődés történeti vázlata. Vidéki városaink. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1961
- UŐ: A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalás”-ban. TSz 1968
- UŐ: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. TSz 1974. 1–2.sz.
- UŐ: A reneszánsz és a reformáció Magyarországon. In: Andrei Ojetea: A reneszánsz és a reformáció. Európa nagy korszakai. Gondolat Kiadó, Bp., 1974
- MAKSAY FERENC: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK 1956
- UŐ: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. ÉrtTTK 7.sz. Bp., 1958
- UŐ: Urbáriumok XVI–XVII. század. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959

- MARKÓ ÁRPÁD: Magyarország hadtörténete. Bp., 1943
- MAROSI ENDRE: Gondolatok a magyar várépítés történetéhez, (Hozzászólás Gerő László Magyar várak c. könyvéhez.) HK 1970. 2.sz.
 UŐ: Itáliai hadiépítésszek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK 1974. 1.sz.
 UŐ: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. HK 1975. 3.sz.
 UŐ: Válasz Détshy Mihály vitacikkére. HK 1977. 1.sz.
- MARTONFALVAY IMRE: Naplója. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századból. MHH Második osztály: Írók, XXXI. Bp., 1881
- MARX–ENGELS művei. III. Válogatott levelek. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976
- MATUNÁK MIHÁLY: Érsekújvár alapítási éve 1545. Sz 1896
 UŐ: Érsekújvár második alapítása. HK 1897
 UŐ: Drégely és Palánk katonai szerepe a török alatt, 1552–1593. Korpona, 1901
- MATUZ, J.: Süleyman der Prächtige (Soliman), In: Encyclopädie: Die Grossen der Weltgeschichte. Bd. 4. Zürich, 1973
- MAURENBECHER, W.: Karl V. und die deutschen Protestanten 1545–1555. Wien, 1865
- MÁLYUSZ ELEMÉR: A Rákóczi-kor társadalma. In: Rákóczy Emlékkönyv. I. Bp., 1935
- MEDZIBRODSZKY ENDRE: A XVI–XVII. századi török–perzsa háborúk történetének kérdéseihez. AUSz ACh X. Szeged, 1962
- MERÉNYI LAJOS: A török végek őrhada 1577-ben. HK 1894
- MEYNERT, H.: Geschichte der k. k. Österreichischen Armee, ihrer Heranbildung und Organisation I–IV. Wien, 1852–1854
- T. MÉREY KLÁRA: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966
- MÉSZÖLY GEDEON: Tinódi Sebestyén. Nagykovács, 1906
- MIGNET, M.: Rivalité de Charles V. et Francois I. Paris, 1875.
- MIKA SÁNDOR (szerk.): Magyar történelmi olvasókönyv. II. rész, 2. kiadás, Bp., 1915
- MILLEKER, B.: A töröknek első betörései Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében. Temesvár, 1904
- MISKOLCZY GYULA: A magyar nép történelme a mohácsi vésztől az első világháborúig. Róma, 1956
- Mohács emlékezete.* Magyar Helikon, Bp., 1976
- MOLNÁR AMBRUS: Adatok a szeghalmi járás területének XVI. századi történetéhez. BékÉI 1975. 2.sz.
- MOLNÁR ERIK: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. Új Írás, III. évf. 1963. szept.
 UŐ (szerk.): Magyarország története. I. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1964
 UŐ: Az SzKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1965./a
 UŐ: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1965./b
 UŐ: A nemzeti kérdés. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1965./c
 UŐ: Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969
- MOLNÁR JÓZSEF: A török világ emlékei Magyarországon. Corvina Kiadó, Bp., 1976
- MÓD ALADÁR: Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Va 1972, 11.sz.
 UŐ: Nemzet és szocialista nemzet. Tanulmányok. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1974
- MÜLLER, J.: Zacharias Geizkofler 1560–1617. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs III. Baden bei Wien, 1938
- MÜLLER RÓBERT: Adatok a fonyódi járás törökkori településtörténetéhez. Acta Juvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Studium I. Debrecen, 1970

- NAGY BÉNI: Eger ostroma 1552-ben. In: Békefi Emlékkönyv, Bp., 1912
- NAGY LÁSZLÓ: A Habsburg-hatalom XVI. századi magyarországi török politikájának problematikájához. HK 1966, 4.sz.
 Uő: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1968
 Uő: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972
- NECK, R.: Diplomatische Beziehungen zum Vorderen Orient unter Karl V. MÖS V. Wien, 1952
 Uő: Österreich und die Osmanen (Stand und Problem der historischen Forschung). MÖS X. 1957
- NELL, M.: Die Landsknechte. Entstehung der ersten deutschen Infanterie. Berlin, 1914
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: Ez történt Mohács után. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966
 Uő: Elfelejtett évtized 1542–1552. Tíz esztendő magyar krónikája. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1974
 Uő: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Gondolat Kiadó, Bp., 1975
- NÉMETH BÉLA: Szigetvár története. Pécs, 1903
- NÉMETH LÁSZLÓ: A Regnum Marianum állameszméje. Re 1940/41.
- NÉMETH LAJOS: Újvár, Drégely és Sághegy esztergomérsékségi várak zsenge korából. TT 1897
- NIEDERHAUSER EMIL: Bulgária története. Stúdium könyvek 10.sz. Gondolat Kiadó, Bp., 1959
- NYÁRI ALBERT: A Turini Kir. Levéltár magyar történelmi szempontjából. Sz 1869
- OBERLEITNER, K.: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. Wien, 1859
- OLÁH MIKLÓS levelezése. Bp., 1875
- ORTHMAYER (ORTVAY) TIVADAR: A horvát–slavon–magyar határőrvidék kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871
 Uő: Mária II. Lajos magyar király neje (1505–1558). Magyar Történelmi Életrajzok. Szerk.: Décsi Lajos. Bp., 1914
- OSTROGORSKY, G.: Geschichte des bysantinischen Staates. München, 1952
- OSZTERN SALAMON PÁL: A „szent háború” (dsihâd) a mohamedán jog szempontjából (Egy fejezet az iszlám államtanából). TSz 1916
- OTJÉTEA, A.: A reneszánsz és a reformáció. Európa nagy korszakai. Gondolat Kiadó, Bp., 1974
- ÓVÁRY LIPÓT: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései (1535–1549). MHH Első osztály. Okmánytár, XVI. Bp., 1879
 Uő: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet, Bp., 1894
- PACH ZSIGMOND PÁL: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. Sz 1962, 3–4.sz.
 Uő: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963
 Uő: Die ungarische Agrarentwicklung im 16. und 17. Jahrhundert. Abbiegung wom westeuropäischen Entwicklung. Bp., 1964.; (elő- és utószavával): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1965
 Uő: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Sz 1968, 5–6.sz.
 Uő: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században. MTAFT 1971, 2–3.sz.
 Uő: A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka a földesúri majorágokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. AtSz 1971, 1–2.sz.
 Uő: A magyar történettudomány 25. éve. In: Csatári Dániel (szerk.): A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974
 Uő: „Molnár-vita” – nacionalizmus – szupranacionalizmus. Széljegyzetek Király István tanulmányához. Kortárs, 1974, 1.sz.
 Uő: Történet szemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok.) Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1977
- PARKER, G.: The Military Revolution. Journal of Modern History, 1970

- PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. Jahrg. Bp., 1931
 UŐ: Az egri vár élete. Eger, 1934
- PAYR SÁNDOR: A dunántúli ág.h.ev. egyházkerület története. I. Sopron, 1924
- PÁKAY ZSOLT: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942
- PÁKAY ZSOLT–SÁGI KÁROLY: A szőlőművelés hatása a Balaton-környék életére és településére. VemMK 10.sz. Veszprém, 1971
- PÁPAI BÉLA: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1963
- PÁSZTOR JÁNOS: A magyar katonai terminológia kialakulása. HK 1970, 4.sz.
- PERÉNYI JÓZSEF: Az Oszmán Birodalom terjeszkedése és a kelet-európai központosított államok kialakulása. Kézirat gyanánt, sokszorosítás. Bp., 1974
- PERJÉS GÉZA: Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. In: Zrínyi Miklós Hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Bp., 1957
 UŐ: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmelés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). ÉrtTTK Új sorozat, 29.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962
 UŐ: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Kiadó, Bp., 1965
 UŐ: Az oszmán birodalom európai háborúinak kérdései (1356–1699). HK 1966. 4.sz.
 UŐ: A nemzeti önértzet zavarai. Látóhatár, 1967, 7–8.sz.
 UŐ: Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték. MTAFT 1971
 UŐ: Az országot szélére vetett ország (A magyar állam fennmaradásának kérdése a Moháctól Buda elestéig terjedő időben). Kortárs, 1971. dec. és 1972. jan. sz.
 UŐ: Az országot szélére vetett ország. Gyorsuló idő; Magvető Kiadó, Bp., 1975
 UŐ: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). HK 1976, 3.sz.
- PÉTER KATALIN: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. TtF 83.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973
- PFEFFERMANN, N.: Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpsten mit der Türken. Winterthur, 1946
- PICKL, O.: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971
- PIRENNE, J.: Les grands courants de l'histoire universelle. II. Neuchâtel, 1947
- POKOLY JÓZSEF: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., 1910
- PÖLNITZ, G. F.: Anton Fugger. Tübingen, 1958
- PRAY, GEORGIUS: Epistulae procerum regni Hungariae, 1490–1711. I–III. Pozsony, 1806
- PRJESTER, E.: Kurze Geschichte Österreichs. I. Wien, 1945
- PROBSZT, G.: Der Beitrag der nieder-ungarischen Bergstädte zur Türkenabwehr. Südostforschungen 13. 1954
- RADICS: Die Einfälle des Osmanen in Steiermark, Kärnten und Krain. Österreichische Militärische Zeitschrift, 1864. II.
- RADNÓTI ALADÁR–GERŐ LÁSZLÓ: A Balaton régészeti és történeti emlékei. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1952
- RANKE, L.: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. II. Berlin, 1839
- RASSOW, P.–SCHALK, FR.: Karl V. Der Kaiser und seine Zeit. Köln–Graz, 1960
- RÁCZ ISTVÁN: A hajdúk a XVII. században. AUD Series Historica VIII. Debrecen, 1969
 UŐ: A hajdúsabadság birtokában. In: Szendrey István (szerk.): Hajdúböszörmény története. Debrecen, 1973
- RÁZIN: A hadművészet története. II–III. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1961–1963
- RÁZSÓ GYULA: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problematikája a XVI. században. HK 1966, 4.sz.
 UŐ: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege (A török háborúk gazdasági következményei). Hrsg. v. Othmar Pickl. Graz, 1971

- UŐ: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). HK 1973. 3.sz.
- UŐ: Buda, Bécs és Velence: az európai–török viszony katonai és politikai problémái (1521–1532). HK 1973, 4.sz.
- REIZNER JÁNOS: Szeged története. III. Szeged, 1900
- REJSZNYEV, I. M.–RUBCEV, B. K.: A keleti országok újkori története. II. Művelt Nép Kiadó, Bp., 1955
- RÉVÉSZ IMRE: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. Sz 1934
- RITTER VON SAX, K.: Geschichte des Machtverfalles der Türkei. Wien, 1908
- ROBERTSON, W.: Geschichte der Regierung Kaiser Karls des Fünften. III. Wien, 1819
- ROHRBACHER MIKLÓS: Tata története. III. rész. A török világban (1526–1727). Tata, 1888
- RUZSÁS LAJOS: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939
- UŐ: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543–1686. Kisebb tanulmányok, 1961. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1961
- UŐ: Bevezető a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. HK 1966, 4.sz.
- UŐ: Az osztrák hadsereg hadművészetének néhány problémája a XVI. században. HK 1966, 4.sz.
- UŐ: A török elleni honvédelmi harc a XVI–XVII. században. MTAFT 1967, 4.sz.
- UŐ: A dunántúli védelmi vonal és a parasztpolgári fejlődés a XVI–XVII. században. DuTGY 87.sz. Series Historica 149. Bp., 1968
- UŐ: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. In: Tanulmányok a Dél-Dunántúli történetéből. Bp., 1970
- SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 2. kiadás, Bp., 1886
- UŐ: Az első Zrínyiek. Pest, 1865
- SÁGI KÁROLY: Keszthely a XVIII. században. A Festetics család megjelenése Keszthelyen. Geographikon 175. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1972
- SCHESAEUS, CHRISTIANUS: Ruinae Pannonicae. Lib. IV. Kiadta: EDER, CAROLUS: Scriptorum Rerum Transsilvanarum. I. Szeben, 1797
- SCHERER FERENC: Gyula város története. Gyula, 1938
- SCHMOLLER, G.: Skizze einer Finanz-Geschichte von Frankreich, Österreich, England und Preussen (1500–1900). Leipzig, 1909
- SCHWARZENFELD, G.: Karl V. München, é.n.
- SEBESTYÉN BÉLA: Enyingi Török Bálint, mint Pápa város földesura 1535–1550. Pápa, 1911
- SEBŐK SAMU: Adatok Zalaegerszeg város történetéhez. Zalaegerszeg, 1902
- SIMIGIANUS, AMBROSIUS: Historiarum liber II. Szeben, 1840
- SINKOVICS ISTVÁN: Élő és halott falvak. (Népeesség hullámlás Esztergom megyében a török alatt és után.) A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, Bp., 1934
- UŐ: Európai műveltség a magyar végvárak mögött. Sz 1943
- UŐ: Végvári harcok. Magyar Történeti Kongresszus, 1953. június 6–13. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954
- UŐ: Le „servage héréditaire„ en Hongrie aux 16–17. siècles. La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie 1450–1650. Studia Historica, 53.sz. Bp., 1963
- UŐ: A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966, 4.sz.
- SMOLKA, ST.: Ferdinand I. Bemühungen um die Krone von Ungarn. Wien, 1879
- SOHRWEIDE, H.: Der Sieg Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schütten Anatoliens im 16. Jahrhundert. In: Der Islam 41 (1965).
- SOMOGYI ÉVA: A határörvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. TSz 1962
- SOÓS ELEMÉR: A magyarországi várak történeti fejlődése. Bp., 1912
- SOÓS IMRE: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975
- SOÓS IMRE–SZÁNTÓ IMRE: Eger vár védelme 1552-ben. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1952
- SÖRÖS PONGRÁC: Ghimesi Forgách Simon báró. Sz 1899
- UŐ: Frangepán Ferenc. Sz 1917

- SPÁCZAY HEDVIG: Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszervezéséhez. HK 1969, 4.sz.
- SUGÁR ISTVÁN: Az egri vár és viadala. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1971
 UŐ: Az egri vár gyalogsága, lovassága és tüzérsége 1552 és 1561 között. EVH 11.sz. Eger, 1975
 UŐ: Az egri vár 1594/95. évi számadása. I–II. közlemény. Archivum HemLK 5–6.sz. Eger, 1975–1977
 UŐ: Szigetvár és viadala. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1976
- STORCH, L.: Geschichte Kaiser Karls V. Leipzig, 1853., Wien, 1869
- N. SZABÓ GYULA: Zalaország. V. Keszthely, 1927
- SZABÓ ISTVÁN: Ellenreformáció a végvárakban 1670–1681. In: Károlyi Emlékkönyv, Bp., 1933
 UŐ: A magyarság életrajza. Bp., é.n.
 UŐ: Pusztuló magyarság. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp., é.n. (1940).
 UŐ: Az örökös röghözkötöttség rendszere. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948
 UŐ: A hajdúk 1514-ben. Sz 1950
 UŐ: A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956
 UŐ: A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969
- BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Ghimesi Forgách Ferenc váradai püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira. é.n.
- SZAKÁLY FERENC: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után 1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szerk.: Dr. Puskás Attila. Szekszárd, 1969
 UŐ: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. ÉrtTTK 49.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969
 UŐ: A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 2.sz. Kaposvár, 1971
 UŐ: Parasztság és honvédelem. A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon. Va 1974, 7.sz.
 UŐ: A mohácsi csata. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975
 UŐ: A hódoltság magyar részre adózása. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1976
 UŐ: Das Bauerntum und die Kämpfe gegen die Türken und gegen Habsburg in Ungarn im 16–17. Jahrhundert. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977
- SZALAY ÁGOSTON: 400 magyar levél a XVI. századból, 1504–1560. Magyar Levelestár I. Pest, 1861
- SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története. IV. Lipcse, 1854
 UŐ: János király és az európai hatalmasságok 1526–1528. In: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, 1859
 UŐ: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1861
- SZÁDECZKY LAJOS: Szigetvár első ostromához, 1556. TT 1881
- SZÁNTÓ IMRE: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954
 UŐ: A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain 1711–1780. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 62.sz. Eger, 1957
 UŐ: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Tankönyvkiadó, Bp., 1960
 UŐ: Eger város úrbéri és felszabadulási pere. I. rész, Eger, 1964
 UŐ: Az 1552. évi szegedi hadjárat. AUSz AH Tom. XXIX. Szeged, 1968
 UŐ: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. VemMK 9. sz. Veszprém, 1970
 UŐ: A Temesvidék és a Marosvölgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Sz 1971, 1.sz.
 UŐ: A végvári rendszer kiépítése Magyarországon. AUSz AH Tom. XXXVIII. Szeged, 1971
 UŐ: Eger védelme 1552-ben. Kiadja Eger Város Tanácsa, 1971

- UŐ: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1541–1547. AUSz AH Tom. XL. Szeged, 1972
- UŐ: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén 1541–1566. VemMK 11.sz. Veszprém, 1972
- UŐ: Megjegyzések Marosi Endre: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában című cikkére. HK 1976, 2.sz.
- SZEDERKÉNYI NÁNDOR: Heves vármegye története. II. Eger, 1890
- SZEGŐ PÁL: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp., 1911
- SZEKFŰ GYULA: Török történetírók. III. (1566–1659). Bp., 1916
- SZENDREI ISTVÁN: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971
- SZENDREI JÁNOS: Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században. HK 1888
- SZENTKLÁRAY JENŐ: A dunai hajóhadak története. Bp., 1886
- SZERÉMI GYÖRGY: Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, Bp., 1961
- SZÉKELY GYÖRGY: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. In: A történettudomány kérdései, 15.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952
- UŐ: Bevezető. In: Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Magyar Helikon, Bp., 1962
- UŐ: Bizánc és a Nyugat érintkezései. AT 1973, 1.sz.
- SZIGETI JÓZSEF: A magyar szellemtörténet bírálatahoz. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1964
- SZÍJ REZSŐ: Várpalota. Bp., 1960
- SZILÁGYI SÁNDOR: Szigetvár 1555-iki védelmének történetéhez. Sz 1876
- SZŰCS JENŐ: Nándorféhevár és a parasztság. TSz 1963
- UŐ: A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). ÉrtTTK 51.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970
- UŐ: Nép és nemzet a középkor végén. Nemzet és történelem. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Bp., 1974
- H. TAKÁTS MARIANNA: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Bp., 1970
- TAKÁTS SÁNDOR: Nürnberg város tanácsa és Magyarország. Sz 1902
- UŐ: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen. Sz 1905
- UŐ: A magyar vár. Sz 1907
- UŐ: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908
- UŐ: Magyar tüzes- és lövészerszámok. Sz 1908
- UŐ: A török–magyar lesvetés módja. Sz 1912
- UŐ: A török–magyar bajviadalok. Bp., 1913
- UŐ: A kalauzok és a kémek a török világban. Sz 1913
- UŐ: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914
- UŐ: Rajzok a török világból. I–III. Bp., 1915–1917
- UŐ: Ráthoti Gyulaffy László. HK 1915
- UŐ: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1922
- UŐ: Hajdú, haramia és martalóc. In: Benda Kálmán (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Gondolat Kiadó, Bp., 1961
- UŐ: A huszár, a száguldó és a jargalás. In: Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp., é.n.
- UŐ: A török hódoltság korából. Genius kiadás, Bp., é.n.
- UŐ: Az igazi szegény legények. Szegény magyarok. Genius kiadás, Bp., é.n.
- UŐ: Bajvívó magyarok. In: Képek a törökvilágból. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., é.n.
- UŐ: Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp., é.n.
- UŐ: Magyar küzdelmek. Genius kiadás, Bp., é.n.
- UŐ: Magyar nagyasszonyok. Genius kiadás, Bp., é.n.
- UŐ: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. kiadás, Genius, Bp., é.n.
- TAKÁTS SÁNDOR–ECKHART FERENC–SZEKFŰ GYULA: A budai basák magyar nyelvű levezetése. I. 1553–1589. Bp., 1915

- TARDY LAJOS: Régi magyar követjárások Keleten. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971
 UŐ: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Nemzeti Könyvtár. Gondolat Kiadó, Bp., 1977
- TERBE, L.: Egy európai szállóige életrajza. EPhK 1926
- THALLÓCZY LAJOS: A magyar hadi költségek 1529-ben. Sz 1877
 UŐ: Gablman Miklós császári hadi történetíró emlékezete. TT 1896
 UŐ: Károlyváros s a horvát határőrvidék keletkezése. MGSz 1897
- THALLÓCZY LAJOS–HORVÁTH SÁNDOR: Jajca története 1450–1527. Bp., 1915
- THURY ETELE: A dunántúli ref. egyházkerület története. I. Pápa, 1908
- THURY JÓZSEF: Török történetírók. I. Török–magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Bp., 1893
 UŐ: A török hódítás kezdete Magyarországon. Sz 1893
- TOKODY GYULA–NIEDERHAUSER EMIL: Németország története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972
- TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. Bp., é.n.
- TÓTH ANDOR ISTVÁN: Végvári katonaság és váruradalmak a Balatonfelvidéken a XVI. században és a XVII. század első felében. Szakdolgozat. A témát adta: Szántó Imre egy. tanár. Szeged, 1972
- TÓTH ENDRE: A pápai református egyház története. Pápa, 1941
- TÓTH ISTVÁN: A szigeti hős alakja a magyar irodalomban. In: Szigetvári Emlékkönyv, Akadémiai Kiadó, Bp., 1966
- TÓTH ISTVÁN MIHÁLY: Az 1594. évi bánáti szerb felkelés. Bölcsészdoktori értekezés. A témát kitűzte: Papp Károly egy. adjunktus. Szeged, 1967
- TÓTH LAJOS: Pápa város múltja, jelene és környéke. Pápa, 1936
- TÓTH ZOLTÁN: A huszárok eredetéről. HK 1934
- TÖRÖK PÁL: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: Mohácsi Emlékkönyv. Bp., 1926
 UŐ: A Habsburgok első sztambuli rezidense. BpSz 1929. évi okt. füzetéből.
 UŐ: Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Bp., 1930
- TŐKE FERENC: Antemus szigete ostromának története. Kiadta Szilády Áron, RMKT VI.
- TURBA, G.: Ueber den Zug Kaiser Karls V. gegen Algier. Wien, 1890
- TURETSCHKE, CHR.: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Dissertation der Universität Wien 10. Wien, 1968
- TURKOVIČ, M.: Die ehemalige kroatisch-slavonische Militärgrenze. 2. Auflage. Susak, 1937
- ÚJHELYI PÉTER: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780). Bp., 1914
- VAJKAI AURÉL: Cseszegtomaj. Különnyomat a NÉ 3–4. számából, Bp., 1939
- VANIČEK, F.: Specialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Wien, 1875–1876.
- VARGA ENDRE (szerk.): Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958
- VARGA JÁNOS (szerk.): Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. ÉrtTKK 45.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968
 UŐ: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969
- VARGA J. JÁNOS: Katonai bírásokodás a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék). Sz 1977, 3.sz.
- VASS ELŐD: A magyar turkológia. Va 1973, 7.sz.
- VAUGHAN, D.: Europe and the Turk; a pattern of alliances, 1350–1700. Liverpool, 1954
- R. VÁRKONYI ÁGNES: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711). In: Andics Erzsébet (szerk.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1962
 UŐ: A nemzet fogalma a feudalizmusban. MTAFT 1963
 UŐ: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Sz 1972

- VELICS ANTAL–KAMMERER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp., 1886–1890.
- VERANCSICS ANTAL: Összes munkái. II. Pest, 1857
- VERESS ENDRE: Gyula város oklevéltára. Bp., 1938
Világtörténet. IV. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963
- VIPPER, R.: Rettegett Iván. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947
- VIRÁGH FERENC: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös–Maros közéről. Békéscsaba, 1961
- WACZULIK MARGIT: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp., 1937
- WAGNER, G.: Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget. In: Szigetvári Emlékönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966
- WELLMANN IMRE: Népeesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. TSz 1975, 4.sz.
- WERNER, E.: Le monde byzantin. Tom. 3. Paris, 1947
- WITTEK, P.: The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938
 –y–s: A bajvívások történetéhez. HK 1894
- ZICHY EDMUND: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. I. 1590–1600. Bp., 1876
- ZIMÁNYI VERA: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. AtSz 1961
 Uő: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. ÉrtTTK 80.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976
- ZIMMERMANN, J.: Militärverwaltung und Heeresaufbringung in Österreich bis 1806. Graefe, Frankfurt am Main, 1965. In: Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1949. III.
- ZINKEISEN, J. W.: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855
- ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., é.n.
 Uő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977
- ZÖLLNER, E.: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 4.Auflage, Wien, 1970
- ZRÍNYI MIKLÓS Hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Bp., 1957
- ZSILINSZKY MIHÁLY: Patócsy Ferenc. Sz 1888

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kádár Emőke – Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
A borító- és kötésterv Székely Edit munkája
Terjedelem: 14,35 (A/5) ív – AK 1636 k 8082

A szedés a Dabasi Nyomdában készült,
a nyomást és kötést a Szegedi Nyomda végezte

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg a

SZÁZADOK

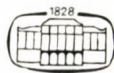
A Magyar Történelmi Társulat közlönye

A szerkesztő bizottság elnöke

EMBER GYÖZŐ

A folyóirat elsősorban Magyarország történetével foglalkozó tanulmányokat közöl. Elemzi a történettudomány és a történetírás elvi, módszertani kérdéseit. Állandó rovatai tájékoztatják az olvasót a történettudomány eseményeiről, a tudományos vitákról, ülészekokról, történeti kiállításokról, hazai és külföldi történeti munkákról.

Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben
Évi előfizetési díja 114,- Ft
Előfizethető a Posta Központi Hírlap
Irodánál

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 52,— Ft

ISBN 963 05 2288 8